Bogumiła Berdychowska, Oła Hnatiuk

BUNT POKOLENIA

Rozmowy z intelektualistami ukraińskimi

Wydawnictwo Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskej
Lublin, 2000

Боґуміла Бердиховська, Оля Гнатюк

БУНТ ПОКОЛІННЯ

Розмови з українськими інтелектуалами

ДУХ І ЛІТЕРА

Київ, 2004

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Книжка польської журналістки Богуміли Бердиховської та польського літературознавця, перекладачки й популяризаторки української літератури Олі Гнатюк є першою спробою запису розмов з найвідомішими представниками руху шістдесятництва в Україні: Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем. Остання розмова — з Миколою Рябчуком — показує неперервність розвитку незалежної української думки й спадкоємність поколінь української культури. Завдяки цій книжці читач може відчути атмосферу шістдесятих, ознайомитися з громадянською позицією, яку займали українські дисиденти у той час, дізнатися про обставини, в яких формувалися українські дисиденти як особистості.

ВІДПОВІДАЛЬНІ ЗА ВИПУСК:
Костянтин Сігов та Леонід Фінберг

Переклад із польської та літературне редагування: *Роксана Харчук*
Інтерв'ю авторизували: *Євген Сверстюк, Іван Дзюба, Михайлина Коцюбинська, Михайло Горинь, Микола Рябчук*

Коректура: *Петро Кравчук, Наталя Анікєєнко*
Художнє оформлення: *Ірина Пастернак, Ілля Першин*
Комп'ютерна верстка: *Кіра Довженко*
Підготовка текстів: *Зінаїда Косицька*

Видання здійснене за сприяння Міжнародного фонду «ВІДРОДЖЕННЯ»

Б-911 **Бунт покоління:** Розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Боґуміла Бердиховська та Оля Гнатюк [інтерв'ю із Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком] / Пер. із пол. — К.: Дух і літера, 2004. — 344 с.

УДК 821.161.2(082)
ISBN 966-7888-63-0
ISBN 83-227-1622-2 (пол.)

ЗМІСТ

Передмова до першого видання

Ця книжка народилася із захоплення особистостями наших співрозмовників та їхньою долею. Це розповідь про українське покоління шістдесятих років. Про покоління, завдяки якому після 1961 року розпочалося таке піднесення української культури, яке в Україні не спостерігалося від тридцятих років. Також це розповідь про українську інтелігенцію, про її важку, а іноді навіть драматичну долю, про людей, які в дуже складних обставинах змогли залишитися вірними основним цінностям.

Історія життя наших співрозмовників тісно пов'язана з найновішим періодом в історії України. У їхніх долях, як у лінзі, сфокусувалися усі найважливіші події останніх десятиліть. Шлях, який пройшли наші співрозмовники, вів від тоталітаризму до демократії. Одні з них виросли в середовищі, де панувала комуністична ідеологія, й навіть вважалися ідейними комуністами; на інших практично з дитинства впливала ідеологія інтегрального націоналізму. У певний момент і одним, і другим вдалося звільнитися від впливу тоталітарних ідеологій, вони змогли стати переконаними демократами, захисниками прав людини. Таке звільнення й ті зміни, які відбулися в індивідуальній, суспільній і національній свідомості, викликають особливе захоплення.

Книжка охоплює період від першого десятиліття XX століття до дев'яностих років. Наші герої походять із Західної (Михайло Горинь, Євген Сверстюк) й зі Східної України (Іван Дзюба, Михайлина Коцюбинська). Завдяки цьому читач може, з одного боку, познайомитися з тим образом другої Речі Посполитої, який склався у свідомості дитини з волинської й галицької провінцій, з другого боку — із ситуацією в Донбасі, на сході України, відразу ж після великого голодомору 1932–1933 років.

Особливо ж нас цікавлять шістдесяті роки. Цей час цікавить нас не тільки тому, що саме на цей період припадає пік активності наших героїв, але й тому, що, на нашу думку, саме ці роки дають ключ до розуміння української сучасності. Значною мірою саме завдяки їм

Україна не стала на той шлях, яким пішла Білорусь. Сподіваємося, що наші розмови добре передають атмосферу тих років, показують політичні й суспільні умови, в яких довелося жити й діяти нашим співрозмовникам. Саме цьому періоду в житті наших героїв ми присвячуємо найбільше уваги ще й тому, що у Польщі найновіша історія України майже невідома. Ми переконані, що завдяки історіям, які розповіли нам видатні українські інтелектуали, поляки швидше зрозуміють сенс тих змін, які відбуваються сьогодні у наших східних сусідів.

Нашими співрозмовниками були активні учасники культурного й політичного життя України періоду шістдесятих і сімдесятих років: Євген Сверстюк, Іван Дзюба, Михайлина Коцюбинська, Михайло Горинь і Микола Рябчук.

Серед них лише останній не належить до покоління шістдесятих. Однак нам видалося важливим показати, що це покоління, незважаючи на те, що його було репресовано на початку сімдесятих років, мало своїх послідовників. Ми вибрали Рябчука тому, що він є не лише інтелектуальним послідовником покоління шістдесятих, але й вихованцем цього покоління у прямому сенсі слова (важко переоцінити той вплив, який справили на нього Ірина Калинець та Григорій Чубай). Крім того, ми хотіли підкреслити, що повоєнній українській культурі властива певна тяглість.

* * *

Розмови, які увійшли до цієї книжки, ми провадили у 1995–1999 роках. Їх фраґменти публікувалися в часописі “Вензі” (“Було зрозуміло, скільки нас є”, 1996, № 7; “У нас була велика місія”, 1998, № 3), у “Зешитах гісторичних” (“У моєму житті було так багато добра...”, 1997, № 121) і в “Кресах” (“Ми інстинктивно відчували, що є правдою”, 1999, № 2–3).

До інтерв'ю ми додали начерк, що вводить читача в історичний контекст тих подій, на які посилаються наші співрозмовники. У цьому начерку описано ґенезу, розвиток і розгром руху шістдесятих років. На початку цілі цього руху обмежувалися культурною й мовною сферами, лише із плином часу з'являються несміливі вимоги, які стосуються царини суспільного життя. У свою чергу це справило вирішальний вплив на долю всього покоління шістдесятих. Після періоду відродження настав час застою в усіх сферах громадського життя.

До книжки включено майже двісті біографій. Це словник тих людей, чиї імена згадують наші співрозмовники: дисидентів, політиків, митців, науковців, письменників, перекладачів, представників радянського державного апарату. Це своєрідний путівник культури й суспільно-політичного життя України. Крім того, до кожного з інтерв'ю додано примітки, в яких подається інформація на тему подій та осіб, про які в Польщі мало що відомо.

І на завершення ми сердечно дякуємо усім тим, хто сприяв появі цієї книжки. Особливу подяку складаємо нашим найближчим — Влодкові, Яркові, Миколі й Петру, які в процесі нашої роботи виявили велику терплячість і розуміння.

Липень, 2000 року

Богуміла Бердиховська,
Оля Гнатюк

Шістдесятники — бунт покоління

Символічним початком десталінізації прийнято вважати славнозвісну "таємну" доповідь першого секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова, проголошену на XX з'їзді партії в ніч з 24 на 25 лютого 1956 року, в якій розвінчувався культ Сталіна. Ця доповідь, особливо викриття злочинів сталінського періоду, стала імпульсом до бурхливих змін у Радянському Союзі, які увійшли в історію як "відлига" (за назвою роману Іллі Еренбурґа). Передусім ці зміни заторкнули культуру, науку й суспільне життя, саме тому вони мали таке велике значення для інтелігенції й для національного самоусвідомлення народів союзних республік.

Внаслідок доповіді Хрущова було прийнято постанову пленуму ЦК КПРС "Про подолання культу особи та його наслідків" (30 червня 1956 р.), після якої формально й розпочався процес десталінізації. Перш за все було започатковано реабілітацію жертв судових процесів тридцятих років, обмежено владу КГБ, зменшено армію й усунуто найвірніших сталіністів від влади.

Після змін у радянському центрі зміни почалися й в Україні.

На особливу увагу заслуговують дані, які стосуються процесів реабілітації у цій республіці. До листопада 1959 року КГБ й прокуратура розглянули 4 млн. 263 тис. справ, які стосувалися 5 млн. 481 тис. осіб. Було переглянуто 64 тис. справ осіб, репресованих у 1937–1938 роках. Внаслідок цього процесу було реабілітовано 2 млн. 684 тис. людей. Лише зіставлення цих цифр показує, якого великого розмаху набрали сталінські репресії в Україні. Ці дані ще більше вражають, коли взяти до уваги, що в той час на реабілітацію не могли сподіватися діячі ОУН та УПА, жертви репресій двадцятих й початку тридцятих років, а також політичні діячі, засуджені за український буржуазний націоналізм або національний комунізм.

В культурному житті України найбільше значення мали поява в офіційних виданнях частини імен творців "розстріляного відродження" (це визначення ввів до літературознавства Юрій Лавріненко), перші переклади із західноєвропейських літератур й передусім поя-

ва цілої плеяди молодих талановитих митців, які ігнорували ще донедавна обов'язкові канони соцреалізму. До цієї групи серед інших належали: поети (Василь Симоненко, Іван Драч, Микола Вінграновський, Ліна Костенко, Василь Голобородько, Ірина Жиленко), прозаїки (Володимир Дрозд, Валерій Шевчук), літературні критики (Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк, Михайлина Коцюбинська), художники (Віктор Зарецький, Панас Заливаха, Алла Горська, Людмила Семикіна, Галина Севрук), філолог Світлана Кириченко, кінематографісти (Юрій Іллєнко, Леонід Осика, Сергій Параджанов) і багато інших. Звичайно, той факт, що спочатку молоді мали відносно багато творчої свободи, був наслідком не лише сприятливого політичного клімату, а й того, що їх підтримувало старше покоління — ті, кому доля української культури не була байдужою. У цьому найбільшу роль відіграли: Борис Антоненко-Давидович, Максим Рильський, Григорій Кочур, Микола Лукаш, Андрій Малишко.

Життя молодої української інтелігенції зосереджувалося в київському Клубі творчої молоді (1960). Незважаючи на те, що це була найвідоміша ініціатива покоління, яке пізніше назвуть шістдесятниками, й досі існує чимало версій про початки Клубу. Одна з учасниць руху шістдесятників — Світлана Кириченко — розповідає, що Клуб було створено після приїзду до Києва комуністичної канадської молоді, яка висловила бажання відвідати якийсь молодіжний клуб. Господарі готові були виконати будь-яке бажання молодих комуністів із далекої Канади, тому створили Клуб творчої молоді під егідою комсомолу. Іншу, ймовірнішу версію створення Клубу подає історик Георгій Касьянов; у 1959 році студенти Київського театрального інституту й консерваторії організували неформальні гурти колядників. Ініціатива була спонтанною, тому місцева влада прореагувала на неї негативно. Студенти поскаржилися на владу в листі до "Известий", після чого Київ отримав розпорядження не перешкоджати їхній діяльності, а її очолити. Після московського втручання влада дозволила створити Клуб, але під патронатом комсомолу.

Уже на початку в Клубі діяло кілька секцій: музична (саме тут з'явився перший в Україні джазовий ансамбль), театральна, кінематографічна, літературна й художня. Першим керівником Клубу став студент режисерського факультету Лесь Танюк. Незважаючи на те, що Клуб існував з 1960 року, його діяльність набрала розмаху лише у 1962-му, коли до Клубу приєдналася активна група художників: Алла Горська, Галина Зубченко, Людмила Семикіна й Віктор Зарець-

кий. Відтоді Клуб дедалі більшу увагу звертав на питання української культури й української мови.

Дуже важливою подією в діяльності Клубу творчої молоді, яка символічно відділяла суто культурницьку діяльність від суспільно-політичної, було створення в його межах восени 1962 року Громадської комісії з питань дослідження місць масових поховань у Биківні поблизу Києва (місце масових страт у сталінські часи). До складу Комісії увійшли Лесь Танюк, Алла Горська і Василь Симоненко. Внаслідок проведеної роботи владі було надіслано меморандум. Висновок комісії був такий: необхідно вивчити справу й встановити пам'ятник жертвам Биківні. Реакція влади була рішучою. Відразу ж припинили публікувати твори найпопулярнішого поета шістдесятих років Василя Симоненка, якого, крім того, що його затримувало КГБ, ще й побили якісь "невідомі". Також у Львові не дозволили поставити п'єсу Миколи Куліша "Отак загинув Гуска" (режисура Леся Танюка, сценографія Алли Горської). У приміщенні Клубу "невідомі" розбили погруддя Миколи Куліша (найвизначніший український драматург XX століття, жертва сталінських чисток). Врешті Леся Танюка було усунено від керівництва Клубом. Влада почала чинити на Клуб тиск, який не припинявся аж до моменту його розпуску (1964). Хоча владі й вдалося відсторонити Леся Танюка від керівництва Клубом, проте діяльність Клубу, яким почав керувати художник Віктор Зарецький, й надалі залишалася динамічною. У 1962–1963 рр. Клуб організував кілька вечорів пам'яті видатних українських діячів. До найвідоміших належали вечори пам'яті Миколи Куліша, Василя Симоненка (який помер у 1963 р.), Івана Франка, Лесі Українки, Тараса Шевченка. У 1963 році київський Клуб з ініціативи Григорія Логвина організував експедицію по Україні, внаслідок якої за посередництвом Максима Рильського було надіслано листа до ЦК КПУ із закликом запобігти руйнуванню пам'яток української культури (це був перший випадок колективного листа в Україні). У кількох інших містах також з'явилися подібні клуби. Найзнаменитішим після київського був Клуб творчої молоді "Пролісок" у Львові, до якого входили Михайло Горинь, Іван Гель, Богдан Горинь, Михайло Осадчий, Ірина Стасів, Ігор Калинець, Стефанія Шабатура. Його керівником був Михайло Косів.

* * *

Процес десталінізації, який розпочався "згори" у 1956 році, "згори" було й припинено. І в цьому зворотньому процесі вирішальними

також були виступи першого секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова 17 грудня 1962 року і 8 березня 1963 року. У цих виступах Хрущов пішов у наступ на творчу інтелігенцію — називаючи її представників “космополітами, формалістами й відщепенцями”, а його вислів — “Ми проти мирного співіснування у сфері ідеології” — став сигналом для нагінки на молодих митців не лише в Москві, а й в усіх союзних республіках.

В Україні на пленумі Спілки письменників України першими почали наступ на молодих (Івана Драча й Віталія Коротича) Любомир Дмитерко й Леонід Новиченко. Зустрічі, на яких громили шістдесятників, відбулися в Києві, Львові, Харкові й Дніпропетровську. Протягом перших місяців 1963 року в Україні було організовано кампанію у пресі проти “формалістів”, яка мала підготувати ґрунт для розправи над інакомислячою молоддю. Черговою подією із серії нападок на шістдесятників стала нарада активу творчої інтелігенції й ідеологічних працівників, скликана 8 квітня 1963 року в Києві. Під час наради перший секретар ЦК КПУ Микола Підгорний виступив проти Івана Дзюби, Миколи Вінграновського й Івана Драча, звинувачуючи їх в тому, що середовище української еміграції на Заході використовує їхню творчість у ворожих цілях. У свою чергу другий секретар ЦК КПУ Андрій Скаба засудив Драча, Вінграновського й Ліну Костенко за “формалізм”. У цей же час у квітневому номері часопису “Комуніст України” Леонід Новиченко виступив із гострою критикою на адресу Івана Драча, звернувши особливу увагу на його вірш “Ода до чесного боягуза”. Гострій критиці було піддано й творчість Івана Світличного (його звільнили з роботи в Інституті філософії Академії наук УРСР у 1964 році) та Євгена Сверстюка. Одначе, незважаючи на такий гострий наступ, молоде покоління відступати не збиралося. Тоді лише Микола Вінграновський піддався тискові з боку влади й засудив власну творчість.

На лінії фронту влада — молоді творці драматичні події розгорнулися навесні 1964 року. У квітні проректор Київського університету власноруч знищив вітраж із зображенням Тараса Шевченка, авторами якого були Алла Горська, Людмила Семикіна, Галина Севрук, Панас Заливаха й Галина Зубченко. Цей вітраж містився у фойє університету (приводом для знищення послужив той факт, що вітраж можна було зінтерпретувати як такий, що зображує Шевченка за ґратами). Було визнано, що це “ідеологічно хибний” твір, внаслідок чого Аллу Горську й Галину Зубченко виключили зі Спілки художників.

24 травня 1964 року сталася одна з найтрагічніших подій в українській культурі повоєнного часу — в Центральній науковій бібліотеці виникла пожежа, внаслідок якої згоріло 600 тисяч томів, переважна більшість яких були для української культури безцінними (стародруки, рукописи). Хоча палія досить швидко заарештували (ним виявився працівник бібліотеки В. Погружальський) й віддали під суд, проте поспіх і недбалість у веденні цього судового процесу й той факт, що присутнім на ньому заборонялося занотовувати виступи, включаючи й дуже суперечливе зізнання самого підсудного (як про це згадує Євген Сверстюк), дали ґрунт для підозр, що цей підпал був не так наслідком божевілля Погружальського, як спланованою акцією, мета якої полягала у знищенні української культурної спадщини. Саме така версія подається в одному з найвідоміших текстів українського самвидаву "З приводу процесу над Погружальським", який у шістдесятих роках розповсюджувався анонімно, і автором якого був Євген Сверстюк.

Коли Микиту Хрущова зняли з посади першого секретаря ЦК КПРС і до влади прийшов Леонід Брежнєв (жовтень 1964 р.), нагляд над непокірною інтелігенцією було посилено. Вже 2 листопада 1964 року в Україні ЦК КПУ доручив секретарю з питань ідеології Андрієві Скабі підготувати пропозиції щодо посилення "ідеологічно-виховної роботи" в середовищі творчої інтелігенції. 1 грудня 1964 року Скаба такі пропозиції подав. У них гостро критикувалася молода інтелігенція. Молодим закидався "формалізм" і "національна обмеженість". 12 грудня 1964 року відбулося засідання партійного комітету Спілки письменників, на якому під гаслом розвінчання "антипартійних поглядів на шляхи суспільного розвитку України й української культури" було вчинено розправу над Іваном Дзюбою, Миколою Холодним й Іваном Драчем. Засідання мало на меті розглянути пропозицію про виключення Івана Дзюби із СПУ (тоді, щоправда, цього не сталося).

Приблизно у цей же час було передано на Захід й там опубліковано щоденник Василя Симоненка. Реакція влади виявилася блискавичною: 15 квітня 1965 року газета "Радянська Україна" опублікувала написану на замовлення ЦК КПУ статтю Миколи Негоди із симптоматичним заголовком "Еверест підлості", в якій Івана Світличного, якого підозрювали у передачі матеріалів самвидаву на Захід, було названо "доморощеним шукачем дешевої і скандальної слави"[1]. Про-

[1] *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-тих років. — К., 1995. — С. 27.

те "відсіч" у пресі не зупинила дисидентів, тому влада примусила матір Василя Симоненка Ганну Щербань підписати листа, в якому вона відмежовувалася від товаришів свого сина (ситуація мала вигляд тим більше пікантніший, що мати Симоненка була неписьменною).

Влітку 1965 року інтелігенція повністю позбулася ілюзій, пов'язаних з "відлигою". Після "мирних" спроб перевиховання інтелігенції, які обмежувалися доганами по партійній лінії, виключенням із творчих спілок чи позбавленням роботи — влада вирішила вдатися до методу терору. У Москві були заарештовані Юрій Даніель й Андрій Синявський, їх звинувачено в тому, що вони публікують свої твори на Заході. В Україні хвиля арештів прокотилася в кількох містах. У Києві було заарештовано Івана Світличного, Петра Моргуна, Олександра Мартиненка, Івана Русина, Євгенію Кузнецову, Ярослава Гevрича і Миколу Гриня; у Львові заарештували або тимчасово затримали Івана Геля, Михайла Гориня, Михайла Осадчого, Богдана Гориня, Михайла Косіва, Ростислава Братуня, Ганну Садовську, Мирославу Зваричевську, Михайла Масютка, Ярославу Менкуш; у Тернополі — Ігоря Герету та Мефодія Чубатого, у Луцьку — Валентина Мороза, Дмитра Іващенка, а в Івано-Франківську — Панаса Заливаху. Ці арешти супроводжувалися чутками про викриття антирадянської організації, що, безперечно, мало на меті ще більше залякати інтелігенцію.

Одначе всупереч намірам влади арешти не тільки не залякали середовище непокірних, а навпаки — об'єднали його. Першим сигналом, який засвідчив, що "молоді" не збираються капітулювати, був лист Вячеслава Чорновола до ЦК комсомолу й ЦК КПУ, в якому молодий журналіст протестував проти намагань приписати арештованим участь в антирадянській організації. Одначе найсильніше було продемонстровано підтримку ув'язненим майже через місяць після арештів — 4 вересня 1965 року. Цього дня в кінотеатрі "Україна" відбувалася урочиста прем'єра фільму Сергія Параджанова "Тіні забутих предків". Відразу перед показом слово взяв Іван Дзюба, який повідомив усіх присутніх про арешти. Вячеслав Чорновіл закликав тих, хто проти диктатури, встати. Його підтримав Василь Стус. Хоча організатори показу відразу відключили мікрофони й увімкнули сирени, які заглушали промовців, скандал став доконаним фактом. Наслідки для всіх головних винуватців цього інциденту не забарилися: Івана Дзюбу звільнили з роботи у видавництві "Молодь", Вячеслав Чорновіл отримав сувору догану по комсомольській лінії за "політичне хуліган-

ство", його звільнили з роботи в редакції газети "Молода гвардія", Василя Стуса вигнали з Інституту літератури, Михайлина Коцюбинська та Юрій Бадзьо отримали суворі партійні догани.

Одначе подібні репресії не зупинили інших протестуючих. У листопаді до ЦК КПУ й ЦК КПРС надійшов колективний лист, автори якого домагалися відкритих судових процесів над заарештованими у серпні 1965 року. Цей лист мав чималу вагу, бо, крім молодих поетів, як Ліна Костенко чи Іван Драч, його підписав й відомий у світі кінорежисер Сергій Параджанов і славетний авіаконструктор Олег Антонов.

У січні 1966 року в Луцьку (над Валентином Морозом, Дмитром Іващенком), Івано-Франківську (над Михайлом Озерним) і Тернополі (Мефодієм Чубатим, Ігорем Геретою) розпочалися перші процеси й було винесено перші судові вироки — від 2 до 5 років ув'язнення в тюрмах чи таборах. Незважаючи на те, що судова процедура формально була відкритою, de facto влада зробила все можливе, аби товариші підсудних не могли брати участі в судових процесах. Внаслідок цього в лютому 1966 року 78 осіб, серед яких були Борис Антоненко-Давидович, Зіновія Франко, Михайлина Коцюбинська, Григорій Кочур, Іван Драч, Іван Дзюба, підписали лист до генерального прокурора УРСР Федора Глуха й шефа КГБ УРСР Віталія Нікітченка, в якому висловлювали занепокоєння з приводу перебігу цих процесів. Коли ж Панаса Заливаху було засуджено до 5 років ув'язнення в таборах, на його захист виступила Спілка художників. До Верховного суду з проханням переглянути його справу звернулися Світлана Кириченко, Людмила Семикіна, Алла Горська, Галина Зубченко, Віктор Зарецький, Галина Севрук, Олександр Данченко, Георгій Якутович, Веніамін Кушнір та Андрій Німенко. Протягом березня 1966 року розпочалися й процеси у Києві (над Ярославом Гевричем, Євгенією Кузнецовою, Олександром Мартиненком, Іваном Русином, Миколою Гринем) і у Львові (над Михайлом Масютком, Іваном Гелем, Ярославою Менкуш). Ці процеси мали чималий резонанс не лише в Україні, а й на Заході. Там про них подавали інформацію "Neue Züricher Zeitung", "The Times" і "New York Times".

Одначе найбільший резонанс, перш за все в самій Україні, мав процес над братами Михайлом і Богданом Горинями й Михайлом Осадчим, Мирославою Зваричевською, який розпочався 13 квітня 1966 року у Львові. На цей процес приїхала чимала група киян (Ліна Костенко, Іван Драч, Микола Холодний, Вячеслав Чорновіл й Іван

Дзюба), які разом із львівськими друзями заарештованих регулярно організовували акції солідарності з підсудними. За свідченнями учасників цих подій, біля приміщення суду зібрався натовп, який складався з кількох сотень людей, жінки принесли підсудним квіти. Атмосфера солідарності передалася навіть декому з представників місцевого істеблішменту: Ірина Вільде, Яків Стецюк, Роман Іваничук, Володимир Лучук, Володимир Гжицький, Роман Лубківський, Степан Трофимук та Емануїл Мисько поручилися за одного з підсудних, молодого мистецтвознавця Богдана Гориня. Хоча це й не вплинуло на його долю (Богдана Гориня засудили на 3 роки таборів), проте свідчило про зміни, які відбулися у свідомості української інтелігенції в роки "відлиги". Іншим доказом того, що українська інтелігенція в ті роки звільнилася від страху, було створення фонду допомоги для в'язнів та їхніх родин. Цей фонд підтримували не тільки нонконформісти, але й такі представники істеблішменту, яких високо цінувала партія, як Андрій Малишко й Олесь Гончар.

Влада також не сиділа, склавши руки. На початку травня 1966 року ЦК КПУ прийняв постанову "Про істотні недоліки в роботі журналу "Жовтень", внаслідок якої з посади головного редактора зняли Ростислава Братуня. Також на початку травня за дорученням Центрального Комітету шеф КГБ Віталій Нікітченко, прокурор УРСР Федір Глух й голова Верховного суду В. Зайчук підготували доповідну записку з приводу процесів, яка містила список з 21 особи тих, хто був причетним до "виготовлення, переховування або читання й розповсюдження антирадянської літератури". Після того, як цю записку заслухали на Президії ЦК КПУ, її було розіслано до обласних комітетів партії, творчих спілок й Академії наук. De facto це був сигнал до "полювання на відьом". Крім звільнень з роботи (звільнили Василя Стуса, Михайлину Коцюбинську, Юрія Бадзя, Ю. Ющука, Ярослава Кендзьора, Вячеслава Чорновола, Любомира Мельника), організовувалися мітинги робітників і колгоспників, які засуджували інтелігенцію. 16 травня 1966 року відбулося відкрите засідання СПУ, на якому було засуджено "групку націоналістичних відступників", а Іван Драч отримав догану (через два тижні Драч виступив із каяттям, відхрещуючись від власних поглядів, визнаючи, що його поведінка негідна комуніста).

30 червня 1966 року Центральний Комітет КПУ прийняв секретну постанову "Про серйозні недоліки в кіновиробництві на Київській кіностудії ім. Олександра Довженка". Керівництво студії виступило із ка-

яттям, і на екрани не вийшли три стрічки, зняті на кіностудії ("Криниця для спраглих" — сценарій Івана Драча, режисура Юрія Іллєнка, "Перевірте свої годинники" — сценарій Ліни Костенко, режисура В. Ілляшенка, "Київські фрески" Сергія Параджанова). У липні Вячеслав Чорновіл був засуджений на три місяці примусових робіт за те, що він відмовився давати свідчення на процесі братів Горинів.

Також влада розпочала наступ на українську еміграцію, де виходили усі найважливіші тексти самвидаву й систематичні інформаційні бюлетені про репресії в Україні. Першим текстом на цю тему був вірш Івана Драча "О будьте ви прокляті", опублікований 22 липня 1966 року в "Літературній Україні". Драч метав блискавки на "українських буржуазних націоналістів" із Заходу, які начебто використовують шістдесятників для своїх "брудних" цілей.

Тим часом у самвидаві з'явилася книжка Вячеслава Чорновола "Лихо з розуму", присвячена героям процесів 1966 року. Як свідчать сучасники, ця публікація мала чи не найбільший вплив на нонконформістський рух у масштабі усього Радянського Союзу.

Важлива подія відбулася наприкінці 1966 року. До Кримінального кодексу УРСР було включено статтю 187 ("поширення свідомо брехливих вигадок, які порочать радянську державу і суспільний лад"). Цю статтю послідовно використовуватимуть в усіх наступних політичних процесах в Україні.

На початку 1967 року розпочалася нагінка й на проурядову "Вітчизну". Невдоволення влади викликала публікація оповідання Ярослава Ступака "Городиня" (в ньому згадувалося українське антирадянське підпілля й злочинна діяльність червоних партизан під проводом генерала Сидора Ковпака). У лютому цього року секретаріат ЦК КПУ прийняв секретну постанову "Про ідейно-політичну помилку журналу "Вітчизна"". Любомира Дмитерка, головного редактора "Вітчизни", не врятувало від гніву влади навіть те, що він був переконаним сталіністом — йому винесли сувору партійну догану. Внаслідок цього 5 лютого Дмитерко засудив оповідання Ступака на партійних зборах Київської організації СПУ, а 17 лютого 1967 року уся редакція часопису засудила власну роботу.

Молоді відреагували на такі репресійні дії з боку влади досить рішуче. 22 травня 1967 року відбулася найбільша маніфестація нонконформістів. Безпосереднім приводом для цієї маніфестації стали шевченківські роковини (перенесення тіла Тараса Шевченка і його перепоховання в Україні 10 травня (ст. ст.) 1861 року). У цей день

під пам'ятником українського пророка, щоб віддати йому шану, зібралося кілька сот осіб, відбулися сутички з міліцією, внаслідок яких було заарештовано п'ятеро випадкових людей. Натовп, який вимагав їхнього звільнення, перейшов від пам'ятника Шевченка до будинку Центрального Комітету. Незважаючи на всі намагання міліції, не вдалося розігнати демонстрантів, які таки дочекалися звільнення заарештованих. Святкування шевченківських днів 1967 року стало апогеєм опору, що його чинила українська інтелігенція політиці влади.

Одначе на цьому боротьба на лінії влада — інтелігенція не припинилася. 15 листопада 1967 року розпочався процес над Вячеславом Чорноволом (вже з використанням 187 статті), якого звинувачували у пересилці роботи "Лихо з розуму" першому секретарю ЦК КПУ Петру Шелесту й шефові КГБ Віталію Нікітченку (sic!), а також у тому, що він надіслав депутатам Верховної Ради УРСР працю Валентина Мороза "Репортаж із заповідника ім. Берії". Цей курйозний процес закінчився тим, що Чорноволу було винесено вирок: 3 роки таборів. З нагоди 50-літнього ювілею Жовтневої революції цей термін було зменшено до півтора року. На цьому процесі Чорновола постійно підтримували його товариші: Ліна Костенко, Іван Дзюба, Алла Горська, Іван Світличний, Іван Драч, Надія Світлична.

Початок наступного року ознаменувався відкритим листом до Леоніда Брежнєва, Олексія Косигіна й Миколи Підгорного, який підписало 139 осіб (квітень 1968). "Лист 139" за фразеологією не виходив за межі офіційного канону. Одначе автори листа висловлювали стурбованість тим, що постанови XX з'їзду КПРС не виконуються, а норми соціалістичної демократії порушуються. Проте найбільше занепокоєння у влади мав викликати той факт, що лист підписали не тільки літератори й митці, а й науковці, робітники, студенти й журналісти. Такий вихід поза межі традиційно опозиційного літературного середовища призвів до того, що влада дуже гостро відреагувала на "Лист 139". Всі, хто його підписав, зазнали жорстокого тиску; внаслідок цього частина "підписантів" відмовилася від свого вчинку. Всіх інших піддали репресіям: студентів виключали з інститутів, науковців виганяли з наукових інститутів, членів партії — з партії, членів творчих спілок — зі спілок (а це означало, що вони не матимуть замовлень, втратять свою майстерню, одне слово, цих людей позбавляли засобів до існування; практично вони не мали можливості працювати за професією і, щоб заробити на життя, мусили працю-

вати на найтяжчій, малооплачуваній роботі). В офіційному органі СПУ тижневику "Літературна Україна" було опубліковано статтю Олексія Полторацького "Ким опікуються деякі "гуманісти", спрямовану проти авторів "Листа 139". У відповідь на цю публікацію до редакції надійшли листи від Михайлини Коцюбинської, Івана Дзюби, Євгена Сверстюка, Ліни Костенко, а до президії СПУ — лист Василя Стуса. Звичайно, цих листів не опублікували. Через місяць у цій же газеті було надруковано істеричну нападницьку статтю на людину, яка вважалася провідником усього покоління шістдесятих років — Івана Дзюбу (Любомир Дмитерко "Місце в бою. Про літератора, який опинився по той бік барикади", "Літературна Україна", 5. VIII. 1968 р.). Приводом до такої цілеспрямованої атаки на талановитого літературного критика послужив факт опублікування на Заході самвидавчої фундаментальної праці на тему політики русифікації, яку проводила Комуністична партія в Україні під заголовком "Інтернаціоналізм чи русифікація?".

Атмосфера істерії довкола роману чільного письменника Радянської України Олеся Гончара "Собор", хоча й не була прямо пов'язана з рухом шістдесятників, проте мала для цього покоління велике значення. Одночасно вона послужила сигналом, який свідчив про загострення ситуації в Україні. У "Соборі" йшлося про громаду на сході України, яка об'єдналася проти місцевої партійної верхівки, захищаючи старий козацький собор. Хоча уся розповідь узгоджувалася з офіційним каноном, бо громада таки одержала підтримку вищої партійної влади, проте секретар Дніпропетровського обкому партії Олексій Ватченко таки знайшов подібність між власною особою й головним негативним героєм роману. Саме він і розпочав цькування автора "Собору" (від трудових колективів, колгоспників почали надходити листи, в яких засуджувався твір, на критиків, які мали необачність написати позитивні рецензії на роман, почалися безпардонні нападки, студентів, які організовували дискусії, присвячені "Собору", виключали з інститутів). Загалом істерію, яка розгорнулася довкола роману Гончара, прийнято інтерпретувати як прояв особистої помсти Ватченка. Одначе, можливо, має рацію й Роман Купчинський, який пише про глибші причини несприйняття роману "Собор" Олеся Гончара. На його думку, "можна припускати, що Ватченко вже тоді був в опозиції до Шелеста і вважав "Собор" замахом на власну позицію" [2]. До такої думки

[2] *Купчинський Р.* "Погром в Україні 1972–1979. // Сучасність. — 1980. — С. 11.

схиляється й львівський дослідник Ярослав Грицак у своїй праці "Нарис історії України". Думка про необхідність дбайливого ставлення до української культурної спадщини, яку, хай обережно, але проводив у своєму романі Гончар, а також надто різка реакція влади на цей твір сприяли тому, що "Собор" став дуже популярним у середовищі непокірної української інтелігенції. Один із чільних критиків молодого покоління Євген Сверстюк під впливом роману Гончара написав есе "Собор у риштуванні".

Введення військ Варшавського договору до Чехословаччини, яке розпочалося 21 серпня 1968 року і яке гаряче підтримував перший секретар КПУ Петро Шелест, стало символічним завершенням "відлиги" в Радянському Союзі. Із самого початку 1969 року процес ресталінізації набирав дедалі більшого розмаху, нарешті він охопив усі галузі культурної діяльності. Початок цьому процесові поклала постанова ЦК КПРС "Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що друкуються, та репертуар" (7.І.1969 р.). У лютому пленум СПУ піддав гострій критиці "аполітичність, політичну незрілість й формалізм" Дмитра Павличка, Євгена Гуцала, Володимира Дрозда, Ігоря Калинця, Ірини Жиленко, Василя Голобородька, Василя Стуса, Миколи Холодного, Віктора Кордуна, Миколи Воробйова. Головний удар було спрямовано на шістдесятників "другої хвилі". Одразу ж припинили друкувати книжки, наприклад, Григорія Чубая, Василя Рубана, через півроку такої ж долі зазнали книжкові дебюти Василя Голобородька й Миколи Воробйова. 3 березня 1969 року ЦК КПУ прийняв ідентичну документові ЦК КПРС постанову "Про підвищення...". У цій постанові влада перейшла в наступ на переважну більшість культурних інституцій. Як приклади відходу від класових критеріїв при оцінці літературних творів було названо вже згадувану "Вітчизну", видавництва "Молодь", "Прапор", "Радянський письменник", "Маяк", "Мистецтво", журнали "Дніпро", "Ранок", а також позитивні рецензії на роман Олеся Гончара "Собор", які публікувалися в "Літературній Україні", "Сільських вістях" та "Робітничій газеті". Крім того, було розкритиковано Спілку письменників за те, що вона відійшла від класових позицій, принципів партійності, а також за те, що твори її членів передруковувалися на Заході в осередках "українських буржуазних націоналістів" (як приклади наводилися твори Василя Стуса, Ліни Костенко, Івана Драча, Миколи Вінграновського, Василя Симонен-

ка, Романа Іваничука, Романа Андріяшика, Євгена Гуцала, Івана Чендея й Бориса Антоненка-Давидовича). Під час наради в ЦК КПУ, присвяченої впровадженню в життя постанови ЦК КПУ від 3 березня, Спілку письменників попередили, що вона нестиме відповідальність за творчість і за громадську поведінку своїх членів.

Наступним кроком після постанови від 3 березня 1969 року був документ, прийнятий Комітетом у справах кінематографії при Раді Міністрів УРСР. В ньому йшлося про "підвищення ідейного рівня й викриття будь-яких проявів буржуазної ідеології в кінематографії". Внаслідок цього чотири чергові фільми осіли на полицях "спецхрану" (фільм про Лесю Українку "Поштовий роман" Данила Храбровицького, Євгена Матвєєва, "Комісари" Миколи Мащенка, Б. Тарасенка й "Білий птах з чорною ознакою" Юрія Іллєнка, Івана Миколайчука).

Почала згущатися атмосфера й довкола Івана Дзюби. У вересні газета "Молодь України" надрукувала колективний лист, автори якого засудили Дзюбу. Прізвища тих, хто підписав цей лист, сьогодні нікому ні про що не говорять (Богдан Чалий, Юрій Ярмиш, Л. Стефанович, В. Прокопенко, Л. Губарєва, В. Конюк, В. Мар'янін, Б. Машталярчук і Володимир Мельник). Вони констатували, що Дзюба зламався морально й опинився у духовній еміграції, й невинно дивувалися, чому він ще й досі залишається членом Спілки письменників. Ще одним елементом в серії нагінок на Дзюбу стало видання під егідою Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном книжки "Що і як обстоює Іван Дзюба?", автор якої сховався під псевдонімом Богдан Стенчук. Це була чергова реакція на публікацію "Інтернаціоналізм чи русифікація?" на Заході. У відповідь на пасквіль Стенчука Вячеслав Чорновіл написав "66 запитань і зауваг інтернаціоналістові", які поширювалися у самвидаві.

1970 рік приніс якісні зміни діяльності, яку проводила збунтована інтелігенція. Досі український самвидав в основному зводився до відозв, численних відкритих листів, публіцистичних статей. У січні 1970 року у самвидаві з'явився перший часопис "Український вісник". Його редактором був Вячеслав Чорновіл, а співробітниками Михайло Косів, Ярослав Кендзьор, Олена Антонів, Людмила Шереметьєва і Стефанія Гулик. У 1970–1971 рр. вийшло п'ять номерів "Вісника", з них чотири вдалося передати за кордон. Хоча часопис і виходив у Львові, він завдяки львівському історикові Ярославу Дашкевичу доходив і до Києва. У "Віснику" була постійна рубрика, присвячена

репресіям в Україні, тут друкувалися літературні тексти й публіцистика. Хоча поява першого часопису в самвидаві й послужила своєрідним переломним моментом і засвідчила водночас успіх нонконформістів, проте заради справедливості слід зазначити, що цей успіх не був, як здається, використаний належним чином, в основному через ту політичну ситуацію, яка склалася в масштабі усього Радянського Союзу й в Україні зокрема. Адже процеси ресталінізації зайшли так далеко, що влада вже незабаром вирішила остаточно розправитися із непокірною інтелігенцією. Одначе перед цим вона влаштувала "санітарний день" в офіційній культурі. На березневому засіданні партійного комітету Спілки письменників було розкритиковано офіційний спілчанський орган — газету "Літературна Україна" за те, що її редакція необачно опублікувала "ідейно незрілі твори". Йшлося про рецензії романів "Катастрофу" Володимира Дрозда, "Івана" Івана Чендея й "Мальви" Романа Іваничука.

Коли здавалося, що непокірна інтелігенція вже виробила нову модель діяльності, яка, з одного боку, давала їй можливість об'єднати своє середовище, а з другого, розширювала межі її активності, у Москві було прийнято рішення, що мало довготривалі наслідки для руху шістдесятників в Україні. У липні 1970 року було відкликано з посади шефа українського КГБ Віталія Нікітченка, який був наближеним до першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. На його місце було призначено Віталія Федорчука з оточення Брежнєва, який виконував усі безпосередні вказівки з Москви, зовсім не рахуючись із українським керівництвом республіки.

Вважається, що зміна керівництва КГБ позбавила Шелеста будь-якого впливу на цю установу, бо той вплив, що його мав Шелест на КГБ досі, пояснювався не тільки тим, що Шелест був першим секретарем партії, а й тим, що Нікітченко був із оточення Шелеста. Також заведено було вважати (особливо після усунення Шелеста від влади), що, хоча Шелест і вдавався до репресивних заходів проти шістдесятників, проте ці репресії були обмеженими; останнє пояснювалося тим, що перший секретар ЦК КПУ за великим рахунком таємно симпатизував молодим. Свого часу дуже популярною була думка, наче свій фундаментальний твір "Інтернаціоналізм чи русифікація?" Дзюба написав на замовлення самого Шелеста. Одначе цю тезу, як здається, важко тепер обстоювати, бо, з одного боку, цей факт категорично заперечує сам Іван Дзюба, а з другого, й досі не знайдено жодних переконливих архівних документів, які б цю тезу

підтверджували. Одначе це не означає, що перший секретар КПУ не намагався використати рух шістдесятників у власних цілях.

Історики погоджуються, що Шелест намагався розширити автономію Радянської України. Канадський історик Орест Субтельний у своїй "Історії України" пише, що для політики Шелеста в роки, коли він виконував обов'язки першого секретаря ЦК КПУ (1963–1972), "характерною його рисою стало поновлення самоствердження українців", а це, у свою чергу, пояснювалося "насамперед наслідком намагань Шелеста відстояти інтереси України в межах Радянського Союзу"[3]. Хоча у боротьбі за краще становище України в СРСР Шелест ставив наголос на економіці, в основному на важкій промисловості, проте йому було вигідно надавати певну підтримку й українській культурі, не переступаючи меж, визначених партією. Адже це теж свідчило про окремішність республіки (черговим доказом цієї тези послужив факт, що в липні 1965 року секретар з ідеологічних питань ЦК КПУ Андрій Скаба розіслав записку, в якій було рекомендовано використовувати українську мову як мову викладання у вищих навчальних закладах). Крім цього, легенду про Шелеста — популяризатора й оборонця української культури — підтверджував факт, що пік репресій, внаслідок яких було розгромлено рух шістдесятників, припав на час, коли з його думкою перестали рахуватися, а його формальне усунення від влади, що супроводжувалося гаслом "„м'якості" до українського націоналізму"[4], було чистою формальністю (25.V.1972 р.).

Новий шеф українського КГБ почав енергійно наводити в республіці лад. Саме на початок його діяльності припадає найдраматичніша й досі ще до кінця не з'ясована справа. 28 листопада 1970 року за таємничих обставин була вбита одна з головних учасниць руху шістдесятників Алла Горська. Слідство, як свідчать друзі Горської, велося поверхово й підганялося під завчасу заготовану тезу, наче вона стала жертвою родинного конфлікту, адже офіційно було заявлено, що вбивцею Горської був її тесть Іван Зарецький. Цю версію було складно перевірити, бо наступного дня після вбивства Горської на залізничній колії знайшли мертвого Зарецького. Похорон Горської, що відбувся 7 грудня 1970 року, перетворився на патріотичну демонстрацію. Над могилою Горської говорили: Євген Сверстюк, Іван Гель, Олесь Сергієнко. Василь Стус прочитав свій вірш, присвячений Аллі Горській, який став символом покоління. Пісні

[3] *Субтельний Орест.* Історія України. — К., 1991. — С. 442.
[4] Там само.

виконував відомий своєю непокірністю владі хор "Гомін" Леопольда Ященка. Таємничість довкола смерті Алли Горської, як зазначалося вище, так і не була прояснена, а той факт, що особи, які поставили під сумнів офіційну версію її смерті, зазнали різних нагінок із боку влади, зміцнював переконаність у тому, що Горську вбили з політичних міркувань.

У 1971 році офіційні структури в Радянському Союзі дозріли до того, щоб остаточно розправитися із непокірною інтелігенцією й самвидавом. У кінці червня (28. VI. 1971 р.) ЦК КПРС прийняв секретну постанову "Про заходи по протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів". У липні ідентичну постанову прийняв і Центральний Комітет КПУ, а 30 грудня Політбюро ЦК КПРС прийняло рішення про загальнорадянську акцію, спрямовану проти самвидаву. В Україні сигналом для останньої розправи з шістдесятниками став арешт 4 січня 1972 року українця, громадянина Бельгії Ярослава Добоша. Його звинувачували в тому, що він начебто був емісаром Організації українських націоналістів, засланим в Україну з метою налагодити зв'язок із місцевими націоналістичними осередками. Після короткого слідства на прес-конференції Добош визнав свою провину. Під приводом ліквідації "мережі Добоша" в Україні розпочалися масові арешти, які увійшли в історію під назвою "великий погром". В ніч з 12 на 13 січня відбулися масові арешти. Тоді було заарештовано Вячеслава Чорновола, Ірину Калинець, Івана Геля, Стефанію Шабатуру, Михайла Осадчого, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Зіновію Франко, Леоніда Плюща, Василя Стуса, загалом — 20 осіб. У квітні пройшла друга хвиля репресій. Загалом у 1972 р. було ув'язнено близько 100 осіб. Незважаючи на те, що доля непокірної інтелігенції після грудневого рішення Політбюро ЦК КПРС була вже вирішеною, місцева влада для того, щоб ув'язнити декого з шістдесятників, доклала чимало зусиль, аби все це пройшло згідно з бюрократичною процедурою ("соціалістичною законністю"). Найприкметнішим є приклад Івана Дзюби. Для того, щоб заарештувати його, влада спочатку почала чинити тиск на Спілку письменників з тим, аби Спілка виключила непокірного літератора зі своїх рядів. І це сталося 2 березня 1972 року. Виключення Дзюби із СПУ означало, що середовище інтелігенції дає згоду на його арешт.

Вироки, винесені цього разу, були просто драконівськими. Підсудним дали від 8 до 12 років таборів і заслання. Найбільший термін

було визначено для Івана Світличного, якого влада визнала особливо небезпечним, бо він здійснював пересилання текстів на Захід (7 років таборів і 5 років заслання). Крім ув'язнення найвідоміших діячів руху шістдесятників, у 1972 р. по Україні прокотилася хвиля обшуків у осіб, які підозрювалися в тому, що вони симпатизують шістдесятникам. Багато людей втратило роботу (чистка поширилася на інститути Академії наук: Інститут філософії, Інститут мовознавства, Інститут історії, Інститут мистецтвознавства, фольклору й етнографії, Інститут археології, Інститут ботаніки, Інститут суспільних наук; на видавництво "Наукова думка", Дрогобицький науковий інститут, редакцію "Робітничої газети", Львівський університет ім. І. Франка). Влада не задовольнилася фізичною розправою над поколінням, переважна більшість лідерів якого опинилася в тюрмах. Було зроблено все, аби шістдесятники символічно самі скомпрометували себе. Вже у березні 1972 року на сторінках газети "Радянська Україна" було опубліковано покаяння Зінови Франко, онуки Івана Франка. Одначе найдраматичнішим для всього покоління було покаяння, написане безсумнівним лідером руху шістдесятників Іваном Дзюбою в листопаді 1973 року. Переважна більшість шістдесятників розцінила покаяння Дзюби як зраду справі, за яку вони боролися разом. Дехто з друзів написав Дзюбі відкриті листи. Найвідомішим є лист Василя Стуса, який писав Дзюбі з табору: "Великий Іван Дзюба закінчився, почався гомункул із країни ліліпутів, чиїм найбільшим щастям залишається те, що він колись мав до великого Дзюби дуже безпосереднє відношення. І через це я й сьогодні не можу відвернути од тебе свого погляду. І через це я тужусь пригадати твоє підзабуте лицарське обличчя — і в очах мені стоять сльози"[5].

Влада використала великий погром не лише для того, щоб розправитися з непокірною інтелігенцією, а й для того, щоб провести чистку в партійних рядах. "Український вісник" (№ 7–8) у 1973 році інформував, що 25 відсотків секретарів з ідеологічних питань на всіх рівнях (обласні, міські, районні комітети партії) було зміщено з посад. На зміну Федору Овчаренку — секретарю ЦК КПУ з ідеологічних питань — прийшов Валентин Маланчук, прибічник політики русифікації. Було проведено чистку і у Вищій партійній школі при ЦК КПУ, звідки було звільнено 34 викладачі на чолі з ректором Чеканюком. Упродовж усього 1973 року по всій Україні пройшли партійні конфе-

[5] Цит. за: Погром в Україні... — С. 46.

ренції, головною темою яких була "боротьба з проявами українського націоналізму". Одначе це зовсім не означає, що широкі партійні кола симпатизували шістдесятникам. Чистку в рядах КПУ скоріше варто розцінювати як наслідок процесу зміцнення нової команди під керівництвом Володимира Щербицького (першого секретаря ЦК КПУ, який у 1972 році змінив на цій посаді Шелеста).

Внаслідок масових репресій покоління шістдесятих років було дезінтегроване. Багато недавніх шістдесятників хто більшою, а хто меншою мірою пристосувалося до нової політичної ситуації. Дехто з них став прямим прислужником влади, інші намагалися знайти відповідну нішу, в якій, віддаючи належне владі, намагалися розвивати українську культуру. Вузьке коло (Ліна Костенко, Валерій Шевчук й інші), хоча й не брало безпосередньої участі в дисидентській діяльності, проте відійшло й від офіційного культурного життя. Найменша група приєдналася до дисидентського руху в Україні, увійшовши до Української гельсінської групи (1976) або співпрацюючи з нею, а в 1988 році створивши Українську гельсінську спілку, першу опозиційну організацію, яка відкрито діяла в Україні у повоєнний час.

* * *

Доля покоління шістдесятих років була драматичною. Проти молодих, здебільшого дуже талановитих творців, головним покликанням яких (принаймні на початку їхньої діяльності) було врятувати й розвивати українську культуру, влада використала весь наявний репресивний апарат. Ціна, яку довелося заплатити цьому поколінню української інтелігенції за вірність українській ідеї, була дуже високою: позбавлення можливості працювати, ув'язнення, табори, заслання, а в кількох випадках навіть смерть. Якоюсь мірою й для цього покоління актуальним був діагноз, що його поставив проф. Генрик Верешицький, пишучи про те значення, яке мала для Польщі перемога у війні 1920 року: "Цій війні завдячуємо ми своїм існуванням, бо в іншому випадку ми б були сьогодні в такій же ситуації, як українці, у яких щопокоління знищують всю еліту, аби лише не було української нації" [6]. Найбільшою втратою, якої зазнала українська культура, була, безсумнівно, смерть у таборі одного з найвидатніших українських поетів XX століття — Василя Стуса. Інші, такі як

[6] *Borejsza J.* Historyk w trybach historii // Gazeta wyborcza. — 27/28.03.1999.

Іван Світличний, незважаючи на тяжку хворобу, пережили заслання й табори і повернулися, щоб померти на свободі (1993). Десятки людей зламалися фізично й морально і лише дехто з них зміг лишитися самим собою. Наприклад, це вдалося Івану Дзюбі, який на зламі вісімдесятих і дев'яностих років знову відіграв визначну роль в українському відродженні. Щось подібне не вдалося зробити Григорію Чубаю, чи не найцікавішому поету так званої другої хвилі шістдесятників, який дав на процесі Ігоря Калинця свідчення, які обтяжили останнього. Підданий остракізму у власному середовищі, терзаючись докорами сумління аж до моменту передчасної смерті (1982), він так і не повернувся до громадського життя. Було зламано чимало наукових і мистецьких кар'єр. Дехто з митців, як Лесь Танюк, рятувалися втечею до Москви, де існуючий режим традиційно був значно "ліберальнішим", ніж у імперській провінції.

Рух шістдесятників, незважаючи на те, що він був порівняно динамічним, на широке коло українського суспільства мав обмежений вплив. Опинившись перед фактом конфронтації: влада — непокірна інтелігенція (пізніше дисиденти), суспільство, радше, ставало на бік влади. Здається, польський історик Анджей Хойновський має рацію, коли пише, що "можна висунути ризиковану тезу, що в шістдесяті й сімдесяті роки рівень ідентифікації українського суспільства з панівним устроєм був дуже високим. Після кошмару сталінської ночі держава під керівництвом Хрущова й Брежнєва уявлялася оазою безпеки й стабільності"[7]. Саме це відчуття стабільності, а не репресій, яких зазнало обмежене коло, зумовило те, що середовище шістдесятників, а пізніше і їхніх духовних спадкоємців — дисидентів, опинялося у дедалі більшій суспільній ізоляції.

Програма шістдесятників із польської перспективи уявляється мінімалістичною. Вони наголошували на питанні захисту української мови й української культури від русифікації. Зусилля, спрямовані на порятунок культурної спадщини, сприймалися як геройство. Василь Стус із гіркотою підсумовував долю власного покоління: "Довічною ганьбою цієї країни буде те, що нас розпинали не за якусь радикальну громадянську позицію, а за саме наше бажання мати почуття самоповаги, людської і національної гідності"[8]. Георгій Касьянов, автор найґрунтовнішої праці, присвяченої рухові шістдесятників,

[7] *Chojnowski A.* Ukraina. — Warszawa. 1997. — S. 190.

[8] *Погром в Україні...* — С. 45.

зауважив, що "парадоксально, але в 60-ті роки XX ст. доводиться повертатися до тих проблем, які турбували українську інтелігенцію в 60-ті роки XIX ст., на початку XX і в 1920-ті роки: захисту рідної мови і культури, їх популяризації, відновлення національної історії, етнографії. Причини такого підходу крилися не в обмеженості культурного і політичного досвіду самих шестидесятників... Цього вимагала реальна ситуація в українській культурі, русифікаторська практика партійного керівництва і зростаюча агресивність зрусифікованого міщанства"[9].

Справді, інтелектуальний доробок руху шістдесятих років не надто великий. Один із небагатьох текстів, який відіграв більшу роль за межами українського контексту, — це "Інтернаціоналізм чи русифікація?" Івана Дзюби; цей текст мав також чималий резонанс і на Заході (переклад французькою, російською, німецькою, китайською, в'єтнамською, італійською мовами). За Іваном Лисяком-Рудницьким, такий стан речей відбивав "загальний провінціалізм сучасного культурного життя в Україні: брак контактів із зовнішнім світом, недостатнє знання іноземних мов і обмежений доступ до нерадянських книг"[10]. Одначе у внутрішньоукраїнському дискурсі шістдесяті роки відіграли значну роль. Як зауважив вищеназваний вчений, "відлига української політичної думки в 1960-ті роки винесла на поверхню ці атавізми панівних ідеологій міжвоєнного періоду"[11] — національного комунізму й інтегрального націоналізму. Найважливішими представниками цих течій Лисяк-Рудницький вважав відповідно Івана Дзюбу й Валентина Мороза. Як вважає Лисяк, меандри їхніх поглядів і доль (покаяння першого і зв'язок із найреакційнішим еміграційним середовищем другого) свідчили, що "націонал-комунізм та інтегральний націоналізм перестали бути — і в філософському, і в політичному сенсі — життєдайними альтернативами для українського народу в пошуках кращого майбутнього"[12]. Текст, в якому Лисяк-Рудницький сформулював подану вище тезу ("Політична думка українських підрадянських дисидентів"), було написано у 1981 році. Висновки, які тут зроблено, із сучасної перспективи видаються надто оптимістичними, особливо якщо йдеться про живучість ідеї інтегрального націо-

[9] *Касьянов Г.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. — К., 1995. — С. 18.

[10] *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. — К., 1994. — Т. 2. — С. 485.

[11] Там само. — С. 481.

[12] Там само.

налізму. Натомість можна погодитися з українським дослідником, що націонал-комунізм у шістдесяті роки інтелектуально скомпрометував себе. Також внаслідок еволюції переважна більшість його прихильників визнала демократичні цінності. Наскільки питання про значення покоління шістдесятих років для розвитку інтелектуального життя залишається дискусійним (хоча ніхто не збирається піддавати сумніву цінність поезії Василя Стуса, Ігоря Калинця, Григорія Чубая чи прози Валерія Шевчука), настільки безсумнівною є їхня заслуга у збереженні української національної ідеї, яку вони пронесли крізь важкі роки так званого застою до нашої сучасності.

Боґуміла Бердиховська

Вибрана бібліографія

Баран Володимир. Україна 1959–1960-тих років. — Львів, 1996.
Borejsza Jerzy. Historyk w trybach historii // Gazeta wyborcza. — 27–28.03.1999.
Горинь Богдан. Двигун руху шестидесятників // Літературна Україна. — 1996. — 18 лип.
Грицак Ярослав. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. — К., 1996.
Доброокий. Спогади про Івана Світличного. — К., 1998.
Дзюба Іван. Просто була потреба у з'ясуванні гострих національних проблем... // Голос України. — 1997. — 23 серп.
Жулинський Микола. З плеяди шестидесятників // Літературна Україна. — 1991. — 1 серп.
Іваничук Роман. Благослови, душе моя, Господа. — Львів, 1993.
Іваничук Роман. Дороги вольні і невольні. Спогади. — К., 1996.
Касьянов Георгій. Незгодні. Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-тих років. — К., 1995.
Коваль Віталій. Собор і навколо собору. — К., 1989.
Кравченко Богдан. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. — К., 1997.
Кириченко Світлана. До Шевченка, до України, до себе // Літературна Україна. — 1997. — 15 трав.
Кириченко Світлана. Учителі (1957–1962). Зі спогадів // Літературна Україна. — 1997. — 27 лют.
Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. — К., 1994.
Не відлюбив свою тривогу ранню. Василь Стус — поет і людина. — К., 1993.
Овсієнко Василь. Покіс // Час. — 1997. — 10 січ; 24 січ.
Плющ Леонід. У карнавалі історії // Сучасність, 1982.
Погром в Україні 1972–1979 // Сучасність, 1982.

Русначенко Анатолій. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-тих — початок 1990-тих. — К., 1998.
Субтельний Орест. Україна. Історія. — К., 1991.
Сверстюк Євген. Блудні сини України. — К., 1993.
Сверстюк Євген. На святі надії. — К., 1999.
Світлична Леоніда. Срібний ювілей сумної дати // Час. — 1997. — 15–21 трав.
Ukraina 1956–1968. Opracował *Iwan Koszeliwec.* — Paryz, 1969.
Хейфец Михайло. Українські силуети // Поле відчаю і надії. — № 1. — 1994.
Chojnowski Andrzej. Ukraina. — Warszawa, 1997.
Червона тінь калини. Алла Горська. Листи, спогади, статті. — К., 1996.
Чорновіл Вячеслав. Лихо з розуму. — Париж, 1967.

МИ ВИБИРАЛИ ЖИТТЯ

Розмова з Євгеном Сверстюком

Ви народилися у 1928 році в селі Сільце на Волині. На той час це були терени Польщі.

Так, це була польська держава, але українське населення. Я зростав в українському середовищі, лише школа була польською. З цього виникало чимало непорозумінь. Так діялося з часу, коли я почав ходити до школи. У нашому селі жила одна родина євреїв. Для нас, дітей, найважливішою особою була Рифка, бо саме вона продавала морозиво з козячого молока. Правду кажучи, прибутки Рифки від продажу морозива були мізерні, але ми, діти, дуже її просили не кидати цю справу.

Якою була Ваша родина, чим займалися Ваші батьки?

Це була заможна селянська родина, дуже працьовита й релігійна. Багатодітна. Усі діти з раннього дитинства працювали. Господарство велике. У нашій родині батьки завчасно планували життя своїх дітей. Мій батько протягом усього свого життя важко працював і прикуповував землю. Усі доходи від нашого господарства йшли на купівлю землі. Із сімох дітей вижило п'ятеро, і кожному з них батько хотів лишити спадок, щоб жодна дитина не була жебраком. За його планом, кожен із нас мав отримати три гектари. Пам'ятаю, із самого мого дитинства батьки вважали, що мені ці три гектари будуть ні до чого, але їх можна буде продати, аби я мав змогу вчитися. Мені важко сказати, звідки взялася така переконаність, що послужило такому підходові, але факт, що мої батьки саме так планували моє майбутнє. Це справді цікаво, оскільки, наприклад, мій старший брат, який помер від туберкульозу у 1937 році, категорично заперечував проти

того, щоб я вчився. Правда, тоді вчитися українцеві у вищій школі не дуже світилося.

Мої батьки дуже серйозно ставилися до релігії і прищеплювали своє ставлення нам, дітям. Пригадую, як мій батько, — коли я вже навчався в аспірантурі та зрідка приїздив додому — говорив: "Я вже не маю права виховувати тебе, роби, як вважаєш за потрібне, але прошу тебе, ніколи не відрікайся від Бога".

Ви сказали, що Ваша родина була заможною. Поясність, що вкладали в поняття заможності волинські селяни?

Наша родина жила на хуторі, що був віддалений від досить густонаселеного села. На хуторі було кілька хат, що стояли далеко одна від одної. Загалом ми мало спілкувалися з сусідами, зазвичай, це спілкування зводилося до господарських справ. До нас приходило багато людей з проханням про допомогу, бо у моєї мами все було, і вона охоче всім допомагала. У нас було два садки, було море черешень, вишень, грушок, яблук, якими мама охоче ділилася з іншими. Перед війною ми збудували добру хату.

Між іншим — саме ця наша "заможність" обернулася проти нас, бо будинок зраджував своїх мешканців. "Дом под железом", сад, земля, яку прикупив батько, спричинилися до того, що вже восени 1939 року наша родина викликала з боку нової влади підозру і її віднесли до розряду "куркульських". Зрештою, з приходом совєтів батько записав трохи землі на ім'я дітей, а решту — вісім гектарів відразу віддав у колгосп. Можу собі уявити, як важко було йому це зробити — віддати землю, яку він так тяжко заробив, даром до колгоспу. Звичайно, перед цим він радився з іншими людьми і, напевно, вони разом дійшли висновку, що так буде найкраще, тим паче, що вже було ясно, що так чи інакше землю дітям у спадок не можна буде лишити. З 1939 року мені запам'яталася така історія. Батько позичав у Гершка із Дружкополя гроші під процент. Мені запам'яталося, як батько остаточно з ним розраховувався. У шухляді серед ґудзиків, голок і різних клаптиків матерії завжди лежало кілька довгастих папірців із підписом батька й написом "вексель". Їх не можна було чіпати. У вересні 1939 року увесь дотеперішній порядок речей зазнав краху, і всі відразу це збагнули. Одного вечора прибіг до нас той Гершко з Дружкополя й попросив батька нікому не говорити про те, що він позичив у нього гроші під процент.

— Невже ж я тобі ворог, Гершку, щоб тепер щось говорити тобі на шкоду, що я позичав у тебе гроші під процент? — запитав батько.

— Звичайно, Ліксандре, я тебе знаю.

Одначе трохи згодом Гершко прийшов знову, на цей раз із проханням повернути йому борг. Батько сказав йому те, про що знали всі: придбана земля не має тепер жодної вартості, так само як і польські гроші. Тепер їх віддати просто, і він їх, звичайно, поверне.

— Усе змінилося, Ліксандре, але ми не змінилися, — сказав Гершко.

— Це правда, Гершку, — погодився батько.

— Я не прошу тебе повернути увесь борг, лише частину, і то не грішми, а натурою.

— Добре, розрахуємося чесно.

Все це мені запам'яталося тому, що якось я почув, як хтось із сусідів сміявся з батька і з його боргів. Пізніше ж я помітив, як батько, приховуючи це від усіх, повертає борги. А згодом, як я вже казав, виникла проблема, як непомітно позбутися землі.

Мої батьки часто вживали слово "порядність", вимовляючи його з великою повагою. У мене це слово чомусь асоціювалося з достатком, а не з тим, коли, наприклад, гроші позичають під чесне слово. Пам'ятаю, що коли іноді батько просив мене щось купити по дорозі зі школи, то він звичайно не давав мені грошей, бо в той час дітям грошей не давали. Я ж чудово знав, до якого магазину маю піти й сказати: "Прошу дати мені те й те, я син Ліксандра із села Сільце". Продавець-єврей давав товар, вписував його ціну в зошит й прощався зі мною. Мій батько дуже цінував таку довіру.

Коли у вас була земля, то на ній треба було робити. І всі діти працювали. Пізніше ж вони мали дивитися на те, як їхня праця нищилася. Чи не в 1943 році в нашому селі партизани зробили засідку на німецький каральний загін. Німці відступили з втратами. А згодом організували каральну експедицію. Усі мешканці були до цієї експедиції готові, дітям дали завдання — пильнувати, чи не піднімається над горохівським шляхом курява. Як тільки курява з'явилась, усі мешканці кинулися навтьоки. Ми перечекали напасть у сусідніх селах. Каральна експедиція спалила усе наше село разом із худобою, що лишилася. Одна з жінок вирішила зберегти своє майно й лишилася в селі — її живцем спалили у власній хаті. Хуторів не палили.

Повернімося до довоєнної Волині. У Вашому селі жила одна єврейська родина. А коли Ви вперше зіткнулися з польським світом?

У школі. По-перше, були польські вчителі. Система освіти у довоєнній Польщі була семирічною. Тому якщо хтось хотів вчитися лише у своєму селі, то до третього класу треба було ходити два роки, три роки — до четвертого й таким чином ви могли отримати свідоцтво про закінчення семирічки. Було ясно, що таке навчання — марнування часу, тому батьки віддали мене до семирічної школи, в сусідньому містечку. Добре пам'ятаю, як мене записували до цієї школи в Дружкополі (тепер Журавники). Половину населення Дружкополя становили євреї, а другу половину — українці та поляки. Час, коли треба було записуватися до школи, збігався з періодом найінтенсивнішої роботи в полі, тому батько не міг піти зі мною. Тепер мені здається, що батько волів скосити гектар сіна, аніж іти до директора. Тому я пішов сам. Пам'ятаю, що біля школи працювала механічна молотарка. Директор молотив собі жито. То був старий, астматичний легіонер, який не мав до освіти практично ніякого відношення. Я підійшов до нього й пояснив, що хочу вчитися у його школі. Йому це дуже сподобалося.

В школі вчилися діти різних національностей. Наприклад, поряд із Дружкополем було село Мазури. Я думаю, що в ньому жили поляки, які приїхали на Волинь із центральної Польщі. Жили також осадники, які отримали землю й господарювали так, як і всі селяни. Тому до нашої школи ходили українці, поляки і євреї. З того часу мені запам'яталася соціальна різниця між учнями. Наприклад, на Святого Миколая після уроків всі учні залишалися у школі, але подарунки отримували, мабуть, лише ті діти, чиї батьки їх до школи принесли. Тому польські й єврейські діти отримували подарунки, а українські — ні. Подібні ситуації прискорювали процес визрівання нашої самосвідомості. Звичайно, всі знали, звідки ці подарунки бралися, але тим, хто їх не отримував, все одно було неприємно. Коли восени 1939 року прийшли совєти й організували перше жовтневе свято, й кожна дитина отримала пряники й ячмінну каву, то нам, дітям, здалося, що справедливість перемогла.

У школі було заведено бити учнів. Найжорстокішим був учитель Дида. На щастя, я був його улюбленцем, він не приховував цього, говорив, що я — найкращий учень. Навіть, коли я бешкетував, Дида вдавав, наче йому про це нічого не відомо. Запам'ятався також учи-

тель Лежух, трохи заполітизований. Він бив учнів за будь-що, звертався до нас, вживаючи такі вислови, як: "ах ти, свиняку" або "ти, коню старий". Мені запам'яталося, що напередодні війни той же Лежух говорив, що з одного боку на Польщу чигає вовк, а з другого — дракон.

Ваша школа, як уже говорилося, була багатонаціональною. Ви згадували про день Святого Миколая, який розділяв дітей замість того, щоб об'єднувати їх. Одначе свято Святого Миколая буває раз на рік, а який вигляд мало щоденне шкільне життя? Чи була в школі якась єдина спільнота, чи в ній було три окремих гетто: окремо українці, окремо поляки й окремо євреї?

У межах ширшої спільноти існувала певна відокремленість. Додому я завжди повертався з Чеськом — сином осадника. Бував у нього вдома.

Між вами ніколи не виникали конфлікти на ґрунті того, що його батько був осадником?

Я не пригадую, щоб наші суперечки набирали етнічного характеру.

Натомість пам'ятаю, що після смерті Пілсудського, коли було оголошено траур (між іншим — ми найбільше жаліли Каштанку) й нам сказали (а тоді я був у першому чи в другому класі), що треба плакати, я повернувся додому з такою міною, що занепокоєна мама запитала мене, що сталося. — "Пілсудський помер". — "Дурний ти разом зі своїм Пілсудським", — кинула мені мама, й на тому розмова скінчилася.

Неподалік від нашого села розташоване Берестечко. Щороку в Берестечку було храмове свято, на яке приходило багато молоді у вишиванках. Під час храму завжди відбувалися бійки з поліцією, про ці бійки ходили легенди, розповідали про те, кого побили. На кому сорочку подерли.

Я не пам'ятаю, щоб у щоденному житті до поляків ставилися вороже. На самому початку війни у 1939 році в нашому домі жила евакуйована з Познані родина польського залізничника. Батьки й ми, діти, дуже їм співчували. Наші стосунки були приязними. Пізніше ця родина повернулася до Польщі.

Коли 17 вересня 1939 року наші землі зайняли совєти, якісь комуністи встановили на їхню честь спеціальні тріумфальні арки. Пе-

реважна більшість людей не довіряла совєтам, взагалі люди чекали німців, а не совєтів. Людям здавалося, що німці будуть такими ж, як і в 1918 році, тоді після них лишилися загалом добрі спогади. Німців люди не боялися, тоді як совєти викликали страх. Вони асоціювалися з голодом, Сибіром, Соловками, арештами і т. п.

Це означає, що пересічний український селянин знав про голодомор у Радянській Україні?

Так, про це писали українські газети в Польщі.

Які це були газети?

Назви газет не пригадую, але пам'ятаю "Народний календар", "Сільський господар". Пам'ятаю, як на початку війни ми з моїм приятелем Ароном, сидячи на узбіччі дороги, спостерігали, як відступають польські війська. Арон був сином тієї Рифки, що робила морозиво, він був дуже кмітливим хлопцем, наприклад, знав, чим відрізняється міліція від поліції. Польські війська відступали організовано. Ми не знали, куди це військо йде і що буде з нами, сприймаючи все, що відбувалося, як фільм. Ми більше відчували, аніж усвідомлювали, що на наших очах розігрується драма. Певною мірою ми співчували солдатам, які відступали. Було передчуття, що це переддень великих тектонічних зрушень.

Прийшли совєтські війська, з'явилася совєтська школа, яка була організована набагато краще, ніж польська. На місці тих кількох вчителів, що викладали раніше, відразу з'явилося багато нових. У цій школі я також добре вчився. Директором школи був місцевий українець Шевченко. Школа була своєрідним мікросвітом, ізольованим від зовнішнього світу. Проте й цей зовнішній світ я пам'ятаю. Наприклад, пам'ятаю, що вдома мама постійно сушила сухарі. Батьки весь час чекали, що нас, як куркулів, вивезуть до Сибіру. Я не знаю, звідки взялося таке переконання, але вважалося, що вивозити почнуть у суботу. Якщо субота минала спокійно, всі вважали, що ми маємо ще тиждень спокою, і сухарі згодовували свиням, щоб протягом тижня наготувати чергову партію. Я думаю, що переконання, що вивозитимуть у суботу, диктував селянам досвід, а ще євангельське застереження: "Молітеся, аби це не сталося з вами в суботу". Тобто ситуація була така: у школі наче все гаразд, але вдома сушилися сухарі.

Тож неважко здогадатися, який був у людей настрій. До речі, мені цей настрій не передавався, бо я жив у власному, дитячому світі. Але іноді й до цього світу вривалася реальність. Пам'ятаю одну вчительку на прізвище Бабій, вона викладала українську мову. Одного разу на її уроці до класу увійшов збуджений директор школи, щось сказав їй на вухо, вона зблідла, книжка випала з її рук; мовчки зібравши свої речі, вона вийшла разом із директором. Виходячи з класу, сказала: “Будьте здорові, діти”. Більше ми її не бачили — її вивезли. Забрали просто з уроку. Із сусіднього села вивезли священика Боруцького, якого люди дуже поважали. Боруцького забрали тільки через те, що він був священиком, Бабій через соціальне походження (вона походила із шляхти).

За перших совєтів до школи почав приходити якийсь військовий політрук, який провадив з нами різні розмови на політичні теми. Пам'ятаю, як одного разу він почав говорити, що в нас (тобто в Радянському Союзі) усі рівні і що сьогодні ти селянин, а завтра можеш стати міністром. Мене це дуже злякало: як же так, візьмуть зловлять тебе і зроблять міністром, і що тоді робити? Одне слово, я переживав революційний стрес. Мій друг Мишко викрив цього політрука. І ось як. Коли політрук розповідав, що все в нас спільне, що “те, що моє, належить і тобі”, очі в Мишка засвітилися, і він випалив: “Дайте мені олівця, яким Ви пишете”. Ну, бо в Мишка не було саме олівця. Якби агітатор дав Мишкові олівця, все було б добре, але він почав викручуватися й олівця не дав. Мишко вибіг у коридор й почав кричати: “Це все брехня, він каже неправду!”.

Нам, дітям, дуже імпонували солдати з червоними зірками й у пілотках. Особливо пілотки справляли на нас враження. Солдати були бідними і якимись сірими. Єдиним подарунком, який вони могли нам дати, були старі зірки, які вже не були червоними і які ніяк було причепити. А нам хотілося отримати червону зірку, й ми прикладали чимало зусиль, аби її дістати. Намагаючись виманити червону зірку, ми переконувалися, які ці радянські солдати бідні. Після добрих польських мундирів совєтські солдати мали жалюгідний вигляд. Тоді у нас з'явився вислів, що щось було “як за Польщі”. Так говорили, коли хотіли сказати, що якість якоїсь речі дуже добра. Разом із появою совєтів з'явився й специфічний фольклор: “Батьку Сталін, продай мила, бо вже воші мають крила” або: “Сидить баба на рядні та й рахує трудодні / Ні корови, ні свині / Тільки Сталін на стіні”. І це все, що ми знали про Сталіна.

У школі я отримав похвальну грамоту, яку видавали взірцевим учням, із портретом Леніна й Сталіна. Таким був фасад. Однак антирадянські настрої були дуже гострі — не в школі, а поза нею.

Як ставилися в цій совєтській школі до польських чи єврейських дітей? Може, до них ставилися по-особливому?

Мені здається, що Чеська й осадників совєти вивезли. Вони раптово кудись зникли. Усі зникали вночі. Пам'ятаю, що якийсь час ми з Чеськом разом ходили до совєтської школи. Єврейські ж діти відразу після приходу совєтів розділилися на дві групи. Частина відразу стала активістами. У мене особисто були проблеми з Хайкою Биків. Між нами навіть відбувся політичний конфлікт. Це сталося чи не в п'ятому класі. А було це так. Коли почалася совєтсько-фінська війна, я вже читав газети й точно пам'ятаю, що дуже співчував фінам. А в школі була в нас вчителька математики Цукерман (вона вчителювала й за Польщі), літня, добра жінка, яка добре ставилася до всіх учнів. Одного дня я підійшов до неї й сказав, що прочитав у якійсь газеті, що у Фінляндії щотижня гине одна совєтська дивізія. Вчителька обурилася: "Де ти це прочитав, у якій газеті?". Я приніс їй ту газету, де було опубліковане спростування ТАРС, щось на зразок "з'являється інформація, що на фінському фронті гине одна радянська дивізія на тиждень. Але таку інформацію треба спростувати". Тоді я не дуже розумів, що таке "спростування" і що таке "ТАРС". Вчителька не знала, як тут бути, й нарешті сказала: "Бачиш, вони щось наплутали й навіть не написали, що це брехня". На цьому наша розмова з учителькою скінчилася. Але Хайка, яка була запеклою піонеркою (між іншим, у нас удома панувала така атмосфера, що навіть важко було собі уявити, щоб я вступив у піонери — це була б ганьба, хоча признаюся щиро, таємно я про це мріяв, коли побачив, як гарно організував наш директор урочистий прийом до комсомолу), запитала: "А чому він так радіє, що гине одна радянська дивізія на тиждень? Ну, чому він радіє?". Тоді я ще не знав, що таких речей слід остерігатися, але вчителька чудово це розуміла й відразу ж відреагувала: "Чекай, а чому ти думаєш, що він радіє? Він лише питає. Прочитав у газеті й питає. Це добре, що він читає газету". Таким чином мене було "врятовано", але піонерка все ж ставилася до мене з великою підозрою.

У нас у класі був такий собі Іцек. Цей бідака страждав за всіх активістів. Іцек був дуже релігійним, а це створювало для нього чи-

мало проблем. За Польщі по суботах він не ходив до школи. А тепер мусив приходити, але не хотів писати, тому намагався якось викрутитись, наприклад, "забував" зошит. Одначе це йому не завжди вдавалося. Мушу визнати, що замість того, аби поспівчувати йому, ми з нього насміхалися. Питаємо його: "Іцку, де твій зошит?" — "Немає". — "Як це немає. Ще вчора був, а сьогодні вже нема?" — "Він зник". Саме слово "зник" викликало в нас вибух сміху. Звичайно, якби ми навіть хотіли, то не змогли б захистити його, але ми не тільки не захищали його, а були просто жорстокими. Так само до нього ставилися і єврейські діти-піонери. Іцек був усіма зацькований — і дітьми, і вчителями, які змушували його писати.

У 1941 році почалася німецько-радянська війна.

Ввечері у перший день війни в нас уже були німці. Наше село знаходилося за 30 км від Бугу — тогочасного совєтсько-німецького кордону. Пам'ятаю, як у якийсь момент німецький літак пролетів майже над самою землею, а слідом за ним прибігли совєтські солдати, які шукали німецьких парашутистів. Чомусь вони причепилися до мого брата. Пам'ятаю, мама хотіла нагодувати їх перед тим, як вони почнуть втікати, але вони боялися їсти: раптом побачить начальство. Тому мама поставила мене на сторожі, щоб я пильнував, чи не з'явиться, бува, начальство, а солдати їли. Ця історія чудово ілюструє, що коли до совєтів люди ставилися однозначно, то солдатам вони, скоріш, співчували, як нещасним, загнаним далеко від дому дітям.

Коли у село входили німці, я пас корів. Тоді я лишив корів й вийшов на шлях, що вів із Луцька до Львова, де й спостерігав за німецькими частинами. Вони справляли на мене враження сталевих роботів з автоматами. Було страшно дивитися, але водночас це видовище захоплювало, як фільм. Мені здавалося, що через наше село проходить уся німецька армія. Тоді я вперше побачив також обшук. Німці обшукували одного з наших хлопців, який повертався до села з роботи на залізниці.

Спочатку до німців ставилися нейтрально, без особливого захоплення, але й без ворожості. Ворожість з'явилася тоді, коли вони розстріляли одного з наших діячів "Просвіти". Люди не розуміли, чому так сталося. Спочатку чимало молоді пішло в німецьку поліцію. Між іншим, в нашому селі дуже погано ставилися до тих, хто пішов у поліцію. Хоча ніхто й не знав, який характер матиме ця служба, про-

те селяни не схвалювали того, що наші хлопці йдуть служити чужим. Ці хлопці реабілітували себе лише після того, як однієї ночі взяли зброю й подалися до лісу. Саме тоді й почалася війна з німцями на Волині, і це була дуже серйозна війна.

Наприклад, у Горохові в будинку нашої школи німці влаштували гебітскомісаріат. Наші хлопці вирішили взяти комісаріат штурмом. Відбулася сутичка, в якій взяли участь навіть учні старших класів. УПА конфіскувала збіжжя, забране німцями. Дуже швидко українські партизани почали контролювати майже всі села — німці нічого не могли вдіяти. Партизани постійно знищували телефонні лінії. Мої старші брати втекли до лісу, а я, як наймолодший в родині, лишився з батьками.

Коли українська поліція пішла в ліс, німці почали формувати польські загони. Їх називали фольксдойчами (volksdeutsche). Ці загони використовувалися у боротьбі з українськими повстанськими загонами.

Я особисто пам'ятаю один епізод, коли до нас прийшли люди, одягнені в цивільне, один із них був поляком. Він говорив українською й порадив мені, щоб я про всяк випадок сховав усі українські символи. Я не дуже розумів, чому мушу ховати всі ці речі, але водночас ці люди не лишили по собі якихось неприємних згадок.

Я добре пам'ятаю історію села Загаї*. Це було польське село. Якось, чи не у вербну неділю 1943 року, до нас дійшли слухи, що там розправилися з поляками, знищили все село. Між іншим, здається, наче поляків у Загаях попередили про акцію: вони отримали ультиматум — або вони виїдуть із села, або їх повбивають. Але цим людям, по-перше, нікуди було їхати, по-друге, вони, напевно, не вірили, що щось подібне може статися, й залишилися. Акція була дуже жорстокою й селяни дуже негативно поставилися до неї. В листівках УПА пояснювалося, що ця акція була відповіддю на акцію загону Ампеля, коли в селі Красносад спалили людей, загнавши їх до стодоли, й на інші подібні акції. Пам'ятаю, як старші люди намагалися з'ясувати у розмовах, чи не брав у цій акції участі хтось із хлопців з нашого села. Бо вся молодь була тоді в УПА. Пам'ятаю, як запитували: "Твій там був чи ні? Брав участь в Загаях чи ні?". І пам'ятаю, як

---

* За даними Головної комісії з розслідувань гітлерівських злочинів у Польщі, 12 липня 1943 року в Загаях було вбито 295 поляків. Див.: Zbrodnie nacjonalistów ukrainskich dokonane na ludnosci polskiej na Wołyniu 1939–1945, oprac. J. Turowski, W. Siemaszko. — Warszawa, 1990. — S. 89.

тітка відповідала: "Ні, мого там не було". А це мало означати, що порядних там не було. Інша історія, яку розповідали в нашій сім'ї: ще до однієї моєї тітки прийшла певна родина саме з тих Загаїв. Тітка переховувала цю родину кілька днів, після цього їх відвели до іншої місцевості. Поляків відвів станичний, який вдавав, наче їх конвоює. Станичний виконував у селі роль представника УПА, саме він і врятував тих поляків.

Загаї у моєму оточенні, у моїй свідомості лишилися темною драмою. Про те, що відбувалося в інших місцях, я знав лише з націоналістичних бюлетенів, а також з чуток, які передавалися із вуст в уста. Газети трактували ці події як бої із німецьким окупантом і його польськими поплічниками. Саме так тоді це зображували.

У нас окупація була триваліша, ніж у Центральній чи Східній Україні, вона тривала з 1941 по 1944 рік та була дуже брутальною. Було безліч екзекуцій. В часі однієї з них на телеграфних стовпах повісили п'ятдесятьох людей із написами на грудях: "бандит". За чутками, які кружляли довкола, повішені не були партизанами, вони були звичайними селянами із найближчих сіл. Нам не можна було збиратися групами (понад три особи). І якось так сталося, що німецький офіцер, проїжджаючи по одному із сіл (Скобелка), побачив перед церквою групу хлопців. Біля церкви завжди можна було зустріти більше людей. Офіцер зупинився й усіх їх перестріляв. Їх було одинадцять.

Повернімося ще до поляків й до українсько-польського конфлікту в часи війни. З Вашої розповіді випливає, що до війни на Волині, принаймні в тій околиці, де Ви жили, до поляків не ставилися вороже. Тож звідки взялася така ворожість в часи війни?

Я думаю, що ця ворожість, ненависть з'явилися одночасно із виникненням антинімецьких і пронімецьких формацій. Антинімецькі формації, в тому числі й УПА, виникли тому, що серед населення переважали антинімецькі настрої. Ці формації не тільки словом, а й кулеметами боролися з німцями. Це була постійна війна, в якій щодня гинули люди. Якщо навіть я, дитина, хотів мати в той час гранату, то, напевно, це найкращий доказ того, що саме такими були тодішні настрої. Поляки не могли визнати своєю ідею боротьби за незалежну Україну. Ця ідея була їм чужою. Я думаю, що поляки шукали чогось нейтрального, але нічого нейтрального тоді не було. Треба було вибирати. Вважаю, що правдиві свідчення про те, що відбувалося в

той час на Волині, дав у своїх спогадах “Між парафією й табором” (Варшава, 1989) ксьондз Юзеф Кучинський, який під час війни жив недалеко від нас, а після війни був разом із нашими хлопцями з УПА в таборах. І лише там, перед лицем спільного ворога, виявилося, що поляки й українці можуть знайти спільну мову. Я думаю, що в цій війні переважав не так національний, як політичний чи навіть релігійний акцент. Для нас створення української держави було майже релігійною ідеєю. Люди були налаштовані патріотично, якщо бути точним у висловах, то я порівняв би фанатизм повстанців з релігійним фанатизмом. Думаю, що лише так можна пояснити цей конфлікт, його брутальність, адже до цього конфлікту приєднувався ще й кримінальний елемент, бо не всі були політичними фанатиками. Взагалі мені здається, що складні явища не можуть мати простих пояснень, до чого ми, на жаль, маємо схильність. Наприклад, складні суспільні конфлікти, які виникають внаслідок багатьох причин, ми пояснюємо національним протистоянням. Тим часом на Волині траплялися випадки брутального ставлення не тільки до поляків, а й до самих українців. Був такий період, коли бандерівці вбивали цілі українські родини, запідозрюючи їх у пронімецьких чи прокомуністичних симпатіях. Чи справді ці люди мали прокомуністичні симпатії — інша річ, але за підозру в зраді вбивали їх і їхні родини. Тоді, коли люди гинули зі зброєю в руках за національну ідею, для людей, які хотіли лишитися з іншою ідеєю, місця не було. Зрештою такий самий механізм діяв і в Червоній армії. Досить було солдатові сказати щось добре про німців, і, незважаючи на те, що він чесно з німцями боровся, його відразу ж прирікали на смерть. А якщо це був офіцер (наприклад, як у випадку Льва Копелєва, який не стільки захищав німців, як зберігав армію від деморалізації), то його відразу ж засуджували, навіть коли він був справжнім комуністом. Якби Копелєв був простим солдатом, його розстріляли б. Випадки масового знищення людей пояснити набагато складніше, ніж нам здається з досить віддаленої часової перспективи.

Одначе чехи на Волині позитивно ставилися до повстанського руху й українців, але бандерівці знищили їхні села.

Мені важко говорити про факти, яких я не знаю. Напевно, коли говорити про механізм в цілому, то тут свою роль відіграли підозри у співпраці з німцями. Пригадую, як у моєму селі партизани влаштували на німців, які мали приїхати машинами, засідку. Німці ж прямо

перед селом повиходили з машин й рушили стрілецьким цепом. Усім було ясно, що хтось їх попередив. Після цього пішли чутки, що їх попередила одна жінка. Пам'ятаю, як ставилися до зрадниці усі люди і я зокрема. Тоді німці зайшли в село, почалася сутичка, були вбиті. Після цього розійшовся поголос, наче разом з німцями були й поляки. Через два тижні, як я вже говорив, німці організували каральну експедицію й спалили село.

Значно пізніше я дійшов висновку, що під час війни УПА боролася з усіма. Боролася з червоними партизанами, яких в основному закидали на нашу територію для того, щоб підготувати ґрунт для приходу Червоної армії. Німцям не потрібна була співпраця із якимись силами, вони лише тимчасово використовували то ті, то інші сили, щоб змагалися одна з одною. Для мене цілком ясно, що німці інспірували принцип bellum omnium contra omnes. Не можна також забувати, що то була окупаційна ніч. А ніч породжує кошмари. Тим паче, що все робилося законспіровано. Люди одержували таємні накази. Усе ставало безособовим. Влада ні перед ким не несла відповідальності. Тодішня атмосфера була отруєна націоналістичною втратою толерантності й довіри. Поширеним явищем стала всеосяжна підозріливість. Додайте до цього ще й зараженість середовища бацилами волюнтаризму, фашизму й комунізму. Чимало аномалій в польсько-українських стосунках у той час пояснювалося війною, яка точилася довкола й велася без будь-яких принципів. Однозначно можна сказати, що згаданий конфлікт, крім етнічного аспекту, слід розглядати в контексті безнадійної, тяжкої й часто сліпої боротьби за існування.

Закінчується німецька окупація...

Перед самим кінцем окупації у нас з'явилися фронтові частини німецької армії. Ці частини були нейтральними. І я пам'ятаю, як перестав ненавидіти німців, коли побачив, що вони нормальні солдати. Коли зникли гестапівці чи рейхскомісари, в яких, напевно, будь-яка дитина готова була кинути гранату, прийшли нормальні німецькі солдати, які стояли у нас два місяці й навіть пропонували мені евакуюватися разом із ними на захід, бо "ти, напевно, не хочеш назад до Сталіна?". Звичайно, я не хотів до Сталіна, але й у втечі я не бачив сенсу. Проте, хоч ті солдати були порядні хлопці й не збуджували в мені ніяких негативних емоцій, я все ж бажав їм поразки.

Потім прийшли совєти, й відразу ж трапилася дуже характерна історія. Був у нашому селі такий собі комуніст Терешко, якого всі вважали дурним. Партизани хотіли розстріляти його. Але жінки стали на його захист: "Адже він свій, нащо вам здався цей дурень, навіщо його розстрілювати?". Завдяки цьому заступництву Терешко дочекався совєтів й видав їм стількох людей, стількох через нього вбито, кинуто до в'язниць і таборів, що пізніше ті ж самі жінки шкодували, що були такими дурними й жалісливими. Саме цей Терешко власною особою провадив обшук у нас вдома й вирвав у мене з рук листа, якого я від когось отримав. Це була така неприборкана, розгнуздана, брутальна сила. Донощик був у той час всесильним. Звичайно, у совєтів був список підозрюваних осіб. Моїх братів відразу мобілізували в армію. Один із них, Яків, як і багато інших молодих хлопців, вчився на шофера, бо для фронту треба було швидко підготувати шоферів. Через кілька місяців хлопці потрапили б на фронт. Одначе прийшов донос, що вони були в УПА. Це були молоді хлопці, тому вони не брали участі у важливих операціях, належали до юнацького загону. Після доносу й слідства усі отримали по вісім, десять років ув'язнення. Троє з них загинули в ув'язненні.

Коли фронт посунувся вперед, я пішов до школи. Пам'ятаю, що ще в часи війни, десь восени 1944 року нас взяли на курси з оборони, які відбувалися в Луцьку. Було холодно. Я міг вдягнути єдину річ — німецьку сорочку й френч. Це був найкращий на той час одяг. Пам'ятаю, як до мене причепився один солдат: "Ах ти, гаде, ти фашист! І тобі не сором носити форму наших ворогів?". Тоді мене захистив учитель, але я зрозумів, що краще цей одяг не носити.

Я скінчив школу в умовах, сказати б, повоєнної окупації "визволителями". Траплялися випадки, як і з родиною Янюків з Горохова, коли одного їхнього сина в числі п'ятдесяти інших людей німці повісили на телеграфному стовпі, а двох, які були в УПА, совєти повісили на тому ж місці. Пам'ятаю, як нас, учнів, зганяли, щоб ми дивилися, як їх вішають. Я не пішов. Звичайно, це був ризик. Нас зганяли також на похорон убитих партизанами енкаведистів. З нагоди таких похоронів організовувалися мітинги "ненависті до бандитів". Ці мітинги проходили в тому самому місці — де німці організовували подібні мітинги проти тих же "бандитів". Різниця полягала в тому, що німці розкидали листівки проти "українсько-сталінських" націоналістів. Саме таким було формулювання, я сам читав. Нас це дуже смішило. Совєти користувалися тією ж фразеологією й говорили про "ук-

раїнсько-німецьких націоналістів". А в першому і в другому випадках йшлося про УПА. Люди сприймали це як фальш, тим паче, що всі, хто більше, а хто менше, знали, про кого йдеться, і в переважній більшості із симпатією ставилися до партизанів як до ідеалістів. Навіть нейтральні співчували гнаним за ідею. Але траплялися і потаємно-продажні люди.

Я розумію, що в часи німецької окупації люди могли вірити, що партизани виборюють незалежну державу, але коли прийшли совєти, у це ще хтось вірив, чи, може, люди усвідомили, що то безнадійна, приречена на поразку боротьба?

Надія на те, що ситуація зміниться, постійно залишалася живою. Коли прийшли совєти, ніхто не вірив у те, що американці з ними домовляться. Бо як могли американці домовитися з бандитами? Сталін був для нас бандитом, і нам здавалося, що про це знає увесь світ. Люди тішили себе ілюзією, що почнеться американсько-совєтська війна, чекали цієї війни рік, два, три... Потім виступ Черчілля у Фултоні поклав початок "холодній війні". Пам'ятаю, що коли, будучи вже студентом, чи то в 1947 чи в 1950 році, я приїздив на канікули додому, мій дядько (добрий косар Талімон) завжди запитував мене, коли буде війна. Дядько так часто повторював це питання під час моїх приїздів, що врешті-решт, не чекаючи, поки дядько розкриє рота, я випалював: "Дядьку, здається, війни не буде". У відповідь він завжди казав, що далі так тривати не може. Для нього, зовсім незаможного господаря, було ясно, що існуючий порядок поганий, і світ не повинен сприймати радянський режим, колгоспи й т. ін. як належне, що війна мусить розпочатися: "Невже американці не бачать цього?". Я думаю, що лише наприкінці сорокових років люди зрозуміли, що совєтський режим протримається ще довго — "на нашу голову".

Наприкінці сорокових років люди зрозуміють, що новий порядок речей протримається ще довго, але в лісах лишаються й продовжують боротьбу партизани. Як до них ставилися прості селяни? У спогадах Марічки (Марії Савчин), дружини Орлана — Василя Галаси (провідник ОУН на Перемишлянщині, пізніше розгорнув*

* *Савчин М.* Тисяча доріг. — Торонто — Львів, 1995.

діяльність у Карпатах й нарешті, перейшов на Волинь), в яких йдеться про другу половину сорокових років, повторюється інформація про донощиків, які видавали криївки, про тих партизанів, яких зловили, вбили або розстріляли енкаведисти, Виникає враження, що ті, хто лишився у підпіллі, нагадував звірину, яку цькують мисливці, заганяючи в пастку.

Може, спогади й залишають таке враження, наче на кожному кроці був донощик. Але насправді люди співчували партизанам, допомагали їм, годували їх. Саме тому українське населення масово вивозили до Сибіру. і не були це загнані звірі — скоріше "камікадзе", часто люди високої гідності.

Марічка, яку ми вже згадували, описує також історію, коли від партизанів відвернулася їхня власна родина. Вона розповідає й про те, як вона й ще кілька партизанів прийшли до села, де жила її тітка, й попросили її нагодувати їх і дати теплий одяг, щоб перечекати день у скирті соломи. Тітка ж нічого їм не дала, сама ж десь зникла на цілий день, щоб партизани не могли з нею зв'язатися.

У той час лише так можна було врятуватися. По-перше, якби вона дала те, що партизани просили, то вже наступного дня, якби вони потрапили в лабети КГБ, то довідалися б, хто їм допомагав. Якщо вона нічим їм не допоможе, то може почуватися у відносній безпеці. Але це не означає, наче вона не підтримувала партизанів, просто вона боялася й намагалася якось вціліти. Звичайно, переважна більшість людей не хотіла мати справи з партизанами. З ними не хотіли мати нічого спільного боязкі люди й за часів німецької окупації. Усі розуміли, чим це пахне. У часи німецької окупації було значно легше схилити населення до того, аби воно надавало допомогу тим, хто в лісі, а за совєтів люди вже дуже боялися. Адже всім було ясно, що якщо совєти про це дізнаються, то всю родину чекає Сибір. Я думаю, що люди в лісах, у криївках не почувалися аж надто зацькованими, бо вони вірили. Хоча у них насправді не було найменшої перспективи, проте вони розуміли, що не мають морального права здатися. У будь-якому разі для нас вони були людьми-легендами. Ці люди готові були боротися до останнього набою, причому останній набій вони зберігали для себе й дуже часто кінчали життя самогуб-

ством. Такими вони нам уявлялися, а тих, хто їх видавав, ми вважали зганьбленими, проклятими.

Досить поширеним після війни явищем на нашій території були совєтські каральні загони, які маскувалися під партизанів й виконували різні функції. Одні мали завдання вбити певну авторитетну людину, звичайно, йшлося про родину, пов'язану з підпіллям. Від цього люди божеволіли: "Як же це? Свої мордують найкращих людей?". А це робилося не раз і не два, така діяльність носила систематичний характер. Кажуть, що генерал КГБ Федорчук отримав своє звання саме за цю ідею — створити псевдозагони, які мали ширити в народі терор й дискредитувати повстанців. Ці псевдозагони діяли різними методами. Наприклад, Степан Сорока, з яким я сидів у пермському таборі номер 389/35, розповідав, що коли його заарештували й перевозили уночі, то відбулася збройна сутичка, він чув постріли, кілька охоронців "загинуло", а ті, хто стріляв, забрали Сороку із собою. Вони видавали себе за людей з УПА. "Партизани" забрали його до схрону, почали з ним розмовляти. Коли Сорока їх побачив в одежі повстанців, то в нього засвітилися очі, він почав говорити, що й він з УПА, що його заарештували московські кати і т.д. Виявилося ж, що уся ця сутичка була просто великою інсценізацією, що "відбили" його перевдягнені совєти. На підставі своїх зізнань Сорока отримав двадцять п'ять років таборів. При цьому слід пам'ятати, що Степан був дуже молодим хлопцем. Подібні провокації траплялися на кожному кроці.

Звичайно, бували випадки, коли й самі повстанці, оточені з усіх боків, також звіріли. Часто сусід чинив наклеп на сусіда, подаючи повстанцям, наче він донощик. Відбувалися страшні речі. За тих умов дуже легко було знищити будь-кого.

Я пригадую, як однієї ночі (тоді я вже вчився у Львові) до нас прийшли партизани. Це було влітку 1948 або 1949 року. Одного з них я знав ще зі школи, а другим був легендарний для нас "Славко". Легендарний, бо тоді, коли мій брат був у юнацькому загоні УПА і коли хтось із молоді робив щось не так, завжди казали: "Що б подумав про тебе Славко?". У хаті було темно, батьки спали у сусідній кімнаті, двері були відчинені. Я увійшов і не так побачив, як відчув, що за столом сидять чужі. Привітавшись, я спитав: "Чому сидите в темряві?" — "Так треба", — відповіли вони, і я відразу все збагнув. Тоді один із них сказав, що його звуть Славко, й подав мені руку. Я машинально запитав: "Славко, той самий?" — "Той самий". Ми поча-

ли розмовляти, як інтелігенти. Славко розпитував мене, де я вчуся, що вивчаю. Ми довго і захоплено говорили в темряві. Увесь час він тримав зброю при собі. Ми розпрощалися, відчуваючи симпатію один до одного. Я знаю, що досить часто, коли партизани приходили до когось, то агітували молодь іти в ліс. Мені не пропонували йти у партизани, усе обмежилося розмовою. Славко загинув у сусідньому селі. Розповідали, що це сталося так. Совєти вистежили, де він ночує. Організували засідку. Хату, де ночував Славко разом з іще одним партизаном на псевдо "Чорноморець", оточили. Коли партизани зорієнтувалися, що вони в пастці, напіводягнені, але зі зброєю видерлися на горище. "Стрибки", яких було набрано з місцевих хлопців, 1927 року народження, вдерлися в хату. Славко намагався вирватися назовні, розбираючи дах. Чорноморець не зорієнтувався. Думаючи, що то вже вони, він пустив чергу з автомата. Славко загинув на місці. Коли Чорноморець побачив, що убив Славка, то в розпачі кинувся на ворогів. Йому вдалося вбити солдата, який стріляв з кулемета, вирвавши зброю з його рук, він почав стріляти в облаву. А оскільки в Чорноморця була слава, ніби його кулі не беруть, совєти утекли. Чорноморець вивіз тіло Славка і десь його поховав. Ніхто не знає, де ця могила. Але говорять, наче тоді Чорноморець "сам розігнав усіх совєтів". А на Великдень того ж року, поранений, підірвав себе гранатою.

У 1947 році Ви почали навчатися у Львівському університеті.

Спочатку я хотів вивчати англійську філологію, бо мав намір перекласти Байрона, який був моїм улюбленим поетом. Колись мені до рук потрапив том російських прозових перекладів Байрона. Саме тоді я переконався, що у великого поета треба перекладати не так віршовану форму, як зміст. Байрон дав мені дуже багато як поет думки, він розтривожив мене, підніс в мені дух гідності, який поєднується в нього з переживанням "світової скорботи", прагненням людини вирватися за узвичаєні межі. Одне слово, то був потужний дух романтизму. Байрон був володарем і моїх дум. Мені не вдалося пройти на англійську філологію за конкурсом. Я перебільшував свої можливості. Таке перебільшення, звичайно, було наслідком того, як до мене ставилися в середній школі. Інша річ, що під час конкурсу я переконався, що знання зовсім не були основним критерієм для вступу. Траплялося, що за конкурсом проходили вступники, навіть не скла-

даючи іспитів. Тоді прохідними були євреї. Наприклад, у мене був приятель на факультеті логіки й психології, де я зрештою і вчився, Рехман. Він сам розповідав мені, що спізнився на екзамени, тому звернувся до секретаря екзаменаційної комісії Лізенбойма, і той влаштував йому "окремий вступний іспит". Таким чином Рехмана пізніше зарахували на навчання. Інша річ, що він справді був дуже здібним. У той час вирішення питання: зарахують тебе на навчання чи ні — значною мірою залежало від секретаря екзаменаційної комісії. Пізніше інструкції змінилися, і того ж Лізенбойма критикували у стінгазеті. А в 1949 році у зв'язку з погіршанням стосунків між Ізраїлем і Радянським Союзом почалася антисемітська кампанія. Пам'ятаю, як на нашому курсі скликали збори. Ви не можете собі уявити, у що перетворювалися подібні збори у Львові в часи страшного терору, коли на вулицях міста ще тривала стрілянина й коли було організовано вбивство Галана. У місті розмовляли російською. Якщо хтось на вулиці запитував про щось українською, то отримував агресивну відповідь російською, якщо на подібні питання вам взагалі відповідали. Усе місто заполонив совєтсько-кримінальний елемент. Якщо хтось із Росії хотів навчатися на пільгових умовах, то він приїздив до Львова, бо тут міг розраховувати на привілейоване становище. Також набагато охочіше приймали на навчання вступників зі східної, а не із західної України. Пригадую майже неймовірні історії того часу. Тоді, під час вступних іспитів, я дав би багато за можливість зняти усе бачене мною на плівку! Взагалі мені здавалося, що я можу добре скласти іспити з будь-якого предмета. Зрештою, друзі пропонували мені складати іспити замість них, і я це робив. Наприклад, я складав німецьку мову. Й нарешті я так знахабнів, що пішов складати фізику. Тоді в університеті, як на Січі, зібрався дуже різнорідний елемент. Один хлопець — черкес за походженням — був офіцером польської армії (звичайно, йдеться про армію Берлінга), поводився як типовий окупант. Були й інші офіцери-фронтовики, були комсомольці зі східної України. Ми розмовляли між собою відверто. Й донині мене дивує, що тоді не було жодних доносів. У цьому товаристві я був головним агітатором, який виступав з українських позицій. Пам'ятаю, як після однієї з таких розмов один хлопець з-під Кіровограда сказав мені: "Хоча я й невіруючий, але молитимуся, щоб вас зарахували на навчання". Але коли виявилося, що і я, і він стали студентами — він вивчав юриспруденцію — то ми вже не підтримували зв'язків — він боявся. В період навчання контроль над нами

був більший, і вільнодумство людей, яких звів докупи випадок, скінчилося.

Пам'ятаю, як тремтіло моє серце, коли я йшов на свої перші заняття. Я думав: яке це щастя, що відтепер я спілкуватимуся з розумними людьми. Я був переконаний, що студентське життя буде дуже цікавим, бо, як мені здавалося, на навчання зараховували кращих із кращих; адже три чверті кандидатів відсіялися під час вступних іспитів.

Із таким настроєм я пішов на першу лекцію, звичайно, з марксизму-ленінізму. Я слухав викладача, який був звичайним агітатором, і все це видалося мені жалюгідним. Я зорієнтувався, що й рівень знань у студентів також не найвищий. Більшість із них були досить примітивними. Певний час я був старостою курсу, і мав обов'язок відмічати присутність студентів на заняттях. Для того, щоб усім спростити життя, я запропонував, аби ми всі по черзі приходили на заняття. Певний час усе йшло добре, але коли, зрештою, це стало відомо, мене відразу ж відсторонили від моїх обов'язків. Одначе на цьому справа не скінчилася. Коли я був, здається, на другому курсі, скликали загальнофакультетські збори. Подібні збори нагадували велику інквізицію. Жертву ставили перед усім зібранням, а на збори сходилося кілька сотень осіб, й проводирі інквізиції починали говорити, що ось, мовляв, цей чоловік дозволив собі втаїти певні факти своєї біографії. Наприклад, виявляється, що його брат бандит, відтак і цей чоловік безсумнівно йому допомагав, бо ж постійно ходив із папкою, але ніхто не знає, що він у цій папці носив і т. д. і т. п. Перед зборами, про які йдеться, пішов поголос, кого будуть "проробляти" цього разу: Сверстюка і Рехмана. На першому курсі Рехману довіряли, йому навіть давали гвинтівку і він разом з іншими активістами їздив по селах й забирав у селян "державну позику". Що ж сталося? Виявилося, що Рехман, який загалом був людиною відвертою, дотепною і постійно вживав нецензурні слова, розповідав, що коли його приймали до університету, він подав інформацію, наче працював раніше на заводі. На це хтось із начальства сказав, що коли Рехмана висунув робітничий клас, то хай вчиться. На це Рехман відреагував нецензурними висловами й сказав: "Звичайно, б..., висунув би мене робітничий клас, якби я сам не втік". На нашому факультеті партсекретарем був Дідорчук, дуже ідейно-правовірний офіцер-фронтовик. Коли Дідорчук почув такі підозрілі слова, він почав стежити за Рехманом й намагався його виховувати. Одного разу в якомусь това-

ристві Рехман почав насміхатися з Дідорчука: "Ну, хто такий цей Дідорчук? Довгі ноги й порожня голова". Хтось доніс про це Дідорчукові, і той вирішив провчити балакуна. Він почав записувати все, що говорив Рехман. Якось у відвертій розмові Рехман зізнався, що у його діда був у Чернівцях млин, і радянська влада його від цього млина "звільнила". Про все це він розповідав з іронією, й таким чином з'ясувалося, що Рехман не є справжнім комсомольцем, що він так і не позбувся пережитків минулого й висловлюється так, як комсомольцеві не личить.

Мої стосунки з Рехманом були досить специфічними. Він по-особливому ставився до українців — чи то нехтував ними, чи то ставився до них зверхньо. Через те ми часто сперечалися. Наприклад, Рехман казав: "Даю голову на відсіч, що ти не знаєш, якою є сума квадратів двох чисел", на що я відповідав: "Навіщо мені, Рехмане, твоя голова, краще я поб'юся з тобою об заклад на морозиво. Згода?". Я вигравав морозиво. Особисто я цінував його почуття гумору й відвертість. Може, він був занадто вульгарний. Я б схарактеризував його як розумного циніка. І мені здається, що, у свою чергу, мене Рехман вважав західником. А хто такий західник? Це хтось такий, кого підозрюють вже наперед, за самим визначенням. Загалом наші стосунки являли собою суміш суперництва й симпатії.

Коли викликали Рехмана, виступив Дідорчук. Він почав говорити, що Рехман, звичайно, комсомолець, що свого часу йому довіряли, але тепер послухайте, що той комсомолець говорить у гуртожитку про себе і про своє минуле. І він почав читати свої записи, в яких згадувався й дідів млин. Тобто це був не просто донос, а різновид поширеної на той час розмови партсекретаря з рядовим членом, з метою демаскувати політичного противника. На той час така розмова вважалася нормальним явищем. Хоча ми вважали, що виносити на обговорення розмови з гуртожитку підло. Одначе, з другого боку, ситуація була прозорою: Дідорчук був партсекретарем, таким чином, контролюючи ідейний рівень колег, він виконував партійні обов'язки. Звичайно, ніхто не міг відкрито захищати Рехмана, але були й такі, хто, хай дуже обережно, але стали на його захист. В основному це були сміливі дівчата.

Після Рехмана прийшла моя черга. Назвали моє прізвище й, іронічно посміхаючись, я вийшов на середину. Поки я проходив між рядами, Міхеєв перехопив мене й прошепотів: "Женько, мовчи". Міхеєв наполовину киргиз, наполовину росіянин, у минулому був

партизаном, нагороджений орденом Червоної зірки. Він знав, що я людина відверта, а оскільки між нами були дружні стосунки, вирішив мене застерегти. З його боку це було зухвальство, адже всі на мене дивилися. Я дуже добре це пам'ятаю, бо вчинок Міхеєва вплинув на мою поведінку. Перше слово взяв полковник військової кафедри Пчелінцев, почав говорити, що за його інформацією студент Сверстюк критикував товариша Сталіна, крім того, йому відомо, що студент Сверстюк написав червоним олівцем на розкладі занять військової кафедри нецензурне слово з трьох літер. Справді, коли я був старостою, то хтось написав на дошці це слово, й хлопці запитали мене, що робити. Тобто, як це — що робити? Треба це слово стерти. Почали стирати, але напис не зникав. Тоді я вирішив, що буде краще, якщо ми цей розклад занять взагалі знімемо. Так і зробили. Може, мені слід було піти до начальства й розповісти про те, що сталося, проте ми самі прийняли рішення. А пізніше з'явилася версія, що все це діло моїх рук. Думаю, саме ця версія й врятувала мене. Бо ніхто в неї не вірив. Дівчата відразу почали кричати, що це нісенітниця, і справу з написом було знято з порядку денного. Тоді усі переключилися на те, що я говорив про Сталіна, але що характерно, ніхто не навів конкретних прикладів. Я думаю, що всі боялися посилатися при студентах на конкретні цитати. Коли я запитував, про які конкретні мої вислови йдеться, вони відповідали, що мені їх скажуть, коли буде треба, а тепер буде найкраще, якщо я сам признаюся, що казав. Я почав з того, що наскільки розумію, мене засуджують за теоретичну й практичну діяльність. Практична діяльність зводилася до того, що я написав на розкладі занять нецензурне слово. Що ж я можу на це сказати — хай вам буде соромно! Якщо ж говорити про мої погляди на товариша Сталіна, то я міг би про це говорити, якби хтось конкретно сказав, що я такого наговорив. На це голова зборів відразу ж відреагував реплікою, що вони не зобов'язані все мені говорити. Я думаю, що таким чином вони захищали свого донощика, напевно, він був їм ще потрібний. Ним був не Дідорчук, який не приховував, що записує розмови й відверто йшов у наступ. Тут йшлося про донощика, який мав делікатні функції, але при цьому не повинен був виявити себе. Я вже не пригадую, яким чином вони дали мені зрозуміти, про яку розмову йшлося. Це була розмова про те, що Гітлер і Сталін — два чоботи пара, і якщо між ними є різниця, то полягає вона в тому, що Гітлера породила культурна країна, тоді як Сталіна — Азія, де ніколи не було закону. Гітлер

прийшов до влади пізніше за Сталіна, тому, можливо, він лише наслідував те, що Сталін робив уже раніше. У той час, після війни, таку розмову навіть уявити собі було важко. Було важко повірити, що хтось взагалі може так думати, і саме це мене рятувало. Також важко було собі уявити, щоб хтось узагалі відважився написати, що Сталіна порівнюють із Гітлером, причому на користь останнього. Це було надто ризиковано для них самих, бо навіть той, хто написав би у доносі щось подібне, міг отримати по шапці. І це їх спаралізувало, й вони вирішили не розкручувати цю справу. Рехман коментував: "Ну, те, що я казав, це ще туди-сюди, — але щоб говорити такі речі про Сталіна... Та мені таке й не снилося!". Тоді нікому таке не снилося. Після зборів мене викликав завідувач кафедри марксизму-ленінізму, який колись, як нам було відомо, був начальником СМЕРШу. Він мав зі мною полюбовну розмову: "Я знаю, що ви не писали цього слова на розкладі занять. Взагалі це написав хтось зі східняків. Якщо ж говорити про ваші висловлювання на тему товариша Сталіна, то ми над цим ще подумаємо. У нас ще є час, щоб зробити остаточні висновки". Таким чином, мене вже більше не агітували вступати до комсомолу. Раніше ж на мене дуже тиснули. Мене навіть критикували за опір в стінній газеті. Найзатятішими агітаторами були дівчата. "Коли ви напишете заяву про вступ у комсомол?" — "Коли надумаю вступати". — "А коли ви надумаєте?" — "Ви про це дізнаєтеся, коли я напишу заяву".

Чи мали ці збори для Вас якісь наслідки?

Закінчилося згаданою розмовою. Натомість Рехмана вигнали з комсомолу і з університету. Причому вигнали його на хвилі боротьби з космополітизмом. 1949 рік став апогеєм цієї кампанії. Тоді виключили навіть тих дівчат, які обережно намагалися його захищати. Я дійшов до п'ятого курсу без якихось особливих перипетій. На п'ятому курсі знову почалися розмови про комсомол, бо "як же він буде виховувати, коли сам і досі не став членом комсомолу". Тоді я в черговий раз обдумав ситуацію, а у зв'язку з тим, що це була чиста формальність, написав заяву. При цьому я навіть не мусив ходити до райкому комсомолу. Замість мене усе влаштували однокурсниці. Напевно, вони боялися, що я можу сказати якусь дурницю, й тоді і я, й вони матимемо проблеми.

На зборах, коли мене викривали, на мене напав викладач з діалектичної логіки (такий предмет можливий лише в країні перемож-

ного сталінізму) Ковальов, головний погромщик на подібних заходах. Я відповів йому дуже рішуче, і після цієї історії ми навіть зблизилися. Він був керівником моєї дипломної роботи. Тема моєї роботи була така: “Проблема поняття в I розділі “Капіталу” Маркса”. Роботу з літератури я писати не хотів, бо літературознавство на той час було наскрізь сфальшованим, з психології — не міг, бо професор був боязким дурнем, і я не хотів мати з ним справ. А з Ковальовим у мене були нормальні стосунки. Наприклад, я брав у нього Арістотеля, твори якого в той час були справжньою рідкістю. Це він порадив мені взяти таку тему дипломної роботи. Таким чином, я став дослідником Маркса. Ковальов був у захваті від моєї роботи й хотів дати мені рекомендацію в партію, щоб я зміг вступити в аспірантуру. Я відмовився, і — диво дивне — він мене зрозумів.

Після навчання я працював учителем у Почаєві. У той час склалося враження, наче це містечко наглухо забите дошками. Мені сказали, що там добрі умови, що близько від Почаєва проходить залізниця. Пізніше ж з’ясувалося, що найближча залізнична лінія проходить за тридцять кілометрів від Почаєва через Радивилів. У школі діяла місцева “мафія”. До вчителів-новачків ставилися, як до невільників. Щомісяця я заробляв приблизно шістдесят карбованців, яких на той час вистачало лише на їжу, і то дуже скромну. Я ходив майже обідраним. Це були дуже тяжкі часи — злам 1952 і 1953 років. У мене відразу ж встановилися близькі стосунки з молодими вчителями. Це були дуже цікаві хлопці. Один, родом із Дніпропетровська, викладав англійську мову й був справжнім націоналістом; другий — з Тернопільщини, вчитель мови, був конформістом; а третій, математик, намагався не дуже втручатися. Дуже скоро між нами й директоркою почалися конфлікти. Сестра директорки Панакшина викладала російську мову, відтак належала до шкільної еліти. Вона досить безцеремонно ставилася до інших учителів, і не тільки до українців. Наприклад, пам’ятаю, що росіянці Краснощокіній, яка також викладала російську, вона могла сказати: “Ви ніщо. Ви нуль”. І саме ця вчителька вирішила — не знаю, на якій підставі — що між нею й мною існує якесь взаєморозуміння. Одного разу у неї був відкритий урок. Тема Некрасов. Завуч з методичної роботи вирішив, що я рецензуватиму цей урок. У бібліотеці мені не дали про Некрасова нічого. Але я й сам досить добре знав його поезію, знав напам’ять цілі уривки. На цей відкритий урок запросили русистів з усього району, бо Панакшина вважалася зразковою вчи-

телькою. Інші ж учителі мали побачити, що таке зразковий урок. Урок пройшов добре, обговорюючи його, вчителі співали дифірамби. Коли настала моя черга, то я почав аналізувати урок за схемою, згідно з якою опитування учнів мало водночас служити ґрунтом для викладу нового матеріалу, на цьому ж уроці опитування учнів звелося до показу найкращих, які демонстрували свої знання. Потім я критично підійшов до викладу нового матеріалу. Лекція була присвячена “Размышлениям у парадного подъезда”. У сьомому класі аналіз цього твору ще можна було б звести до класових проблем, селян і вельмож. Але в дев'ятому вчитель все-таки мав сконцентрувати свою увагу саме на роздумах Некрасова. Цього ж не було взагалі. А Некрасов у цьому вірші роздумував про долю російського народу: чи він ще прокинеться, чи духовно погас назавжди... Крім того, я звернув увагу на той факт, що вчителька неправильно ставить наголоси у прізвищах своїх учнів-українців, що вона зробила помилку у наголосах й у самого Некрасова. На той час безпрецедентним був і той факт, що я обговорював урок з російської літератури українською мовою. Вчителька отетеріла. Не думав, що доведу її до такого стану. Це правда, що я збирався виступити критично, проте я зовсім не хотів знищити її, а вийшло саме так. Після усіх вислуханих раніше компліментів, настав шок. Бідна захворіла, і її не було в школі протягом двох тижнів. Не важко здогадатися, що я став смертельним ворогом директорки і її мафії.

З того часу директорка намагалася робити мені усякі неприємності. Пригадую один інцидент під час січневої вчительської конференції, на яку приїхав інспектор обласного відділу освіти. Він сказав щось на зразок: “Людина — це дріб. Чисельник— це те, чим людина є, а знаменник — це те, що вона про саму себе думає. Тому чим більшої думки про себе людина, тим меншим дробом насправді вона є, за виразом Льва Миколайовича Толстого. Я хочу сказати, що серед нас є вчителі, які про себе надто високої думки. Маю на увазі вчителя української мови...”. Коли я це почув, а сидів я у першому ряду, то встав і вийшов геть. З-за столу президії зірвався секретар райкому й почав кричати: “Куди це ви…”. Вони хотіли мене затримати — але безрезультатно. На знак солідарності разом зі мною вийшов Петро Розумний, той вчитель із Дніпропетровська, з яким я встиг заприятелювати. Такого у нашій школі ще не було: вчитель, який не слухає начальника? Разом із Петром ми пішли на мою квартиру й там вирішили поїхати на Різдво до моїх батьків. Зібрали свої речі,

пройшли тридцять кілометрів до Радивилова, звідки через Львів поїхали до мене додому. Усі вдома здивувалися, як же так: ми приїхали на свята? Хто нам дав відпустку? Після свят ми повернулися до Почаєва. Я чудово розумів, що директорка чатуватиме на мене. Так і сталося. Вона тільки й чекала того, щоб сказати мені, аби я не квапився на урок: "Чому?" — "Не хвилюйтеся, будь ласка, урок проведуть і без вас, а ви маєте з'явитися у районний відділ освіти". Я пішов на прийом до голови райвно. Опустивши очі, він запитав, чого мені треба. На це я відповів: "Якщо говорити серйозно, то я не хочу з вами працювати". Він був здивований, але висунув шухляду й вийняв з неї вже виписане на моє ім'я звільнення. Мені не залишалося нічого іншого, як спакувати свої речі. У мене зібралося зо два мішки книжок. Мій приятель провів мене до зупинки, і я поїхав до обласного відділу освіти, щоб повідомити, що шукаю іншого місця роботи. Пізніше я довідався, що коли поїхав на свята, усі були переконані, наче я поїхав до якогось "начальства" у Львові, щоб поскаржитися, що до мене погано ставляться. Нікому й на думку не могло спасти, що я зухвало поїхав святкувати Різдво.

В обласному відділі освіти в Тернополі я пішов просто до начальника й сказав, що я з такої й такої школи і хочу знайти роботу. Начальник вже знав про мою "справу" і на диво — поставився до мене прихильно. "Я знаю, що вони дурні, але ви не повинні так поводитися. Та не будемо про це говорити. Синку, є в нас школа в Богданівці, де вже три місяці не проводяться уроки з української літератури, бо вчитель вступив до аспірантури. Їдь туди". На це я сказав, що не поїду до першої-ліпшої школи: "Чи розумна людина директор цієї школи?" — "Я не даю тобі жодних ґарантій, але директор буде у вас розумний". У цей час до кімнати увійшов з паперами той інспектор, який говорив, що людина нагадує дріб. Раптом він помітив мене й хотів щось сказати, але начальник попросив його не перешкоджати, бо у нього відвідувач. Ким був цей начальник, який міг собі так багато дозволити? Пізніше я таких не зустрічав. Він колись начебто воював, у нього були заслуги. Своїми людьми він керував, як командувач на фронті, і коли побачив перед собою шмаркача, але войовничого, то вирішив, що, може, це майбутні кадри і до них можна поставитися не надто суворо, по-батьківському. Тим паче що він посилав мене на дуже складне місце, туди, де на зиму не завезено дрів, де протягом трьох місяців не проводилися уроки в останньому, десятому класі.

Село Богданівка було великим і гарним. Весною воно потопало в акаціях і бузку. Колись там діяла "Просвіта", був у селі й Народний дім, будинок якого не зруйнували. Була тут і залізнична станція. Там я з'явився взимку, поселився в неопалюваній хаті і без нормального харчування. Незважаючи на це, я згадую Богданівку з приємністю. Директор, кандидат біологічних наук, часто запрошував мене до себе. Ми швидко знайшли спільну мову. Там я міг собі дозволити поводитися "нетрадиційно". Наприклад, на Великдень молодь організувала традиційні весняні хороводи — гаївки, тобто збиралася коло церкви. Завдання вчителів полягало в тому, щоб ловити учнів, записувати їхні прізвища, бо учні не повинні брати участі в релігійних святах. Коли саме й співали гаївки, я побачив перелякану Оксану, вчительку англійської, яка бігла від церкви. Виявилося, що хтось кинув у неї каменюкою за те, що вона підійшла до церкви, певно, думали, що вона прийшла складати список учнів. Я її заспокоїв, і ми разом пішли до церкви. Чомусь я був переконаний, що хлопці коло церкви нічого поганого нам не зроблять. Ми зупинилися й спостерігали за тим, що відбувається. Якісь дівчата з числа сміливіших підійшли до мене й взяли до свого кола. Через півгодини ми з Оксаною пішли додому. Молодь була задоволена, бо своєю присутністю ми певною мірою легалізували свято. Але в район пішов донос, що один учитель брав участь в релігійних обрядах замість того, щоб скласти список. Зрештою, я постійно створював директору якісь проблеми. Наприклад, офіцери запасу були зобов'язані проходити час від часу військову перепідготовку. Зазвичай перепідготовка зводилася до читання лекцій про дії в наступальному бою. Кожний з курсантів отримував спеціальний зошит для нотаток, який після занять треба було здавати. Адже все, що стосувалося армії, було у Радянському Союзі таємницею. А що на цих заняттях мені було дуже нудно, то я малював карикатури на викладачів й лише post factum зрозумів, що мушу цей зошит здати. При бажанні зацікавлені особи легко могли себе у цих карикатурах впізнати. Директора знову запитували: що це у вас за вчитель, який дозволяє собі малювати карикатури на секретаря райкому?

Наступна історія. Настав час випускних іспитів, на які приїхав секретар райкому (не пробачив мені карикатури). Головним іспитом був письмовий з літератури. Треба було перевірити, чи на належному ідеологічному рівні написані випускні твори. Секретар узяв одну з робіт, але не зміг розібрати почерк, тому читати почав я. Я читаю, а

кілька втаємничених вчителів почали посміхатися. Тому що в мене був добрий настрій, я почав імпровізувати. Після всього секретар вирішив, що учнівські роботи написані на належному ідеологічному рівні.

На прощальному вечорі зі мною трапилася смішна історія. На цей вечір випускники прийшли разом зі своїми батьками. Усі були в костюмах. У мене костюма не було, лише піджак. Піджак був із доброго матеріалу, але з короткими рукавами. Я намагався якось це замаскувати, але мені це не зовсім вдалося. Пам'ятаю, якими розчарованими були батьки, коли запитували своїх випускників, де ж цей вчитель української, й побачили типа в куцому піджаку. У ті роки робота й побут вчителя були дуже важкими, але, незважаючи на це, я згадую своє вчителювання як дуже щасливий період у житті.

У 1953 році помер Сталін…

У мене були сльози радості, коли траурний голос повідомив по радіо. А музика — такої глибокої музики протягом трьох днів не забути...

Невдовзі після смерті Сталіна було оголошено амністію для кримінальних злочинців. Із таборів почали виходити злодії. Відразу ж з'явилися легенди, що їхні банди нападають на потяги. І в цей же час я дізнався, що мій брат Яків, якому дали вісім років таборів і який відбував кару десь за Красноярськом, опинився на засланні. До нього можна поїхати. Я поговорив з батьками й вирішив поїхати до Якова, бо хто ж поїде? Мама відраджувала мене, мовляв, часи тепер непевні. На всю подорож у мене було сімдесят карбованців. Я накупив у дорогу сухарів, організував собі якесь липове відрядження, купив квиток до Красноярська й поїхав. Брат був у засланні за Красноярськом. Про всяк випадок я послав йому телеграму, що такого-то й такого дня виїжджаю до нього. Цю телеграму я заадресував просто на пошту, бо точної адреси в тайзі не було. У Красноярську я зорієнтувався, що маю їхати до Канська, тобто ще двісті кілометрів; у Канську сів на автобус і доїхав до "кінцевої зупинки". На місці ж з'ясувалося, що від Хондальського, до пункту де був брат, ще сімдесят п'ять кілометрів тайги. Коли я запитав, чи не їхатиме туди часом якась машина, виявилося, що доїхати туди можна лише "з оказією". Тоді я сів на чемодан й почав розмірковувати над тим, де б тут заночувати. Час минав, почало темніти. Раптом я помітив чоловіка, який пильно

придивлявся до мене: "Женю?" — "Яків?" Це був мій брат. "Якби ти тільки знав, звідки я до тебе приїхав!" Він проїхав 75 кілометрів тайгою на ровері. "Завтра я тобі усе розповім". Яків був сильніший за мене, високого зросту. Він був схожий на батька. Його табірна історія була цікавою. Тим часом під'їхала машина, а в ній кагебіст, котрий стежив за такими засланцями, як Яків. Ми закинули речі до кузова вантажівки. Яків вкинув туди ровер, і ми поїхали. Таким чином ми доїхали аж до річки Она, притоки Єнісею. Це була широка, тоді чиста річка. Там я навчився плавати. Ми почали розмовляти з кагебістом, він навіть запитував мене, звідки я так добре знаю російську. А я розмовляв російською то добре, то погано — залежно від настрою. У цей час брат сидів і мовчав. Я провів там два тижні. Пізніше Яків розповів, що сталося перед моїм приїздом. Річ у тім, що ще до одержання моєї телеграми він заблукав у тайзі. Дев'яносто відсотків тих людей, які заблукали в тайзі, пропадають безвісти, гинуть. Із тайги мало хто повертається. У тайзі можна зустріти ведмедя, в тайзі з людиною може статися що завгодно. Мій брат не був наділений якимись особливими здібностями, зате він був дуже кмітливим і спритним. Тоді на його пошуки вирушила ціла експедиція. Його шукали по слідах два дні, але не знайшли і повернулися назад. Тим часом, коли засланець зникає у тайзі, це означає, що він утік і його треба зловити. У цей час він за різними прикметами у тайзі почав визначати напрямок. На третій день вийшов до річки. Коли дістався до селища, то відразу з'явився у відповідному пункті й заявив, що заблукав у тайзі. У цьому випадку всі відповідні служби діють дуже чітко. Вони відразу дали знати, кому слід, й за ним приїхали. Його знову привезли на місце заслання. І там його застала моя телеграма. Не довго думаючи, він узяв чийсь ровер й поїхав до мене назустріч. Наша зустріч — то було щось неймовірне, як у казці. Хлопці вдень пиляли дерева, а ввечері поїли мене шампанським, бо в тайзі нічого іншого, крім шампанського, не було. Тут не було що їсти, не було що пити. Хлопці швидко витрачали гроші на шампанське, а потім ходили голодні. Коли я добрався додому, лишалося ще кілька тижнів до початку навчального року. Саме тоді я отримав листа від дівчини, з якою вчився, що вона вступила до аспірантури в Києві за спеціальністю психологія. Я подумав, якщо її прийняли на навчання, то чому б і мені не спробувати? І я вирішив вислати документи. Треба було бути божевільним, щоб складати іспити до аспірантури без підготовки. Одначе, незважаючи на це, я вислав документи й поїхав до своєї школи в Бог-

данівці. Я сказав директорові, що вислав свої папери у Київ. Він дуже засмутився: мабуть, "нічого доброго в нашому селі не затримається". Йому не хотілося лишатися самому. Я втішав його, що, напевно, нічого з цього не вийде. Одначе мені прислали виклик на іспит, і я поїхав до Києва.

Це був п'ятдесят..?

Це був 1953 рік — єдиний рік, коли я міг потрапити до аспірантури. Після смерті Сталіна не треба було подавати характеристики з КГБ. На якийсь час про них забули. Саме завірених рекомендацій скрізь вимагали в першу чергу. Тоді ж нічого не вимагали. Пам'ятаю, що я пішов на іспит просто з поїзда. Це був іспит із філософії. Я мав прокоментувати виступ Маленкова* на тему закордонної політики СРСР. Комісія любила відповіді по пунктах. Отож я перерахував вісім пунктів закордонної політики, а потім дізнався з публікацій у пресі, що цих пунктів було лише шість. Комісія була у захваті. З другим іспитом було трохи гірше. Це був іспит із психології. Мені поставили запитання, у чому полягає значення теорії Павлова для психології. Я відповів, що теорія Павлова не має для психології прямого стосунку. Вона стосується фізіології, й тому я не бачу перспектив досліджувати психологію у світлі теорії Павлова. Директор Інституту психології, професор Костюк нервово запитав мене: "Невже ви справді настільки добре знаєте теорію Павлова, що з такою впевненістю це стверджуєте?". Костюк був мудрим чоловіком. Я побачив у його очах співчуття. Він і сам так думав, бо знав, що теорія Павлова має мало спільного із психологією, але він знав також і те, що немає таких дурнів, які б захотіли на весь голос заявити про це на іспиті. Професор Костюк почав розпитувати мене, що я читав із Павлова, після чого ствердив: "Ви самі бачите, що не надто добре знаєте цю теорію". Я почав уперто провадити, що ті, хто писав про значення теорії Павлова для психології, знали її добре. І що я не думаю, що ми зможемо знайти в теорії Павлова щось, про що ще не було сказано. Після наради комісія ствердила, що такого дивака ще не бачила; мені поставили п'ятірку. Якби вони були нормальними радянськими професорами, то поставили б мені двійку, ну, може, трійку. Але у зв'язку з тим, що Сталін помер, і Берії вже не було, вони теж стали ліберальнішими.

* Георгій Маленков (1902–1988) — поплічник Сталіна, співорганізатор "великих чисток", у 1953–1954 голова уряду СРСР.

Іще я склав іспит з англійської й опинився таким чином в аспірантурі. Мушу визнати, що це були дуже гарні роки — з 1953-го по 1956-й. В той час не було ідеологічного тиску. В аспірантурі я не зазнав жодних переслідувань. У Києві я почувався майже вільною людиною, але існував я в порожнечі. Мені було лише шкода, що не знайшлося доброго професора, який би радив мені, що читати. У морі існуючої на той час макулатури або якихось праць, в яких аналізувалися непотрібні, дріб'язкові речі, можна було просто втопитися. Мушу визнати, що я не надто продуктивно використав цей час. Проте я вибрав для дисертації важливу тему. Зазвичай теми давалися банальні, висновки з дисертацій на подібні теми були вже наперед відомі. Ці роботи мали ідеологічний характер або були присвячені якимсь дуже специфічним проблемам. Я вибрав тему: "Розуміння мотивів поведінки літературних героїв у старших класах середньої школи" Це був продуктивний ключ до психологічного аналізу.

І все ж повернімося до Інституту….

Після закінчення аспірантури я хотів отримати місце викладача літератури, бо для психолога місця не було. Я натрапив на розумного заступника міністра освіти. Він говорив про те, що лекції треба вести цікаво, так, щоб було чути, як пролетить муха. Я обіцяв, що викладатиму не гірше, аніж викладали мені в університеті. Заступник міністра поставився до мене з розумінням, я думаю, що він мені співчував. Я отримав призначення до Полтавського педагогічного Інституту, директором якого був просто "член партії". Дуже обмежена людина, він уникав контактів, зрозуміло, зі студентами теж. Мені запам'яталася одна історія, коли з інституту вигнали студента за напис на конспекті з марксизму-ленінізму. Викладач цього предмета збирав нотатки студентів й перевіряв, як вони записують те, що він їм каже. Можна собі уявити рівень цих лекцій і самого викладача. Однак він був високопоставлений. Напис на обкладинці був такий: "Хр. скажут, когда умрет". Викладач розшифрував це речення як відомий анекдот. Одначе він сам мав принаймні цей анекдот чути, аби зрозуміти, про що йдеться. Анекдот був такий: дитина запитує маму: "Ленін добрий?" — "Добрий". — "А Сталін?" — "Казали, що добрий, а потім сказали, що недобрий". — "А Хрущов?" — "Скажуть, коли помре". Ось і весь жарт. Викладач вирішив винести цю справу на загальноінститутські збори і наполіг на тому, щоб студента відраху-

вали з інституту. Тож можна собі уявити, яка атмосфера тоді там панувала. Я ж мав неформальні контакти зі студентами, говорив з ними нормальною мовою. Не слід забувати, що у той час кожний викладач мав бути водночас і вихователем, зобов'язаним обговорювати партійні документи після чергового з'їзду чи пленуму. Студентам треба було ці матеріали давати, не захоплюючись особливо, аби зберегти власну репутацію. Пам'ятаю, що я зробив так: "Вас усі запитуватимуть про ці документи, не завдавайте собі зайвого клопоту і вивчіть їх напам'ять. Випробуйте на них свої мнемотехнічні здібності". Одне слово, я перевів усе на жарт. Здібнішим, кому я довіряв, давав читати недозволені книжки, наприклад, "Історію української літератури" Сергія Єфремова.

А звідки ви взяли Єфремова?

Тоді у Києві існувало щось схоже на домашні букіністичні пункти. Діти старої української професури за безцінь продавали цілі бібліотеки, які їм лишили батьки. Ці люди в основному цінували російську літературу і російські переклади зі світової літератури. Українська література на "чорному ринку" не цінувалася. Наприклад, "Літературно-науковий вістник" з некрологом Лесі Українки 1913 року мені запропонували за один карбованець. Купуючи українські книжки по домах, я зібрав досить велику бібліотеку. Ця література спонукала мене до творчих пошуків вже хоча б тому, що суперечила офіційному й обов'язковому канону.

Ці неофіційні контакти зі студентами послужили приводом до Вашого звільнення з роботи?

Чому мене звільнили з інституту? Може, внаслідок доносів, які переважно робили не так звичайні студенти, як студенти-заочники. Серед них могли бути професійні кагебісти, які, можливо, взагалі мали завдання доносити на викладачів. Крім того, студенти і між собою говорили, що я викладаю не за підручником. Наприклад, про культ Сталіна я розповідав не на основі матеріалів із совєтської преси, а цитуючи виступ Ґомулки, надрукований в журналі "Польща". А таке завжди викликало підозру. Думаю, що мене могли звільнити й з неполітичної причини — могло бути й так, що влада вважала мене "іншим". У будь-якому разі мене звільнили на другий рік роботи. Щоб якось вижити, я брався за різні тимчасові роботи. І ось я зустрів

давнього приятеля. Його звали Іван Бенедиктович Бровко. Він був викладачем педагогіки у Київському університеті. З ним я познайомився в аспірантурі. Наші біографії були дуже різними. Він пройшов усі війни, починаючи із совєтської антипольської кампанії 1939 року, потім брав участь у фінській кампанії 1940 року, потім дійшов до Берліна і навіть був у числі тих ракетників, хто досліджував таємницю "Фау-2". Служив у ракетних військах, знав Сергія Корольова та інших впливових людей. Після війни він не захотів лишатися у війську. Спочатку Іван став директором школи, а згодом викладачем педагогіки в університеті. Коли ми зустрілися в Полтаві, він порадив мені не залишатися в цьому місті: "Нічого доброго тебе тут не чекає, — казав він, — тебе ніколи не візьмуть в інститут. Ти тут непотрібний. Їдь до Києва. Спочатку можеш зупинитися у мене. Потім якось влаштуєшся. Там більші можливості". Я переїхав до Києва.

З родиною?

Ні, спочатку я поїхав сам. Дружина лишилася в Полтаві, а син Андрій взагалі виховувався у батьків дружини в Луганську. Я зупинився в Івана Бровка, у чудовому місці — (одна кімнатка при школі) в Пущі-Водиці. Саме з цією квартирою й пов'язаний перший у моєму житті "антисовєтський" інцидент. А було це так. З-за стіни постійно долинало якесь підозріле шарудіння, на яке ми з Іваном не звернули уваги. Мій приятель любив побалакати, особливо на заборонені теми. Він був опозиційно настроєний, хоча, звичайно, був членом партії. Раптом до КГБ прийшов на нього донос. Зацікавились. Виявилося, що наші з ним розмови підслуховували крізь стіну. Нас, кожного окремо, викликали в КГБ. Нам не дозволили зустрітися. Мені наказали підтвердити його висловлювання, а вони були дуже гострими. У цей час вбили Бандеру. Совєтська преса подала цю інформацію, натякаючи, що вбивство організували закордонні розвідувальні служби. Бровко не мав жодних сумнівів: "Адже це вони… кагебісти, його вбили", — казав він. У Бровка була дуже гарна бібліотека, і він давав студентам різні книжки Грушевського, універсали Центральної Ради. Про це вони також знали. Отже, все було в їхніх руках, і вони вимагали від мене, зрештою, й не тільки від мене, щоб свідчити проти Бровка. Тоді я вперше зазнав на собі дію цієї машини. Мене тримали зранку й до вечора. Вони поставили мене у жахливе становище. Я казав їм, що не записував думок, щоб тепер їх підтверджувати. "Але якщо ви хочете дізнатися, які в мене погляди,

то я можу їх викласти". — "Нас цікавлять погляди вашого товариша", — відповідали вони. Тоді я казав, що якщо їм відомо, що казав Бровко, то їм не треба звертатися до мого авторитету, аби це підтвердити. Такі розмови були безконечними. Нарешті я знайшов вихід. У Івана Бровка було колосальне почуття гумору. Улюбленим його автором був Самійленко. Тож я сказав кагебістам, що вони приймають за чисту монету те, що говорив Бровко жартома, адже кожне його слово іронічне. Тоді вони збісилися: "Що, маєш нас за ідіотів?!". І мене вигнали геть. Більше мене не викликали. Одначе вони подзвонили до дирекції, і мене звільнили з роботи в Інституті психології. Тоді у мене й розпочався період безробіття. Усі мої намагання отримати прописку також виявилися безрезультатними. Ви взагалі уявити собі не можете, яка це була мука — отримати прописку в радянські часи. Яка це була павутина...

Одначе певною мірою ми все-таки можемо це уявити. Доти, доки існувала ПНР, існували приписи, за якими для того, щоб працевлаштуватися у якійсь місцевості, треба було мати прописку.

Йшлося власне про такий механізм. Тоді я зустрів людей, які мені співчували й намагалися допомогти. Траплялося й таке: я приходжу в міліцію, щоб отримати прописку, а там черга. Бачу якихось молодиків. Вони щойно зійшли з поїзда, в якому познайомилися з дівчиною, яка мешкає поруч і має квартиру. Треба лише написати, якою є площа квартири, і їх пропишуть. Через хвилину вони виходять задоволені. Прописка ж, напевно, була їм потрібна, щоб робити якісь темні справи, доки їх знову не посадять. Одначе прописку вони отримують, бо це нормальні громадяни СРСР — "мой адрес не дом и не улица, мой адрес Советский Союз". А в мене з пропискою виникали просто неймовірні труднощі. Я знаходив квартиру, людей, які готові були мене прописати, але прописки я все одно не отримував, бо за мною хвостом тягнулося КГБ, яке стежило за кожним моїм кроком. У міліції було моє ім'я на списку. Саме тоді я й зрозумів, що означає перебувати під постійним контролем. Постійно ходять за тобою, за тобою їздить машина або ця машина стоїть за кілька десятків метрів від твоєї квартири. Коли ти йдеш на роботу, функціонери перешіптуються між собою. Видно, що вони мають інформацію, чию квартиру прослуховують. Я швидко навчився впізнавати таку машину. Але машина була лише на самому початку, адже техніка швидко розви-

валася, тут військовий автомобіль став непотрібним. Так, починаючи з 1959 року, я дізнався про різні види прослуховування. Кагебістів я навчився відчувати спиною. Пам'ятаю, як до мене прийшов Іван Світличний із записами спогадів Данила Шумука* й попросив знайти якусь друкарку, бо йому потрібні копії. Між іншим, мені якимось дивним чином вдавалося знаходити друкарок, сміливих друкарок, і то в різних місцях. Наприклад, одна з них працювала в ЦК КПУ. Одначе і в ЦК друкарка теж хоче заробити, а паперу у неї було більш, ніж досить, і то доброї якості. Пізніше виявилося, що ця друкарка настільки смілива, що взялася передруковувати "Інтернаціоналізм чи русифікацію?" Івана Дзюби.

Її заарештувало КГБ?

Ні. Її знав тільки я, а на допитах я відмовився називати імена.

Одначе у КГБ були свої методи отримувати інформацію...

Випадково вони й справді могли натрапити на її слід. Але не натрапили. Зрештою, це окрема проблема, дуже цікава. Адже не випадково кожний новий слідчий, який допитував мене в тюрмі, запитував, хто передруковував працю Дзюби.

Повернімося, одначе, до того часу, коли Ви намагалися отримати в Києві прописку.

Справді, це тривало досить довго. Одначе кагебісти все-таки проґавили той момент, коли я прописався у передмісті Києва у Броварах. Потім я почав працювати в журналі "Вітчизна".

Але яким чином Вам вдалося отримати там роботу? Адже Ви не могли спекатися КГБ, а для того, щоб працювати в редакціях, треба було отримати рекомендацію від Спілки письменників, а Спілка без згоди КГБ, звичайно ж, такої рекомендації не дала б.

КГБ стежило за мною, коли я жив у Івана Бровка і коли вони завели на нього справу. Nota bene, цю справу вони досить швидко закрили, бо у Бровка були дуже високопоставлені знайомі в Москві — заступник Корольова був його близьким другом. Крім того, це були часи

* *Шумук Д.* За східним обрієм, 1974.

хрущовської відлиги, і тоді й мови не було про те, щоб посадити відому людину за подібні речі. Моя ж особа кагебістів не цікавила. Мене звільнили з роботи, і цього було досить. Для них я був людиною із Західної України. Генерал Шульженко, який розмовляв зі мною, ставився до мене недбало. Він виходив із принципу: знаємо, з ким маємо справу. Їх цікавив Бровко, адже він був офіцером, учасником війни, і для них загадкою було, чому така людина, як він, говорить подібні речі.

Одначе Микола Рябчук розповідав, що коли на початку вісімдесятих років він хотів влаштуватися на роботу в редакцію, то обов'язково мав пройти таку процедуру: редакція передавала керівництву Спілки письменників документи кандидата разом із проханням про рекомендацію, після цього Спілка зверталася до КГБ й лише тоді, коли КГБ не мало жодних застережень, цю людину можна було взяти на роботу. Отже, процедура не була простою — є вільне місце в редакції, на роботу беруть компетентного працівника.

Кожний час має свої специфічні риси. Коли я влаштовувався на роботу, у КГБ не було великих проблем із вільнодумцями. Такі люди лише з'являлися. У той час переважна більшість авторів намагалася догодити "начальству", партії чи цензурі. Тоді факт, що тебе друкують, означав, що ти вислужуєшся. КГБ ж, переважно, слідкувало за бандерівцями, які поверталися з таборів. Вони стежили за тим, щоб не з'явилася якась підпільна організація. Я сумніваюся, що КГБ особливо цікавилося тим, що діється в королівстві вірнопідданих невільників. Я сумніваюся в тому, щоб вони в той час особливо стежили за тими людьми, які виділялися якимось чином в культурному житті. Ну, а якщо все ж таки вони кимось особливо й зацікавлювалися, то, звичайно, заводили на таку особу справу. Після цього вони давали "правопорушникові" спокій. Я можу сказати, що за мною слідкували періодично. У той час ще не була тотально заблокована можливість працевлаштуватися. Вони були зацікавлені в тому, щоб я знайшов роботу на якомусь експериментальному в їхньому розумінні полігоні, щоб за мною було легко стежити, і подивитися, в який бік я хилюся. Я думаю, що моє бажання працювати в редакції в принципі їх влаштовувало. Адже в них у редакції були свої люди, які доносили тоді, коли було треба. Знайомі порадили мені часопис "Вітчизна". Там був

потрібен чорнороб — бо інакше назвати функцію завідувача відділу публіцистики було важко. Пізніше я став завідувачем відділу прози. Одначе від керівників відділу публіцистики чи прози нічого не залежало, бо тексти для друку відбирав головний редактор. Завідувач відділу, по суті, мав своїм завданням вмотивувати можливу відмову в публікації. Усю масу того матеріалу, який надходив до редакції, треба було з відповідною мотивацією відкинути. Графомани — люди працьовиті. Звичайно, йшлося також і про гонорари, у той час вони були зовсім непоганими.

У "Вітчизні" я познайомився з Іваном Дзюбою. В українській літературі починалося пожвавлення. До редакції почали приходити цікаві люди: Євген Гуцало, Микола Вінграновський, Іван Драч, Микола Руденко. Микола Вінграновський справив на мене спочатку якесь дивне враження: він прийшов зі сценарієм інтриги, яка зводилася до того, що треба їхати й освоювати цілину в Східному Сибіру. Ми з ним зблизилися лише тоді, коли він показав мені свої вірші. У цих віршах відчувалося, що ця людина може бути зовсім іншою. По суті, Вінграновський — натура дуже глибока, він лише вдавав легкодума. Одначе це була не проста гра, він потрапляв у залежність від неї, входив у роль. Аж до того моменту, доки не відчув, що можна говорити правду і цю правду є кому сказати. Для поетів це дуже важливо. Таким був тоді дух часу. Надрукуєш якусь річ без офіційних стереотипів — і люди відразу тебе помічають. Вони починають стежити за твоїми публікаціями. Для авторів це мало дуже велике значення, і для читачів також. Начебто в цих творах й немає нічого особливого, але в них не було також і партійних формул та стереотипів. Якщо придивитися до наших текстів періоду шістдесятих років, то вони не викликають сьогодні якогось особливого захоплення, ці твори не надто глибокі. Одначе в них є боротьба за гідність, за слово, з них видно наше вперте небажання цитувати класиків марксизму-ленінізму, а це було симптоматично й відразу впадало в око. Пам'ятаю, як Абрам Кацнельсон, який тепер є відомим українським поетом у Сполучених Штатах, розпитував мене, як я ставлюся до Леніна. "А чому вас це цікавить?" — відповідав я запитанням на запитання. Одначе маю сказати, що то була всього лишень товариська розмова. Зрештою, неважко було здогадатися, що я думаю про Леніна. Пригадую, як на одному із засідань Спілки письменників виступив молодий, автор-початківець — Роман Федорів. Сьогодні він львівський класик. Федорів читав ширшій публіці оповідання про те, як один чо-

ловік чи не в тюрмі вивчав українську мову, читаючи твори Леніна. Власне, коли хтось писав про Леніна, то ці твори автоматично друкувалися, оскільки ніхто не наважувався подібні речі критикувати. Я взяв це оповідання й запитав: "Чи намагався автор, який вважає, що найкраще вивчати українську мову за творами Леніна, перевірити, чи існував у ті часи, про які йдеться в оповіданні, український переклад творів Леніна?".

І якою була реакція Федоріва?

Мені розповідали, який це вигляд мало збоку. Я поставився до цього оповідання з такою зневагою, що автор — втік. Не пам'ятаю точно, але хтось намагався мене переконати, що вже тоді твори Леніна були перекладені українською.

Михайлина Коцюбинська розповідала нам, що коли у своєму виступі з нагоди вручення їй премії Антоновичів сказала, що з українським суспільством щось негаразд, бо у Львові під гаслом боротьби з російськими впливами вулицю Лермонтова перейменували на Дудаєва, до неї подзвонив Федорів і дуже розкритикував.

Щодо кон'юнктурності Федоріва у мене сумнівів немає. Зрештою, настрої людей геть змінилися...

Одначе повернімося до шістдесятих років...

В "літературі" я довго не втримався. Мене дуже швидко викинули з "Вітчизни", але що цікаво — знову взяли на роботу в Інститут психології, хоча й звільнили звідти на вимогу КГБ. Професор Костюк, той самий, який ставив мені питання про Павлова, був людиною обережною, але мудрою. Він знав, що я "вже існую" в літературі, що вже маю якесь ім'я. Він прийняв мої документи на конкурс. Саме в цей час "Літературна Україна" опублікувала про мене викривальну статтю. Її автором був такий собі Петро Колесник, колишній в'язень. Його арештували, він відсидів десять років, і тоді трохи припинилися доноси. Коли він повернувся з табору, то знову активізувався. У 1963 р. я опублікував у щомісячному журналі "Дніпро" статтю про Шевченка (в пошуках єдино вірного образу). Для еволюції мого світогляду цей текст був дуже важливий, своєрідне відкриття. Моя теза була така: Шевченко як поет народився в процесі опору середовищу. Я подав

текст у формі рецензії, здається, на книжку Смілянського, який писав досить примітивні речі. Нюх Петра Колесника підказав йому, що опір середовищу — поняття небезпечне, незалежно від того, якого часу це стосується. Він написав статтю "Опір середовищу чи вигадка критика?". Колесник не був надто перебірливим у словах, то був майже донос. Знайомий (чи не Г. Сивокінь чи М. Дончак?), який працював у той час в "Літературній Україні", дав мені знати, що скоро про мене надрукують статтю. Тоді я попросив, щоб публікацію затримали хоча б на тиждень, бо я саме проходжу конкурс до Інституту психології. Конкурс має завершитися от-от, тож якщо стаття з'явиться тепер, вона може згубно вплинути на моє працевлаштування. Одначе від нього, напевно, мало що залежало, бо стаття вийшла без затримки. Майже одночасно мою кандидатуру розглядали на конкурсній комісії. Цікаво, що працівники Інституту психології, прочитавши цю статтю, ствердили, що не бачать в ній нічого поганого. Мало того, вони ствердили, що я, напевно, маю рацію, критикуючи Смілянського, який пише про Шевченка так, наче Шевченко був такою ж людиною, як і Смілянський. Натомість Сверстюк прагне вникнути в геніальність Шевченка, в таємницю психології творця. І мене прийняли в Інститут психології, зігнорувавши факт доносу.

Досить тривалий час я працював згідно з освітою. Але відчув, що наді мною висить загроза стати конформістом. Іван Світличний, Іван Дзюба продовжували працювати на літературному полі, а в цій сфері на той час працювати було найскладніше й найнебезпечніше. Я почав займатися наукою і міг опинитися в ізоляції від літературного життя. Мені пообіцяли посаду завідувача відділу, сприяли в захисті дисертації, аби мої позиції в Інституті зміцніли. Може, кагебісти також були в цьому зацікавлені. Може, вони визнали, що їхній експеримент не вдався, що замість того, щоб ресоціалізуватися в "літературі", я закоренився і зблизився з небезпечними елементами. Напевно, вони зрозуміли, що якщо порівнювати небезпеку з мого боку і з боку Івана Бровка, то слід, очевидно, більше цікавитися мною.

Та ізоляція, про яку Ви щойно сказали, не означала, що Ви повністю розірвали будь-які зв'язки з літературним середовищем. Тим паче, що саме на початку шістдесятих років сформувалося те ваше середовище, яке пізніше назвали шістдесятниками. Дуже важливою постаттю для шістдесятників був Довженко. Чи не могли б Ви сказати, в чому полягав сенс цього зв'язку: Довженко — поко-

ління шістдесятих років. Якось Ви сказали про своє покоління: "Усі ми вийшли з Довженка".

Для нашого покоління Довженко був загадкою, яка дуже нас вабила. Я думаю, що в шістдесяті роки найліпшою поживою для духу була не антикомуністична література, а те, що ми могли знайти в літературі підцензурній. Між рядками творів канонізованих класиків — таких як Рильський, Тичина, Сосюра — ми намагалися знайти якісь елементи спротиву. Ми дуже старанно вишукували окремі віршовані рядки й навіть визбирували плітки про цих поетів. Про Довженка ходили якісь неясні чутки. Ходили легенди про те, що справою Довженка займався сам Сталін, що Довженкові заборонили жити в Україні, що за ним постійно стежило КГБ. Ми не все знали, але нам було ясно, що Довженко був нашого ґатунку. Ми відчували, що в ньому криється якась велика сила протесту.

Якось Ви назвали Довженка першим дисидентом в Радянському Союзі.

Тепер мені абсолютно ясно, що він був першим зухвалим дисидентом в імперії й зайшов у своєму протесті дуже далеко. Він не обмежився півправдою або намаганнями нелегально протягнути якісь фрагменти правди, наприклад, про війну, як це робили такі російські письменники, як Симонов чи Твардовський, і що ще допускалося в межах системи. Те ж, з чим виступив Довженко, фактично відкидало марксистсько-ленінську доктрину класової боротьби. Довженко був чужим, і Сталін сам особисто викрив його й засудив як чужого.

Як усе це відбувалося? Чи є якісь свідчення про те, як Сталін судив Довженка?

Є текст виступу Сталіна від 30 січня 1944 року. Також відомо, що Довженка викликали на засідання Політбюро і Сталін у своєму виступі сказав: "Ми тут порадилися й вирішили поставитися до Вас із розумінням, ми не публікуватимемо того, про що тут говорилося". Звичайно, Сталіна не турбував стан здоров'я Довженка. Він чудово розумів, що якби його виступ був опублікований, то він став би сенсацією у світовому масштабі. Адже Довженко вже тоді був дуже широко відомий за кордоном. Довженко єдиний виступив проти офіційної ідеології, хоча непрямо він про це казав. Просто він украй

правдиво говорив про трагедію людей, чиї долі ламалися під тиском теорії і практики "боротьби класів". Він говорив про те, що довше так жити не можна і що існуючий порядок речей треба змінити. А постулат про згубність теорії боротьби класів означав, що необхідно змінити сутність самої системи й сутність марксистсько-ленінської ідеології. Сталін це чудово розумів, і тому закинув Довженкові перегляд кардинальних основ політики партії. На початку шістдесятих років ми ще не знали про його щоденники. Лише у 1964 році в Москві видали "Україну в огні" й фрагменти "Щоденників". Їх друкували також і в газетах. Вивчаючи ці речі, ми зрозуміли, ким насправді є Довженко. У цих творах Довженко оперує власною мовою, відкидаючи мову офіційну. Він відкидає її повністю, хоча й наївно намагається це закамуфлювати. Тому і в його "Щоденниках", і в "Україні в огні" трапляються фрагменти, які необізнаний читач може потрактувати як свідчення лояльності автора до комуністичної ідеології.

Одначе чи зводилася роль Довженка для покоління шістдесятих років лише до того, що він був легендою, до усвідомлення, що він "ваш"?

Для нас важливими були його тексти, які вчили нас говорити, вчили чесно почувати, вчили інакше дивитися на світ. Вільне слово має особливе значення, воно може кардинально все змінити. Довженко давав свіже повітря, розширював наше бачення. Його антибільшовизм полягав власне в естетичній опозиції і в тому, що він дивився на речі не вузько, а бачив широкі обрії.

Тобто покоління шістдесятих років шукало в Довженкові не якоїсь генеалогічної лінії чи авторитету, воно шукало правду?

Передусім ми шукали в ньому правду. Для нас це була дуже потрібна опора. А в Довженка ми цю правду знаходили. Крім того, вона була ще й овіяна легендою. Довженко за рівнем свого мислення перевершував усіх своїх сучасників.

Між іншим, ми дуже рідко говоримо про це, але естетичний рівень нашого життя був і є надзвичайно важливою річчю. Естетична атмосфера — це дуже важлива проблема, особливо в житті творчої інтелігенції. І тут треба відверто сказати, що нас оточувала естетична вбогість. Ви б не повірили, якби я показав вам ті брошури з естетики, які читав. Лише після прочитання "Критики практичного розу-

му” Канта я з першоджерела зрозумів, що таке естетика. А у світі, який нас оточував, естетики просто не було, як і релігії, у школі до вірша підходили, як до інформативного матеріалу. Якщо в ньому було щось, що можна було переказати прозою, то такий вірш вважався цікавим. Якщо ж було щось на зразок “а я у гай ходила по квітку ось яку”, то для пересічного українського вчителя це була ніяка не поезія. Естетична спустошеність усе нівелювала. Саме тому у нас так багато важить щоденна праця, спрямована на визволення від псевдоестетики, тому для нас так важливо навчитися естетичної вразливості. Про естетичну деструкцію треба було б написати окрему книжку, де йшлося б про причини і наслідки трактатів “Разрушение эстетики” Писарєва, “Що робити?” Чернишевського й “Що робити?” Леніна. Врешті-решт саме Ленін, спадкоємець нігілізму російської думки, був батьком “радянської естетики”. Але повернімося ще на хвилину до Довженка, який був обдарований надзвичайним естетичним чуттям. Його роздуми про красу і її значення, про злиденність нашого життя, бідність нашої уяви, його іронічні, навіть сардонічні зауваги на тему нашого одягу й типу людини, яка не вміє сміятися й радіти, — усе це було для нас дуже важливим і справляло на нас величезний вплив. Ніхто так добре й так відверто про це не писав.

Довженко був патроном вашого покоління. А хто це покоління створював?

Правильніше було б сказати, що кожен із нас мав свого власного патрона, переважно з числа мучеників за слово. Після їхньої реабілітації ми читали їхні твори у нових виданнях і почали шукати твори замовчувані — як того покоління, так і класиків літератури дореволюційної.

Довженко дійшов до “генерала”. Це така віддалена аналогія з Конрадом Валленродом. У ті роки говорилося: спочатку стань професором, генералом, і лише після цього починай протестувати…

Одначе ми знали, що професорів Грушевського і Єфремова ліквідували так само, як і молодих поетів — Косинку чи Плужника.

Наше покоління формували різні середовища. Художники почали малювати те, чого раніше вони не малювали і що раніше ніяк не могло стати предметом їхньої творчості. У поетів почала з’являтися якась свіжість і свобода. Паралельно розвивалася критика — у той час вона була дуже важливою. Люди чекали буквально кожного сло-

ва. Тогочасна критика була не так глибокою, як гострою. Одначе якби хтось мене спитав, чи виступили у той час критики з якимись новими ідеями, то я б сказав, що в той час найважливіше завдання полягало в тому, щоб відкрити заборонені й спрофановані цінності. Я навіть сказав би, що прочитання Канта чи Бердяєва означало більше, ніж написання якихось власних мудрувань. Ми дуже хотіли йти в ногу з тим, що з'являлося на видавничому ринку. Ми брали один в одного книжки й часописи. Якщо якусь річ критикували або друкували у перекрученому вигляді, ми намагалися знайти те, що лишилося від оригіналу. Пам'ятаю з яким захопленням ми сприймали Екзюпері, Ремарка, Гемінґвея й філософську літературу (Ясперса, Камю, Гайдеггера), що доходила до нас за посередництвом російських журналів, що були тоді єдиним джерелом інформації на цю тему. Ми уважно стежили за тим, що з'являлося в західній літературі. Її вплив на нас був дуже сильним. Самі ж ми у шістдесяті роки ще не могли виробити якихось нових ідей. Ми були надто заангажовані в те, що відбувалося довкола нас.

Повернімося ще до того, як створювалося ваше середовище.

У повітрі висів глухий протест. Критику культу особи було доведено до пародії: культ Сталіна нібито все ще засуджувався, але, радше, суто декларативно. Усі шукали можливостей виходу за межі соцреалізму. Це стосувалося усіх галузей мистецтва. Чи не найбунтівничішою була поезія. Літературна критика вже не хотіла погоджуватися із накиненою їй примітивною, службовою роллю. Художники відчували, що вони вже не можуть малювати так, як їх вчили в академії. Кожний творець шукав чогось нового. І така атмосфера невдоволення й пошуку була характерною для початку шістдесятих років.

Що конкретно поєднувало ваше середовище? Чи початок шістдесятих років був моментом прозріння, чи, може, тогочасне пожвавлення було наслідком загальної лібералізації?

Я думаю, що й одне, й друге. Ми відчували, що тепер у нас більше простору, більше свободи. Адже людина починає бути вільною тоді, коли не бачить під дверима свого дому шпика. Засуджувалось "навішування ярликів". Коли влада перестає переслідувати, арештовувати, у людей виникає враження, наче вони вільні. Я думаю, що це

був важливий подих вітру для всього покоління. Бо на чому ґрунтувалося виховання в тогочасних вищих навчальних закладах, в університетах? Характерно, що вони були замкнутими світами, між якими не було жодних контактів. У художників була своя академія, вони займалися власними справами, журналісти своїми, перший курс своїми, другий — своїми і так далі. Панас Заливаха згадує, що в ході слідства його запитували: "Навіщо вам знайомитися з поетом, адже ви художник? Ви знаєте таких-то й таких критиків, навіщо вам ці знайомства, навіщо ви з ними зв'язуєтеся?". Тобто раніше інтелігенція не мала знайомих поза своїм вузьким професійним колом.

Така собі тюремна модель життя?

Так, ця модель була тоді всезагальною. Саме тому таку важливу роль відіграв Іван Світличний — людина відкрита, людина, яка всім цікавилася, яка швидко знайомилася й зав'язувала товариські стосунки з іншими людьми. Й досі пам'ятаю, як Світличний майже при кожній нашій зустрічі, а зустрічалися ми досить часто, говорив: "Ти обов'язково маєш познайомитися з художниками. Я познайомлю тебе з таким-то й таким-то художником". Світличний перший познайомився з Аллою Горською, Людмилою Семикіною й Галиною Севрук. У цьому контексті я вважаю, що Іван Світличний був добрим духом шістдесятих років. Передусім йдеться про те, що Світличний, знайомлячи нас між собою, відігравав величезну роль у створенні нашого середовища. Він мав квартиру і це, безперечно, був його козир. Ми, молоді, майже всі були бездомними, а Світличний завжди був готовий запросити нас до себе.

Існує думка, що до покоління шістдесятих років належали люди, які зустрічалися на квартирі у Світличного.

Це твердження дещо перебільшене, оскільки найчастіше ми зустрічалися у Алли Горської, яка мала квартиру в центрі Києва. А до Світличного треба було їхати тролейбусом майже сорок хвилин. І все ж Світличний любив, коли до нього приходили. Зрештою, Алла Горська теж любила. У Алли людина почувалася, як у себе вдома. Алла змогла піднятися над щоденними клопотами, хоча й жила в бідності. В нашому середовищі Алла Горська була дуже важливою особою. Вона відчувала, що є потрібним, пам'ятала про щось таке, про що інші забували серед моря буденних проблем. Було б дивно,

якби хтось повертався з ув'язнення, а Алла не організувала б з цього приводу вечірки-привітання. Бо всі ми начебто мали знати, що повертається Заливаха або Чорновіл.

Ще одним консолідуючим чинником були спільні зустрічі на різних вечорах. Нас об'єднував романтизм, сміливість, новаторство й спільні естетичні уподобання. До таких вечорів ми готувалися заздалегідь, розуміли їхнє значення й відчували, що несемо за них співвідповідальність. Особливе значення мали вечори пам'яті Тараса Шевченка й Івана Франка. Усе починалося в Клубі творчої молоді, який формально діяв під егідою комсомолу. Пам'ятаю, як важливо було "відбронзувати" і відкрити Шевченка. Це важко зрозуміти поза тогочасним контекстом. Нелегко було знайти іншого Шевченка, говорити про поета так, щоб уся публіка відчула як щось важливе, щось нове — й напружено слухала ведучого.

Пізніше я не без труднощів опублікував сценарій шевченківського вечора у журналі "Література в школі". Редактор остерігався закидів у відхиленні від "правильної лінії"— надзвичайно вдалий — вечір справив на публіку велике враження, може, саме тим "відхиленням".

Тоді начальство вирішило — добре, що такі зустрічі є, але чому починати треба з Шевченка? Чому б, наприклад, не вшанувати пам'ять Маяковського? Нас викликали до ЦК комсомолу й запропонували зробити вечір Маяковського. Іван Дзюба за освітою був русистом і взявся цей вечір готувати. Зрештою, цей вечір нам не вдався: не було ентузіазму. Але пам'ятаю, що під час зустрічі в ЦК комсомолу я комусь сказав: "А чому ви думаєте, що Маяковський з Вами, що він проти нас?". Це їх здивувало.

З числа знаменитих вечорів того часу слід назвати ще вечір, присвячений Іванові Франку. Це був надзвичайний захід. Франка легко зробити актуальним. Його сатира просто блискуча. Ми знайшли доброго актора з російського театру, який так захопився Франком, що казав: "Я б багато дав, аби це надрукували, навіть відмовився б від роботи в театрі". Після завершення вечора усі вийшли на вулицю, хтось приніс смолоскипи, й увесь натовп рушив Хрещатиком, а дезорієнтовані люди говорили, що на вулицю вийшли бандерівці. А ми йшли до пам'ятника Франкові. Влада була вражена тим, що відбувалося. Нас ця ситуація також здивувала. Ці смолоскипи придумали якісь хлопці, які не мали стосунку до сценарію і з'явилися несподівано. І це показник того, яким був у той час рівень активності людей відомих і невідомих.

За допомогою вечорів ви хотіли поширити свою діяльність. А також прискорити процеси десовєтизації свідомості. У цьому контексті однією з найважливіших була постать Івана Дзюби.

Дзюба умів якось безпосередньо впливати на людей. Його виступи заохочували людей мислити. Він умів говорити так просто, невимушено, що складалося враження, наче все те, про що він говорив, було дозволене. І це було дуже важливо. Ніхто з числа тих людей, що функціонували півофіційно, не відважилися б сказати того, що говорив колишній комсомольський секретар Донецького педагогічного інституту. Я б тут порівняв Дзюбу із Хвильовим. Таким чином і дозрівали до того, щоб говорити про важливі речі. За приклад цього може послужити те, як розв'язувалася проблема в одній з перших статей Дзюби: "Звичайна людина чи міщанин?". Уся совєтська література довго шукала позитивного героя й знайшла його у "звичайній людині" — "простій радянській людині". Дзюба проаналізував це явище, оздобив його якоюсь цитатою з Маркса й ствердив, що ця звичайна людина, ідеологічно схвалена, насправді є боязкою, обережною й маленькою людинкою. Це добре, коли на ідола починають дивитися іронічно. Але його не збиралися замінювати.

Одночасно Іван Світличний доводив, що праця Леніна "Партійна організація й партійна література" стосується партійної літератури, а не художньої. А все совєтське літературознавство намагалося зробити так, щоб партійною стала вся література. Звичайно, аргументація Світличного начальство переконати не могла, адже всім було відомо, ким був Ленін і чого він прагнув, але Світличний ставив проблему. Він звертав увагу на те, чого інші не помічали і що в той час також було важливе. Може, власне серед цих незгод, в суперечках, полеміках і створювалася та опозиційна атмосфера. Найбільш демонстративною формою цієї опозиційності були вечори, про які я вже казав.

А яким чином встановилися контакти між Києвом і Львовом? Адже це були абсолютно різні середовища. Київ — це літературні критики, психологи, художники; а у Львові — робітники, психолог праці, один історик мистецтва.

Мені здається, що все почалося відразу ж після того, як розігнали редакцію журналу "Вітчизна". Відразу ж після цієї події Іван Дзюба, Іван Драч і Микола Вінграновський поїхали до Львова на запрошен-

ня Львівського університету. Це було десь у 1961-му, а, може, у 1962 році. Для Львова це була велика несподіванка, просто бомба. Переповнена зала, думки, які раніше публічно не висловлювалися, безпрецедентна відвага, ну, і ефектний виступ Вінграновського. Цей вечір відіграв дуже велику роль у пробудженні Львова. Тим більшу, що львів'яни належали до числа "старорежимних" людей і, звичайно, неофіційно мали якісь книжки, читали їх й обмінювалися ними. Але їм не вміщалося в голові, що такі речі можна говорити в університеті серед білого дня, у переповненій залі. Я думаю, що саме тоді й "пробудилися" брати Горині й зацікавилися такою формою роботи. Я переконаний, що й у цьому певну роль відіграв Іван Світличний, який частіше їздив до Львова і використовував кожний такий візит для того, щоб налагодити з певними людьми стосунки. Пізніше львівські митці почали приїздити до Києва. У Львові самвидав поширювався особливо активно. Перші арешти у 1965 році відбулися у Львові саме під приводом зупинення самвидаву.

Якщо вже ми про це говоримо, то треба запитати, чому арешти почалися саме у Львові? Чому арештовували львів'ян? Адже вони не були чільними представниками покоління шістдесятих років, не вони створювали інтелектуальну ауру тих років, одначе саме їх посадили до тюрем.

Мені здається, що влада обов'язково мала локалізувати процес, "пригасити" Львів з тим, щоб у "гідри" не виросла нова голова. Вони мусили знешкодити Львів. Зрештою, Львів завжди перебував під особливим наглядом, і коли влада відчула якесь пожвавлення, дізналася про поширення якоїсь літератури, то вона вирішила залякати місто. Проводячи перші арешти, влада вважала, що заарештовує невідомих людей і в цьому зв'язку не чекала великого резонансу.

Хотіли залякати Львів чи вас?

Влада хотіла залякати всіх. Може, йшлося про те, щоб знешкодити таким чином найактивніших діячів цього руху. Але ці дії дали зворотний до бажаного ефект. Влада не взяла до уваги того факту, що наш рух був уже дуже розвинутий. Їм здавалося, що нас можна залякати без великих зусиль. Вони не були готовими до того, що у відповідь на арешти кожний з тих, хто лишався на волі, демонстративно солідаризуватиметься з ув'язненими. Тоді люди не тільки не відмежо-

вувалися від заарештованих, а навпаки, готові були ризикувати власною головою. Цим ситуація покоління шістдесятих років відрізнялася від того, що випало на долю письменників тридцятих. Донька Блакитного, Майя, розповідала, що, коли пройшла хвиля арештів, то письменники з покоління двадцятих років, які жили в Харкові в одному будинку й знали один одного, боялися подивитися на інший бік вулиці, по якій ішов їхній же сусід. Влада у шістдесяті роки очікувала, що вона доб'ється такого ж ефекту і в нашому випадку. Ми ж поводилися зовсім інакше, бо атмосфера вже була іншою, рівень страху упав.

Прикладом може послужити пам'ятний вечір прем'єри фільму Параджанова "Тіні забутих предків", під час якого виступив Дзюба й сказав про арешти таке: "Дехто з вас думає, що ця справа їх не стосується, що це лише проблема української творчої інтелігенції, але ті, що так думають, дуже помиляються. Ця справа стосується кожного, хто відчуває себе членом суспільства". Крапку над "і" поставили Стус і Чорновіл. Влада не знала, як на ці виступи реагувати. Спочатку міліція навіть оточила кінотеатр, потім надійшла якась вказівка, й міліція розійшлася. Згодом, напевно, було вирішено дати спокій головним "проводирям".

Те, що діялося в Україні на початку шістдесятих років, якимось чином вписується в ту загальну картину, яка існувала в усьому совєтському блоці. Перелом настав у 1965 році, після того, як зняли Хрущова. Прийшла нова влада, повіяло неосталінізмом, почали закручувати гайки. Соромно було сповзати назад. В цей період дехто позбувся страху настільки, що при першій же нагоді демонстрував не так відвагу, як звичайне зухвальство.

Я пригадую свій виступ у Нововолинську. На початку 1965 року там відбувалася наукова конференція на тему естетичного виховання. Присутніми були: директор Інституту психології професор Костюк, доповідачі з інституту і майже п'ятсот осіб — директори шкіл, освітянські активісти. А всі директори були членами партії. Усе йшло так, як треба. Коли ми приїхали, секретар обласного комітету партії пригощав нас коньяком — все ж таки гості приїхали з Києва! Наш приїзд він розцінював як чергову перевірку. Мене цей стиль дуже зачепив за живе. Це було саме перед захистом моєї дисертації. Усі документи були вже прийняті. На зустрічі з цими директорами я сказав, що перш ніж ми почнемо думати про естетичне виховання, треба говорити про виховання порядної особистості і про те, щоб люди

..чилися говорити правду в очі. Усі дуже злякалися. Загалом я говорив начебто й про естетичні проблеми, але при нагоді заторкнув стільки проблем, що до президії надійшли записки з питаннями, чи ця доповідь виголошена за дорученням ЦК. Таким чином вони хотіли з'ясувати, чи не сталося в Києві якогось перевороту, чи, може, це була моя особиста ініціатива. Після виступу мені аплодували, але під час перерви ніхто не наважувався до мене підійти. Я ходив сам, як прокажений. А це означало, що доти, доки ці люди були в групі, вони аплодували, але поза групою ніхто не був відважним. Вони розуміли, чим був мій виступ і чим це пахне. Після перерви керівник обласного відділу освіти сказала, що вона не поділяє багатьох моїх тез. "Наприклад, Євген Олександрович говорив, що вожді приходять і відходять, а кашу, яку вони заварили, маємо їсти ми. Я мушу сказати, що нашим вождем й учителем є Ленін і ми завжди готові їсти ту кашу, яку він нам наварив". Зал кричить браво. "Ми не можемо також погодитися з тезою про самотність й зацькованість радянського вчителя, бо наші вчителі є маяками для нашої молоді й не можна говорити, наче сьогодні вони казатимуть одне, а завтра інше, залежно від того, які директиви отримають". Вона дала усім зрозуміти, що мій виступ не виражає офіційної позиції влади. Через сім років дехто із цих учителів був свідком на моєму процесі…

Цей виступ коштував мені надто дорого. Директора Інституту психології, в якому я працював, викликали до Міністерства освіти. Після цього він виніс мій звіт на засідання вченої ради Інституту. На цьому ж засіданні я намагався говорити спокійно, в тому дусі, що якщо ми вже їдемо з Києва до вчителів, то маємо їхати із чимось новим й відверто говорити про наші проблеми. Що цей виступ був моєю особистою спробою щиро висловитися про нашу освіту і т. д. У результаті вчена рада нагадала мені, що я вийшов за межі зазначеної теми і винесла попередження. Тоді з Інституту мене не звільнили, а це викликало страшне обурення у відповідному відділі Міністерства освіти. Кілька наступних тижнів директор ходив блідий і худий. Його змусили скликати ще одну вчену раду, на якій усі мали проголосувати за моє звільнення з Інституту за ідеологічні хиби. Після попередньої розмови, не бажаючи змушувати своїх колег приймати важкі рішення, я написав заяву про звільнення з роботи. Між іншим, Дзюба вважав, що я роблю помилку: "Чому тільки ти маєш платити за правду, нехай усі платять. Нехай і інші будуть змушені говорити правду". По-своєму він також мав слушність. Тоді Дзюба був, власне, та-

ким. Уся ця справа скінчилася тим, що моя характеристика, покладена для захисту дисертації, була знищена, а мені сказали, що за новою характеристикою я маю піти до міського комітету партії. "Міський комітет" — то було КГБ. Тоді я сказав, що хочу захищати кандидатську дисертацію, а не характеристику, і якщо їм потрібні люди з добрими характеристиками, а не науковці, то їх можна брати просто з вулиці. "У нас є безліч лояльних громадян, то, прошу, робіть із них кандидатів наук". Таким чином я так і не став совєтським кандидатом наук, лише у 1992 році я захистив докторат у Мюнхені.

Одначе повернімось у шістдесяті роки. У середині шістдесятих частина молодого покоління, про яку ми знаємо менше, опинилася в ув'язненні, але влада так і не змогла повністю взяти під свій контроль літературне життя. Під кінець шістдесятих років Гончар пише свій "Собор". Ви ж пишете своє відоме есе "Собор у риштуванні", а Дзюба визначальну працю "Інтернаціоналізм чи русифікація?"...

Так, атмосфера підконтрольної свободи була характерною для всіх шістдесятих років. Після того, як мене звільнили з Інституту психології, я почав працювати в редакції "Ботанічного журналу". Головним редактором цього часопису був академік Дмитро Зеров, брат видатного поета Миколи Зерова, якому мене порекомендував Григорій Кочур. Взагалі мушу сказати, що в редакції "Ботанічного журналу" я познайомився із чудовими людьми. Тамтешня атмосфера дуже відрізнялася від тієї, яка, за моїми спостереженнями, була властива інституціям, що мали ідеологічний характер. Люди, які там працювали, не були такими заляканими, як ті, хто займався у той час культурою. Вони цікавилися тим, що я роблю, запрошували мене на різні виступи. Я був у досить близьких стосунках з академіком Зеровим і його дружиною — бував у них вдома. Зеров був особистістю великого формату. Відкритий, ерудований, мислячий. Він не вмів брехати. Може, й не мусив. Одначе він був певною мірою "зсовєтизований" — був атеїстом, але — я б сказав — "соромливим атеїстом". Колись він мені сказав, що хотів би написати про це. "Мені здається, що на цю тему написано навіть трохи більше книжок, ніж треба. Ваш талант потрібний деінде". — відповів я. У Зерова була надзвичайна пам'ять. Він знав добре свій край, чудово пам'ятав багатьох людей. Коли вони зустрічалися з Миколою Лукашем, їхні зустрічі перетворювалися на

одну велику виставу, бо і один, і другий мали надзвичайну пам'ять. Вони могли цілими годинами шукати "затоплені континенти".

У той час, коли я почав там працювати, вийшла книжка Миколи Зерова. З цієї нагоди у Спілці письменників організували вечір. Тема — "Переклади Миколи Зерова". Прийшов Дмитро Зеров, який, як правило, на літературних вечорах не бував. Чому вечір був присвячений перекладам Зерова, а не його творчості? А тому, що ЦК дозволило говорити лише про переклади Зерова. Тут говорили, яких авторів перекладав Зеров, про характерні риси його перекладів. Я почав нервово переглядати збірку Зерова, мені здавалося — те, що відбувається — це якесь приниження тих людей, які прийшли сюди й чудово розуміють, ким був Зеров, але вдають, що суть його творчості зводиться до перекладів Вергілія й французьких символістів. Я попросив слова. На зустрічі головував Кочур. Я б не сказав, що він був у захваті від того, що я хочу виступити. Відчував, що це може погано закінчитися, але, звичайно, слово мені надав. Адже ми були друзями. Тоді я почав говорити про Зерова і про його роль в українській культурі. Про те, що Зеров, як і Хвильовий, був прибічником гасла "Геть від Москви!", що він був прибічником прозахідної орієнтації, а в українській культурі залишився не тільки як перекладач, що він взагалі не може існувати окремо як перекладач, окремо як великий поет і як громадянин і т. п. Одне слово, своїм виступом я зіпсував декому настрій, а декому, навпаки, поліпшив. Дмитро Зеров нахилився до мене й дуже тихо сказав: "Тепер я розумію, чому вас переслідують". Спочатку, коли я прийшов у редакцію й сумлінно виконував свою роботу, Зеров не зовсім розумів, чого від мене, власне, хочуть; чому на Інститут нападає КГБ й залякує директора і т. д.

Ця історія має продовження. У цей час я листувався із Зіною Ґеник-Березовською з Праги. В одному з листів я їй повідомив про цей вечір. Березовська попросила мене написати те, що я тоді сказав. Першу частину своїх роздумів я надіслав звичайною поштою, і цей лист дійшов. Другу я вирішив не висилати звичайною поштою й відправив його поїздом Прага—Москва. Зрештою, думав я, у Москві не буде цензора, який матиме доручення від українського КГБ. Ви можете запитати, яке це має значення? Уявіть собі, що в часі слідства майор, який вів мій допит, зацікавився цією моєю публікацією в Празі й запитав:

— А як ви передали статтю "Великої розпуки гострий біль" до Праги?

— Ну як, яким чином? Просто, поштою. Напевно, ви розумієте, що радянська пошта працює бездоганно.

А мій майор хвилину подумав й запитав:

— А ви не пригадуєте, до якої поштової скриньки Ви кинули листа?

Це були хвилини моїх тріумфальних діалогів із функціонерами КГБ. Тож я й кажу:

— Яке це має значення, до якої поштової скриньки я вкинув листа? Хіба ви сумніваєтесь, що наша пошта нормально функціонує у всіх своїх скриньках?

Під час слідства я зрозумів, яке велике значення мала моя інтуїція. А тоді таких випадків було багато. Коли хтось за тобою ходить, то ти, навіть не бачачи його, відчуваєш це. Ти відразу ж відчуваєш, що довкола тебе щось відбувається, і вони теж це знають, і постійно між тобою й шпиками йде гра.

Фрагмент того есе, якого я вислав Ґеник-Березовській, був присвячений академікові Новиченку, що назвав Зерова ідеологом неокласиків і гостро засудив його як буржуазного поета. З цього приводу у моїй статті є роздуми про академіка Новиченка, який має право визначати місце, яке кому зайняти в історії української літератури, і який оцінює поетів через призму того, чи були вони лояльними до режиму. Тому редактор "Дуклі" (так називався цей журнал) слушно остерігався повністю друкувати цю статтю, бо у той час зачепи Новиченка — і накличеш на свою голову купу клопотів. Але у Чехословаччині лібералізація зайшла вже так далеко, що, нарешті, редактор вирішив надрукувати без будь-якого втручання в текст. А після розгрому "празької весни" в справі "Дуклі" вийшло спеціальне розпорядження, і я не маю жодного сумніву, що до цього був причетний Новиченко. Мабуть, у житті завжди трапляється так, що одна подія провокує наступну. Тоді ми це дуже добре відчували. Поява якоїсь сміливої публікації спонукала нас до чергових дій. Цей причиново-наслідковий зв'язок тягнувся впродовж усіх шістдесятих років. Драч реагував на Вінграновського, Вінграновський на інших, а під впливом Симоненка навіть партійний блазень Олійник писав майже дисидентські твори. Майже такий самий вигляд мала й справа з Гончаром, який почав тоді писати роман "Собор". Сама тема роману Гончара була, як на ті часи, сміливою. У той час письменники воліли не торкатися теми релігії. Гончар почав писати про це чи не під впливом тих листів, в яких люди скаржилися на знищення усього, що було пов'язане з українською духовністю.

Такі листи приходили й до Спілки письменників, і до ЦК. Найчастіше в них скаржилися на русифікацію. Тоді були популярними такі твори Леніна, як "Про так звану автономію", де вождь без влади досить дивно формулював національну проблему й давав не менш дивне визначення національним правам. Ми це уважно читали й цитували, адже навіть кагебістові було важко дискутувати з Леніном. Зрозуміло, що ніхто із партапаратників не ставився до праць Леніна занадто серйозно, але за цитування цих праць нікого не можна було посадити. Тож чимало людей писали листи до ЦК, в яких посилалися на вождя революції. У ЦК це сприймали спокійно. Найчастіше хтось із чиновників казав: "Так, така цитата у Леніна є. Але хто вам радив подібні листи писати? Так, ми візьмемо вашого листа до відома, займемося цією справою, але я вас дуже прошу не показувати його іншим". Подібні листи були поширеним явищем.

Власне, саме так і народився "Інтернаціоналізм чи русифікація?", який, очевидно, спочатку задумувався як лист, і лише в процесі роботи перетворився на трактат. Ця праця справді отримала в Україні надзвичайний резонанс. Я не знаю, чи користувалася якась інша річ такою популярністю. У той час національна проблема була дуже наболілою, тому постановка її, і то саме сперта на Леніна, з великою точністю відповідала суспільним очікуванням. Думаю, що переважну більшість читачів задовольняло саме те, що висновок підкріплювався цитатами з творів вождя. Люди не люблять нелегальних книжок, люди хочуть говорити правду легально. У той час ця праця для них була великим відкриттям. Людей не надто обходило, що думав Ленін насправді. Найважливішим було те, що з творів Леніна можна було вибрати аргументи на нашу користь. У шістдесяті роки настав час полеміки з владою й ідеологією. Така полеміка й містилася в книжці Дзюби, хоча й у прихованій формі. У своєму "Соборі в риштуванні" я вів більш відкриту полеміку з владою й ідеологією, не приправляючи її марксистським соусом. Я полемізував із засадничими ідеологічними догмами. Звичайно, там немає прямих антипартійних виступів. Зрештою, саме це створювало проблеми для моїх слідчих. Адже спочатку вони намагалися знайти якісь окремі фрагменти, які можна було б потрактувати як антирадянські. Пізніше махнули на це рукою, ніяких фрагментів не шукали, просто ствердили, що "Собор в риштуванні" — антирадянська річ у цілому. Я розумів, що це правда, й не намагався довести зворотне.

Тож, як я вже казав, у шістдесяті роки всі давні проблеми визріли і, нарешті, настав час говорити про них відверто. Про це почали говорити у Празі й у Києві. У Києві інакше, але суть залишалася та сама. На рівень нашого мислення певний вплив справили книжки, які до нас потрапляли через Москву. Серед них були книжки Авторханова і Джиласа. Для того, щоб зрозуміти українську літературну стихію, слід обов'язково згадати книжку Кошелівця "Українська література в УРСР". У нас вона з'явилася у 1965 році — її привезли українські студенти з Варшави. Ця книжка мала дуже велике значення не тільки для формування свідомості нашого покоління, але, як мені здається, вона послужила сильним поштовхом до репресій. Відповідні органи розцінювали її як найгіршу заразу. Якщо хтось, наприклад, читав місцевий самвидав, то йому ув'язнення не дуже загрожувало, але якщо хтось читав чи розповсюджував Кошелівця, то за це відразу ж відкривали кримінальну справу. У той час до тюрми можна було попасти за дві речі. Перша — "З приводу процесу над Погружальським", другою позицією був Кошелівець. Обидві ці речі мали відверто антисовєтський характер. Для мене особисто книжка Кошелівця була дуже важливою. Це була зустріч із вільною, нічим не скутою думкою. У Кошелівця оцінки підтверджувалися фактами. Кошелівець позбавив мене решток ілюзій, які я ще мав щодо Корнійчука. Він допоміг мені відкрити Тичину й Рильського.

Ми читали цю працю Кошелівця кілька років тому, й вона видалася нам слабкою. Усе, про що він писав, було таким очевидним. Одне слово, для нас ця книжка не була жодним відкриттям. Час зробив своє...

Тепер я також не можу знайти там тих моментів, які у шістдесяті роки так схвилювали мене й моїх друзів, хоча є там і дуже різкі фрагменти, надзвичайно цінні судження, роздуми. Між іншим, з цією книжкою пов'язана ось яка історія. Як я вже казав, я нерідко їздив до батьків на Волинь. При цій нагоді я зустрічався з батьком Оксани Забужко, який жив у Луцьку, і якось дав йому почитати книжку Кошелівця. Під час обшуків, які кагебісти проводили вже пізніше, вони знайшли цю книжку в колеги Забужка. Той у своїх зізнаннях підтвердив, що отримав у Забужка. І Забужко потрапив у КГБ. Від його зізнань залежала моя доля. На щастя, Забужко був досвідченим зеком (за Сталіна він відсидів десять років) й чудово розумів, що якщо він

зізнається, що розповсюджував цю книжку, то за це відповідатимемо і він, і я. Тому, незважаючи на всі хитрощі слідчих, він не сказав, звідки у нього взялася "Українська література в УРСР" Кошелівця. Таким чином, хоча кагебісти й підозрювали, що саме я передав цю книжку, вони так і не отримали прямих доказів моєї вини.

Другою річчю, на яку полювало КГБ, була праця "З приводу процесу над Погружальським"...

Ця річ була наслідком підпалу київської Центральної наукової бібліотеки. Я пригадую собі той ранок, коли прийшов до бібліотеки, а тоді я ходив до неї щодня, й побачив, що вона горить. Перебуваючи у шоковому стані, я описав свої враження й роздуми. Усе це було настільки різке, що після написання я заховав рукопис. Пізніше відбувся процес над винуватцем пожежі Погружальським. Я на нього пішов. Було видно, що влада розуміє, наскільки незвичним є цей судовий процес. А ніхто не зважає, наче суть проблеми полягає в тому, що якийсь маньяк підпалив якусь бібліотеку. Пам'ятаю, кілька кореспонденток записували перебіг судового засідання, суддя забрала у них ці записи й занотувала їхні прізвища. Я сидів, наче скам'янілий, складалося враження, наче я був там відсутній, але намагався запам'ятати якомога більше з того, що чув. До рукопису я додав свої враження від процесу й усе це віддав Івану Світличному. Я попросив його так змінити текст, щоб не можна було розпізнати мій стиль. Саме Іван Світличний разом з іншими редакторами й назвав мою працю "З приводу процесу над Погружальським", бо я назвав її "Спалення української бібліотеки". Крім цього, він додав до моєї праці інформацію про спалення інших бібліотек в Радянському Союзі.

Пам'ятаю, що перед арештами 1965 р. якийсь підозрілий суб'єкт запитував нас, чи читали ми "З приводу процесу над Погружальським". Ми вдавали, начебто ніколи про щось подібне й не чули. Я чудово розумів, чим усе це пахне, тому пізніше Іван Світличний сказав мені, що коли він під час цієї розмови дивився на моє обличчя, то був майже цілком переконаний, що я до цієї праці не маю найменшої дотичності. Дехто, навпаки, був незадоволений тим, що праця "З приводу процесу над Погружальським" вийшла у самвидаві, оскільки вона послужила поштовхом до репресій. Я не знаю, чи так було насправді. Особисто я думаю, що ні, хоча, звичайно, той факт, що у самвидаві з'явилися відверто антисовєтські публікації, й створював якийсь прецедент.

Жертвами арештів часто ставали зовсім випадкові люди, яким вдавалося прочитати "З приводу процесу над Погружальським".

Так, це правда. Одначе вироки, які давали цим людям, були порівняно несуворі: рік-два, а "нормальний" вирок на той час становив п'ять-шість років. Взагалі у мене складається таке враження, що друга хвиля репресій була набагато тяжчою, ніж перша. Уся атмосфера була набагато похмурішою. Тим, хто був із числа "першого набору", було, напевно, легше. Вони ще поверталися з надією. Панас Заливаха повернувся уже цілком сформованим митцем. Правда, навколо нього був вакуум.

Тепер ми дійшли до зламу шістдесятих й сімдесятих років. У самвидаві вийшли "З приводу процесу над Погружальським", "Інтернаціоналізм чи русифікація?". У 1972 році відбувається "великий погром", з'являється справа Дзюби. Чим для вашого покоління була справа Дзюби?

Трагедією.

Стус після покаяння Дзюби написав у листі з табора, що він не розуміє, де подівся той Дзюба, якого він знав.

Кожний з нас писав подібні листи, але не всі ці листи відсилали. Для кожного з нас справа Дзюби була внутрішньою драмою. Усі ми пройшли цю школу допитів і школу вибору. Треба відверто сказати: ніхто з нас не вибирав для себе тюремну перспективу. Це була крайність. Максимальний вирок 12 років! Ми чудово розуміли, що цей вирок не буде пом'якшено, чудово розуміли також, що і сам ЦК не піде на зміни у цій політичній акції. Може, хтось і вірив, що комунізм візьме й раптово згине й пропаде — не знаю. Але ми напевно не були готовими до таких вироків. Я не думаю, щоб хтось із нас тоді сподівався, що ми повернемося до нормального життя, повернемося в Україну. То був вибір на все життя.

Тому Дзюба як людина мав право на власний вибір. Але Дзюба як символ покоління права на такий вибір не мав.

В одній Вашій розмові з Дзюбою 1987 чи 1988 року, опублікованій ще в "Радянському літературознавстві", Дзюба сказав щось на

зразок: винними у тій ситуації, яка тоді склалася, були ті, хто зробив із нього символ.

У цьому щось є. Дзюба не був людиною такого покрою, як Чорновіл, який прагне величі й слави. Дзюба ніколи до цього не рвався. Він вразлива людина. Дзюба зайшов так далеко, бо був чесним. Тобто Дзюба майже весь час робив те, що повинен був робити. І коли в цій грі він зайшов надто далеко, то вже під кінець шістдесятих почав відступати. Після візитів до КГБ він почав виявляти невдоволення з того приводу, що значення його особи роздувається і йому накидають ту суспільну роль, якої він виконувати не хоче. У такому ході думки крилася якась помилка. Велика помилка. Але облуди в цьому також не було. Дзюба ніколи не хотів бути політичним лідером. Якщо на сумлінні Дзюби і є гріх, то це гріх, який лежить майже на кожному з нас, — прагнення слави.

На початку сімдесятих років активна діяльність покоління шістдесятих закінчується, по суті, "великим погромом". Пізніше продовжують діяти окремі люди з цього покоління, але покоління як одного цілого вже не існує. Які, на Вашу думку, найбільші здобутки цього покоління? Яку спадщину залишили своїм наступникам шістдесятники?

Я думаю, що найважливішим є те, чого не видно. Основна річ — це урок, наука. Цей урок був набагато важливішим, аніж багато хто з нас міг припустити. Кожний виконував свою повинність сам, незалежно від того, що робили інші. Одначе коли вбили Аллу Горську, то кожний з нас розумів, що і його в якомусь сенсі також убили. Коли когось із нас заарештовували, то інші усвідомлювали, що і їх певною мірою теж заарештували. Для всіх нас це було зрозуміло. І ми чудово розуміли, що є речі, важливіші за нашу індивідуальну долю. То був наш зоряний час в історії. Я думаю, що й історія оцінить це саме так, незалежно від того, якою тоді була свідомість у кожного з нас зокрема. Я вважаю, що шістдесятники були для своїх наступників тим, чим для нас був Довженко. Наш шлях був драматичним і трагічним. Коли епоха закінчується такою постаттю, як Стус, то, напевно, коментарі тут не потрібні. Хто знає, яка сівба важливіша? Чи важливіше те, що лишилося в рукописах, чи те, що лишилося в душах?

Ви захищали честь української інтелігенції?

Думаю, що в нашій діяльності був елемент свідомого покликання. Ми не були одними з багатьох. Було ясно, скільки нас є. Було ясно, що більше нас не буде. Треба було дати свідчення.

ЦЯ КНИЖКА ЗМІНИЛА УСЕ МОЄ ЖИТТЯ...

Розмова з Іваном Дзюбою

Ви народилися в Донецькій області у 1931 році. Які Ваші перші дитячі спогади?

Наче крізь туман пригадую таку сцену: до нас заходить наша добра сусідка й запитує, чи нема в нас хліба, або де ваш хліб, а я кричу: "Йди геть, зелена, немає в нас хліба". Це був 1933 рік, тобто період найбільшого в історії України голоду. У нас він не був такий страшний, як, наприклад, на Полтавщині чи в інших регіонах, і це пояснюється тим, що в нашій області було дуже багато промислових підприємств, де видавали продуктові картки, тому люди втікали на заводи. Але так чи інакше, голод заторкнув і нас. Цю сусідку з мого спогаду звали Оленою, а я перекручував її ім'я й називав "зелена". Це так жартома вона лякала мене, але і жарт, і страх — невипадкові. Моє дитинство пов'язане із цими голодними роками.

Народився я в селі Миколаївка, а коли мені був рік, мої батьки переїхали до сусіднього робітничого селища Оленівські кар'єри. Сьогодні це місто Докучаївськ. Два чи три роки мене виховували дід з бабою, а батьки жили у цьому робітничому селищі, за вісім кілометрів від нас. Тоді селяни масово тікали на заводи, це рятувало їх від злиднів. Існувало навіть місцеве визначення "миколаївські торбешники". Так їх називали тому, що люди ходили на роботу із села Миколаївки до Оленівських кар'єрів (8 км) із торбами для харчів. Мій батько був каменярем. Тоді ця праця не була механізованою, у каменоломнях вручну видобували вапняк, без якого не можна виплавити металу. Із каменоломень, які глибоко вгризалися в землю, вапняк спочатку вивозили вагонетками люди, пізніше до вагонеток запрягали коней. Десь року 1935 з'явилися чеські, а потім американські екскаватори — "Шкода", "Демпг". Це була велика дивина.

Таким чином, перші два чи три роки свого життя я провів у діда з бабою. Дід був колишнім молодшим офіцером Чорноморського флоту, тому бабуся кілька років жила у Севастополі. Вона дуже гордилася звичками, яких там набралася, хвалилася, що зразково мене виховує, безнастанно мила мене й говорила, що я, "як з конверта", завжди чистий. Пізніше ми переїхали до Оленівських кар'єрів. Мама працювала там санітаркою у лікарні.

Мене й досі дуже дивує тогочасне ставлення людей до недавнього голоду. Я не пригадую, щоб колись почув від дорослих якусь розповідь на цю тему. Може, люди боялися, може, не хотіли говорити про це з дітворою, а, може, це було так страшно, що люди не могли осягнути цього розумом і єдиним їхнім прагненням було забути про голод — не знаю, принаймні розмов на цю тему я малим не чув. Навіть від мами, яка працювала в лікарні, куди привозили бідолах, котрі помирали від голоду; вона щодня бачила цих людей. Лише пізніше, вже закінчуючи школу та вже й в інституті, коли я запитував про голод, мені щось розповідали на цю тему, але як про щось далеке й чуже. Начебто усе це відбувалося не з ними. Для мене й досі це залишається психологічною загадкою.

Яким було селище, де ми жили? Сьогодні містечок з такою аурою вже немає, вони зникли, як Атлантида. Поєднання степу, ярів і горбів — це Донецький кряж, який письменники інколи називали "Донецькою Швейцарією". Це, з одного боку, селища, а з другого ж — майже марсіанський пейзаж: порожні виробки й кар'єри. Селище ділилося на дві частини: на лівому і на правому узвишшях від річки Суха Волноваха. Та, що вгорі, на лівому березі, невідомо чому називалася Електростанцією, хоча ніякої електростанції там не було, була там лише станція електропередач; там були дво- і триповерхові будинки. Можете собі уявити, яке це тоді справляло на нас враження. Там жив переважно приїжджий люд: начальство, інженери, техніки, майже виключно російськомовні. Селище на правому березі річки називалося Старою колонією, вона була заселена людьми, які або віддавна тут жили, або щойно покинули село й були повністю україномовними. У їхньому способі життя нове перехрещувалося зі старим. З одного боку, вони працювали на підприємстві, з другого ж, залишалися селянами — мали свої городи й садки і т. д.

Чи були Ваші батьки свідомими українцями?

Ні, зовсім ні. Вони були етнічними, чи етнографічними, українцями. Одначе користувалися українською мовою, зрештою, дуже гар-

ною. Коли мені хтось каже, що на Донеччині ніхто не говорить українською, то я дуже гаряче протестую. Навіть сьогодні це не зовсім так. А в часи мого дитинства ця українська мова була надзвичайно колоритною. Був час, коли я залюбки записував цю багату, повнокровну народну українську мову, зрештою, я й сьогодні маю кілька десятків зошитів із цими записами. У важкі хвилини я їх читаю, і мені наче легшає на душі. Повертаючись до нашого селища: у щоденному житті розмовляли українською мовою, а офіційною була російська; російськими були школа, громадське життя, газети і радіо. Таке роздвоєння здавалося природним, принаймні я не вбачав у цьому нічого дивного. Мої дитячі роки були сповнені суперечностей. Існував стахановський рух, кожне підприємство повинне було мати своїх передовиків праці, яких офіційно розхвалювали, але водночас прості люди ставилися до них з іронією. Часто рекорди стаханівців висміювалися, бо всі добре знали, як ці рекорди "організовувалися". Просто про це говорили тільки у своєму колі, а в офіційній обстановці рекордами, звичайно ж, захоплювалися. Хоч були і справді добрі, завзяті трудівники. Мені здається, що ніхто не відчував цього дисонансу між офіційним і щоденним життям. Вважалося природним, що між собою люди говорили одне, а в офіційній обстановці — інше. Ще один приклад: у цей час багато говорилося про саботаж. У нашій околиці був великий колгоспний сад, який багато-багато років не родив. Тож серед людей хтось пустив чутку, що це результат саботажу.

Про це говорилося в офіційній обстановці чи вдома?

І тут, і там. Вдома це також обговорювалося.

Тобто люди в це вірили?

Так, здебільше вірили. Звичайно, були й освіченіші люди, які у подібні версії не вірили, але маса вірила. Сад не родить, отже, шкідники винні. Десь через десять років сад почав знову родити, але вже було пізно: "кого слід" покарали.

Про тодішню свідомість людей може свідчити ще один приклад: місцевого політика, здається, Шпильового, він був головою Сталінського обласного виконавчого комітету (тоді Донецьк називався Сталіно), кілька разів то заарештовували, то випускали. Його доля часто ставала предметом розмов між простими людьми, які говорили про це із здивуванням, але без глибшого політичного підтексту.

А якою була тогочасна школа?

Школа була російською. Я почав навчатися у 1939 році. Ще до школи я навчився читати, рахувати і навіть досить добре знав географію. Звідки? Моя мама, як я вже казав, була санітаркою, її знали в лікарні. Ми жили по сусідству з одним лікарем, який особливо мною займався. Це була інтелігентна людина. Саме він і давав мені перші уроки. А у зв'язку з тим, що в цей час книжки були майже недоступними, я вчився читати по газетах. Між іншим — саме через газети я й зіпсував собі у дитинстві зір; світло було погане, а літери в газетах дуже дрібні. Коли мій тато повертався з роботи, то просив, щоб я читав йому газети. Я й до сьогодні пам'ятаю те величезне враження, яке справила на мене війна в Іспанії (тоді я вже міг читати). Тоді у мене виникали якісь романтичні візії.

Перед першим класом мене проекзаменував директор школи, але його запитання були для мене по-дитячому простими. До німецької окупації я закінчив два класи. І що цікаво, коли прийшли німці, то школу перетворили на українську, але тоді загальні предмети майже не читалися, нас навчали ремеслу. Тоді я не знав, що це мало означати; але сьогодні, коли вже знаю, в чому полягала та політика, яку німці проводили щодо слов'янських народів, розумію, що з нас намагалися зробити кваліфіковану робочу силу.

Чи пам'ятаєте Ви самий початок війни, які настрої панували тоді серед людей?

Коли почалася війна, я був у піонерському таборі у Великонадольському лісі, майже за 25 кілометрів від нашого селища. У якийсь момент приїхала вантажна машина, з якої висипали люди. Серед них я побачив свого батька. Більше я ніколи його не бачив. Він підбіг до мене, обійняв і почав цілувати. Він зі мною прощався. На початку війни всі були переконані, що наші дуже швидко покажуть німцям, де раки зимують. Були навіть пісеньки про те, що, мовляв, розіб'ємо ворога на його території і т. д. Одначе події розгорталися трохи інакше. Німці постійно просувалися вперед. Тоді з'явилася інша концепція: наші допустять їх до старого кордону*, де є оборонні споруди, й саме тут їх і зупинять. Але й ці передбачення не справдилися. Досить швидко німці дійшли й до нашого регіону. Почалася паніка. Мно-

* Йдеться про польсько-радянський кордон до 17 вересня 1939 р.

жилися чутки про німецький десант, який начебто мали скинути то тут, то там. Кілька днів панував безмежний хаос. Люди грабували все, що тільки було можна. Перш за все вони взяли штурмом зерносховище й склад продовольчих товарів, охорона намагалася їх захищати, дійшло навіть до стрілянини. Під час цього хаосу я побіг до бібліотеки, яка також була знищена, я не знаю, хто й навіщо це зробив; на підлозі лежали майже півметровим шаром подерті і попсовані книжки. Пам'ятаю, що я забрав звідти кілька книжок: вірші Маяковського для дітей з гарними ілюстраціями; книжку Ламарка про еволюцію; третя книжка, яку я взяв із собою, була книжка про транспортери й екскаватори, бо мій тато на той час працював вже машиністом екскаватора. Усе це тривало майже три дні: радянська влада вже втекла, а німці ще не прийшли. Люди розбирали все, що могло їм придатися у майбутньому.

Нарешті прийшли німці. Перші — на мотоциклах, а потім — на велосипедах. Тоді велосипед у нас був великою рідкістю, а тут великою лавою їхали і їхали солдати-велосипедисти — дивовижа. Ще перед приходом німців люди говорили, що це все-таки культурний народ і тому боятися немає чого. Я пригадую навіть одну єврейську родину, з якою ми товаришували, це була родина лікаря; я товаришував з його сином Вітею; вони до останнього переконували нас, що німці — цивілізований народ. На щастя, кінець кінцем ця родина евакуювалася ще до приходу німців. Якби вони не виїхали, то їх, звичайно ж, спіткала сумна доля. Один робітник-єврей лишився; йому відразу ж наказали носити зірку Давида, а пізніше він пропав безвісти.

Перша лінія німців пройшла швидко, після них з'явилися тилові. Тут і почалося хрестоматійне: "Матка, яйко, млеко" й грабунок місцевого населення. У нас була скирта сіна, в якій ми заховали продукти. Німці відразу ж розгадали, що це наша криївка, й забрали усе, що в нас було. Наш дім був невеликий, але в нас поселилося майже двадцятеро німців. Вони жили в нас три дні, весь час щось пекли, смажили. Вони з'їли в нас все їстівне.

Пам'ятаю одну характерну деталь: тільки-но німці з'явилися в нашому домі, один із них схопив калоші, які стояли в коридорі, а моя бабуся кинулася до нього — не дає. Я дуже дивувався, що вона не боялася цих озброєних людей. Зрештою, вона ці калоші врятувала, розгніваний німець повернувся на п'яті й пішов собі далі. Одне слово, ці солдати поводилися брутально: понаїдавшись, справляли свої фізіологічні потреби по всьому подвір'ю, не переймаючись нашою присут-

ністю. Або сидять вони, їдять, галасують (а в нас ще існувала традиційна культура споживання їжі, коли їли з глибокою повагою й у тиші), гикають, пердять і все, що хочете. Для нас усе це було страшно.

Почалися екзекуції. На нашій території партія, звичайно ж, залишила партизанів. Уже в перші ж дні німці більшість їх повиловлювали, і — про це треба сказати — їх виказували донощики. Батько мого приятеля з класу Валерія Ткаченка, інженер, не втік від німців. Можливо, він залишився й не випадково. Казали, що на мітингу він вітав німців. Між іншим, треба сказати, що багато людей вітало німців квітами як визволителів, вони думали, що німці прийшли їх визволяти. Одначе дуже скоро прийшло велике розчарування.

Це означає, що люди не були відданими радянській владі?

Виявилося, що ні. З одного боку, всі поводилися так, як влада цього від них вимагала, а з другого — така реакція на прихід німців. Можливо, як дитина я не помічав і не розумів якихось симптомів неприязні людей до радянської влади, бо звідки ж би взялася радість з приходу німців? Можливо, якусь роль відіграли ще свіжі спогади з часів розкуркулення та голодомору.

Я повернуся до історії Ткаченка. Так от, нібито, виступав він на мітингу, вітаючи німців. Одначе невдовзі після цього один із сусідів доніс, що він був членом партії і що, напевно, його партія залишила спеціально. Його відразу ж заарештували й до смерті закатували шомполами, а труп обвозили по околиці, щоб залякати інших.

Згодом німці почали забирати корів. Це було найгірше, бо завдяки коровам люди могли якось вижити. Пам'ятаю, який знявся лемент, коли цих корів забирали в нашій частині селища: жіночий плач, мукання корів. Після всього цього ставлення до німців радикально змінилося, змінилося настільки, що згодом люди підтримували партизанів, підпільщиків і з радістю вітали Червону Армію.

З того часу я запам'ятав ще двох хлопчаків, старших за мене на кілька років, Івана Остапенка й Віктора Куріна, взірцевих учнів, вони чудово знали німецьку. Німці взяли їх на роботу перекладачами, і вони разом із цими німцями десь і пропали. Таким чином ці хлопці, гордість нашої школи, й загинули.

Ще одна картинка: деякі дівчата зі старших класів, на яких ми, хлопчаки, позирали з цікавістю, відразу ж після приходу німців почали з ними загравати. Інша річ: німці, які постійно жили у селищі, змушу-

вали жінок до сексуального співжиття. Пізніше багато жінок заплатили за це дорогою ціною. Їх судили й висилали до таборів.

Або враження, що стосується бібліотекарки, яку я добре знав, бо багато читав, незважаючи на те, що закінчив лише другий клас. Одного разу, коли я проходив коло її будинку, то побачив німця, який також ішов у цьому ж напрямку. Раптом німець підійшов до місцевого чоловіка й запитав, де тут "такі" жінки. Чоловік показав на будинок, де жила бібліотекарка. Мене це страшно вразило, бо досі я вважав бібліотекарку якоюсь винятковою людиною. Може, тут робив свою справу звичайнісінький голод, адже люди залишилися без роботи і без засобів до життя.

Коли німці відступали, то мали жалюгідний вигляд — голодні, обдерті. Протягом двох років усе діаметрально змінилося. У вересні 1941 року вони входили як чудово озброєна, горда армія переможців, а наша армія відступала, жалюгідна й нещасна. У 1943 році ролі помінялися. У повітрі були тільки наші літаки, скрізь були наші війська, і не було їм числа.

Повернулася радянська влада.

Повернулася. Люди і раділи, і боялися, що радянська влада почне репресій, що почнуть перевіряти, хто як поводився. Відразу ж з'явилися крикуни, які погрожували, що всі ті, хто співпрацював із німцями, тепер за все заплатять. У школі це мало такий вигляд. Під час німецької окупації з'явився вчитель Кульпинський, я не пам'ятаю його імені. Здогадуюся, що він був із Західної України. Тепер я розумію, що це була людина з високим рівнем національної свідомості. Він викладав географію, зрештою, викладав дуже добре. З нами вчився його син. А коли прийшли, так би мовити, наші, цей учитель згодом безслідно зник. Пізніше виявилося, що його засудили на великий строк.

Інша досить загадкова історія, також пов'язана з учителем. Цим разом йшлося про вчителя, який викладав у нас цивільну оборону, Степана Вікентійовича Ковальчука. Він був родом із Хмельниччини, до нас він потрапив іще в 30-ті роки. (Я помилково думав, що він був із числа тих, хто емігрував з Галичини до Радянського Союзу у двадцяті роки). Він викладав не лише цивільну оборону та був "воєнруком", а й провадив усі учнівські гуртки. Ми його дуже любили. Коли прийшли німці, Ковальчук організував драматичний і співочий гуртки. Ці гуртки проводили роботу у великому, як на нашу околицю, будинку культури, який майже перед самою війною збудували на Електро-

станції. Пригадую, яке велике свято організував Ковальчук у 1942 році в річницю Шевченка; відбулася вистава й концерт. Але тоді було дуже холодно, будинок не опалювався, тому люди сиділи в шапках. Та ось іде по залу німець із нагайкою й кожного, хто був у шапці, б'є. Таким чином нагайка вбивала людям у голову культуру, доки якийсь молодий хлопець не кинувся на німця. Я не пам'ятаю, яким виявився фінал цього епізоду, мені в очах стоїть лише образ цієї молодої людини, яка кидається на німця. Іншим разом, пам'ятаю, я йшов до мого рідного села Миколаївки по вишні і наздогнав велику колону радянських військовополонених у супроводі кількох німецьких охоронців. Поруч ізбоку йшов Ковальчук; я не знаю, чи була це випадковість, чи, може, він мав якусь мету. Зрештою, я багато разів наштовхувався на нього у несподіваних ситуаціях. Може, він мав завдання дізнатися, скільки цих полонених було, куди їх ведуть і т. д. Щось у цьому мало бути, бо коли повернулися наші, його залишили у спокої. Кілька років він іще проводив заняття з оборони. Адже в той час у школі був обов'язковим військовий режим: ми по команді маршрували, усі уроки починалися з команди "Смирно!", до класу входив директор, а ми на все горло скандували: "Здравія желаєм, товарищ директор!", й лише після цього директор щось там виголошував. Цей ритуал повторювався й у кінці занять. І так протягом двох років. Одначе через кілька років зникнув і Ковальчук. Для мене це було болісне переживання, адже я знав, що він мене дуже любить і пов'язує зі мною якісь надії, та й я також відчував до нього велику симпатію.

Між іншим, в часи німецької окупації у наших селах відбувалося щось на зразок національного відродження. Молодь зустрічалася вечорами, співала пісень, танцювала, згадувалися якісь народні звичаї і т. д. Після 1943 року усіх цих людей забрали до армії, більшість з них не повернулася, й усе це коротке пожвавлення скінчилося.

Повернімося до школи...

У школі я був спочатку піонером, згодом став членом комсомолу. Причому я був дуже активним комсомольцем. Дуже швидко я став секретарем комсомольської організації.

Як я розумію, Ви повірили в комунізм.

Я не тільки повірив. Я романтично захопився цією ідеєю. Мені здавалося, що це справедливо. На мою віру накладалися ще ті га-

нетні повідомлення про війну в Іспанії, які я читав у дитинстві, візія республіканської Іспанії, а тут у Греції триває партизанська війна, легендарний генерал Маркос*, про якого сьогодні ніхто вже й не пам'ятає, очолює народно-визвольну боротьбу і т. д., і т. п. Я усім цим жив. Після уроків я ішов на Електростанцію до партійного комітету, де були газети, і я, учень шостого чи сьомого класу, читав їх усі, без винятку. Мене там усі знали й навіть сміялися, мовляв, у нас росте якийсь майбутній дипломат. Я знав напам'ять прізвища секретарів усіх комуністичних партій світу — а це тоді було дуже важливе знання! Мені уявлялося, що комунізм — це ідея справедливості. А в молодої людини ідея справедливості збуджує емоційне захоплення. Я був, так би мовити, щось на зразок комуніста-романтика. Як лектор районного комітету комсомолу я об'їздив на велосипеді усю околицю з лекціями про міжнародне становище.

Як до Вас ставилися люди, які приходили на ці зустрічі?

Це було дивовижно. Я приїжджаю у село, в якому раніше оголосили, що буде лекція про міжнародну ситуацію, на зустріч приходять дорослі люди, чоловіки, які щойно повернулися з армії, й слухають якогось хлопчиська, а потім ще й аплодують. Може, частково цей феномен пояснюється тим, що тоді газети ще не були загальнодоступними, радіо також траплялося рідко, а люди все ж хотіли знати, що відбувається. Але, незважаючи на все, це було незвично — дорослі чоловіки абсолютно серйозно сприймали те, про що я їм говорив.

Це справді дивно, адже, розповідаючи про німецьку окупацію, Ви вказували на те, що саме тоді проявилося велике невдоволення радянською владою. І майже одразу після закінчення війни люди вже готові сприймати комсомольського агітатора.

Може, в усьому цьому певну роль відігравала потреба пристосуватися до нових умов, а може, це було викликано відчуттям безнадії. Таке переконання — якщо влада говорить, то її треба слухати. Зви-

---

* *Маркос Вафіадіс* (1906–1992) — грецький комуніст і лідер комуністичного антинімецького партизанського руху в період Другої світової війни; у 1946–1949 роках під час громадянської війни він командував групою Демократичної армії; прем'єр і міністр з воєнних питань у Тимчасовому уряді вільної Греції, з 1949 р. в еміграції (між іншим — у Польщі й СРСР).

чайно, невдоволення існувало й тоді, але його вміло приховували. А назовні демонстрували повну лояльність щодо влади. Тим більше, що ця влада прийшла "назовсім". Але в багатьох була і віра.

Тож Ви були агітатором...

Я був божевільним агітатором, причому до цієї своєї функції я ставився дуже серйозно й дуже нею переймався.

Одначе повернімося до школи.

У цей час у школі почали переслідувати тих учителів, які працювали за німецької окупації. Наприклад, у нас був прекрасний учитель математики, якого учні дуже любили, Микола Якович Онипко. За німців він викладав українською, після війни знову російською. Він був дуже суворим, але по-розумному. І в якийсь момент на нього розпочалася нагінка. Безпосереднім приводом до неї послугувало те, що Микола Якович дуже суворо оцінював знання учнів і ставив багато двійок. Учні не мали до нього претензій, але дирекції це дуже не подобалося, бо таким чином Онипко занижував середню оцінку по школі, а це псувало їм звітність. Тож влаштовувалися зустрічі — в них брали участь й учні, — на яких його засуджували мало не як прислужника німців. Пригадую, як Онипко, коли його приперли до муру, сказав: "Кто старое помянет, тому глаз вон". На це заступник директора відповів реплікою: "А кто забудет старое, тому оба".

У країні був шалений культ Сталіна. Але водночас я пам'ятаю й інше. В останніх класах у розмовах з моєю тогочасною дуже близькою товаришкою Зоєю Саприкіною (я навіть був закоханий у неї, вона була моєю попередницею на посаді секретаря комсомолу), ми роздумували над тим, як же так, що всі заслуги приписують Сталінові, хоча марксизм учить, що саме народ є творцем історії. Ми дуже швидко помітили, що гасла, які повторювалися на кожному кроці, не відповідають дійсності. Пам'ятаю, що ми навіть доходили висновку, що в нас немає диктатури пролетаріату, а є диктатура над пролетаріатом. Такі розмови ми провадили у той час, бувши підлітками.

І ви не боялися таких розмов?

Адже ми говорили між собою.

Тобто ви довіряли одне одному.

Ми цілком довіряли одне одному. Нам і на думку не могло спасти, що хтось із нас може зрадити або донести у відповідні органи. Ми були по-юначому наївні й довірливі. Крім того, ми були ідейними комсомольцями. Нашим ідолом був Павка Корчагін. У розмовах із Зоєю ми навіть міркували над тим, чи не створити нам якусь підпільну організацію.

Ви закінчуєте школу, складаєте вступні іспити до Донецького педагогічного інституту й з любові до комуністичної ідеї починаєте навчатися на факультеті російської філології.

Так, я почав вчитися саме тут й дуже швидко, вже на другому курсі, став секретарем комітету комсомолу цього великого інституту; уся комсомольська організація налічувала дві тисячі членів. При цьому, працюючи в комсомолі, я не думав робити особисту кар'єру. Я вірив, що стою на боці справедливості. Я не тільки так думав, а й у разі чого, відповідним чином і поводився. Коли я побачив різні неподобства в інституті, зокрема з боку секретаря парткому й директора, тоді на звітно-виборчих зборах (це було в день, коли починався XIX з'їзд партії), у залі Донецького індустріального інституту в присутності секретаря міського комітету партії, секретаря обласного комітету комсомолу, одне слово — усього начальства, я відклав убік завчасно підготований виступ й почав говорити про безчинства секретаря парткому і директора. Сьогодні я ніяковіючи згадую ті хвилини, коли опускався навіть до демагогії, адже я звернувся до величезної аудиторії так: "Скажіть, чи шануємо ми нашого директора й секретаря?". Аудиторія виє: "Ні! Ні! Ні!". Ви можете собі це уявити? У президії сидить усе начальство, а зал кричить. На додачу після мого виступу встав Вовка Головкін, який, правду кажучи, не вірив ні в Бога, ні в чорта, й крикнув: "Товариші! Сьогодні у Москві розпочинається XIX з'їзд партії, який закликає нас до критики і самокритики", — натяк очевидний, зал шаленіє. Як повелася верхівка? Хтось із президії встав і оголосив перерву на десять хвилин. Президія вийшла, напевно, в основному для того, щоб порадитися по телефону, що в даній ситуації робити, натомість із залу ніхто не рушився. Після перерви члени президії повернулися й один із них сказав: "У зв'язку з тим, що в зал проникли непевні елементи, засідання оголошується закритим".

Кілька днів була повна тиша. До мене постійно хтось підходив й запитував, чи лишили мене у спокої, чи ні, якщо ні, то всі прийдуть мені на допомогу. Такими були настрої серед студентів. Невдовзі після цього інциденту хтось пустив плітку, що до цієї справи доклала рук ленінградська група. У той час я не мав жодного уявлення про те, що таке ленінградська опозиція і в чому полягає її діяльність; про Вознесенського я дізнався лише через кілька років після цього. Грудень проминув без якихось перипетій. На новорічному вечорі до мене підійшов один п'яний чоловік і, показуючи посвідчення КГБ чи МГБ, почав говорити: "Ми знаємо, що ти сам не міг цього вигадати. Ми знаємо, що тобі підказав, що говорити, Полікарп Якович Мірошниченко (Мірошниченко був нашим улюбленим викладачем історії), а йому підказали сіоністи. Ми знаємо, що це робота сіоністів. Коли прийдуть вибори (здається, це мали бути вибори до Верховної Ради), то всіх сіоністів ми виселимо у Сибір, і тебе також". Усе це могло для мене дуже погано скінчитися, але справі не дав ходу Роман Іванович Кигинько — секретар з ідеологічних питань обласного комітету партії. Він викликав до себе мене, директора інституту й секретаря парткому й запропонував нам по черзі викласти свої думки з приводу цієї справи. Спочатку говорив я, потім вони, цим він дав чітко зрозуміти, що справа має закінчитися нічим. Так і сталося. Уся ця історія була, по суті, результатом моєї переконаності в тому, що комсомолець має відразу ж реагувати на будь-яке зло, з яким він стикається.

Дивною була та атмосфера, в якій нам довелося жити. З одного боку, страх, але, з другого, пам'ятаю, як ще за життя Сталіна ми у гуртожитку розповідали політичні анекдоти. І що найдивніше, ніхто ніколи про це не доніс. Я переконаний, що якби щось подібне трапилося у Києві, то наступного ж дня були б арешти. Натомість у Донецьку було інакше: по-перше, було кращим саме середовище, переважно там вчилися діти робітників. А робітниче середовище було незалежнішим, там менше боялися й практично не використовували з очевидних причин жупел "українського буржуазного націоналізму". Спеціалістом із таких різноманітних політичних анекдотів був Вовка Головкін: "Як трапилося, що Маленков став другим у державі? Йосиф Вісаріонович любить ловити рибу в ванні. Маленков махнув до магазину, купив рибу, пустив її у ванну й таким чином став улюбленцем Йосифа Вісаріоновича". "А чому закордонним розвідувальним службам, незважаючи на те, що вони так стараються, не вдався

замах на Йосифа Вісаріоновича? А тому, що Йосиф Вісаріонович їх перехитрив. Виїжджає з Кремля кавалькада машин, закордонні розвідувальні служби сушать собі голову, в якому автомобілі сидить Йосиф Вісаріонович, а в цей же час ззаду з Кремля виїздить вантажівка з вугіллям, в якій і їде Йосиф Вісаріонович". Такими бували жарти у нашому товаристві.

Іншого типу розмови бували з Костею Травініним, який походив з інтелігентської родини і який щойно повернувся з армії. Ми з ним розмовляли про справи літературні, зокрема про Горького. Про те, що Горький відрікся від своєї ролі захисника інтелігенції, що він не вистояв й став пестунчиком Сталіна. Але коли помер Сталін...

От-от, як же справжній, ідейний комсомолець пережив смерть Сталіна?

Коли помер Сталін, радіо подало цю інформацію о шостій ранку, увесь гуртожиток зайшовся плачем. Ридали всі. Чому? Це загадка. Бо, з одного боку, всім те, що відбувалося, вже набридло, однак коли Сталін помер — усі плакали. Багатьом здавалося, що все тримається на Сталіні, і нам важко було уявити, що тепер з нами буде. Як взагалі можна жити, коли вже немає Сталіна?! Із соромом мушу признатися, що на мітингу після смерті Сталіна я теж виступав — так, як ото у Грибоєдова: "Он плачет, а мы все рыдаем". А мій приятель Валентин Скорик бігав по двору, як божевільний, і натирав голову снігом, щоб прийти до тями, хоча за життя Сталіна ставився до нього критично. Єдиною людиною, яка була іронічно відстороненою від усієї цієї істерії і яка цього й не приховувала, був уже згадуваний мною викладач історії Полікарп Якович Мірошниченко. І ця його тогочасна позиція вимагала неабиякої відваги.

Майже у цей же час я почав роздумувати над національним питанням. Бо, як я вже казав, у початковій школі роздвоєння на російськомовний офіційний світ й україномовний приватний я сприймав як річ природну. До роздумів на тему національного питання мене підштовхнула не національна гордість чи глибока національна свідомість, а почуття справедливості, яке було для мене таким важливим. Мене дивувало, чому до української мови, яка є такою гарною, ставляться з такою зневагою, особливо там, у Донецькому басейні. Українці — це такий же народ, як і інші, то чому ж його принижують, обзивають "хохлами" й чому, якщо українців і не обра-

жають, то завжди зневажають? Саме тоді я почав шукати інших книжок, дискутувати з колегами, з донецькими журналістами й місцевими письменниками. Я брав книжки між іншим й у літературного критика Андрія Васильовича Ключча, й у викладача літератури (nota bene, це був єдиний викладач, який вів заняття українською мовою) Тимофія Трифоновича Духовного. Від Ключчі я вперше почув про Хвильового й Винниченка. Таким чином, дуже поволі, крок за кроком я йшов принаймні до елементарного розуміння національного питання.

Дуже велике значення у моєму прозрінні щодо національного питання мало єврейське питання, особливо антисемітська кампанія проти "лікарів-убивць". Від самого початку, якось інтуїтивно, я відкидав усю цю пропаганду, не вірив в усі ці дурниці. Особливо огидним видавсь мені дуже популярний у той час дешевий пропагандистський прийом: спочатку подавалося офіційне прізвище певної особи — "космополіта", а поряд у дужках писалося "справжнє" єврейське прізвище. Я з огидою відкидав подібні "викриття". Коли настав пік істерії довкола справи "лікарів-убивць", траплялося, що люди боялися приймати ліки. І тут треба додати, що у нас в Донецькій області єврейського питання у негативному значенні, на відміну від Києва, не було. У нас взагалі не було національних упереджень. Може, це одна з причин того, що я й до сьогодні не маю жодних національних упереджень. Я вважаю, що національна приналежність людини до чогось її зобов'язує, але не детермінує її стосунків з іншими людьми чи народами. У нашому інституті було кілька євреїв, дуже освічених. Моєю товаришкою у комсомольській роботі була Ася Каплан, яка, зрештою, мала чимало неприємностей через своє прізвище* , була Майя Ґехт. Пригадую, що після серії антисемітських публікацій ми йшли кудись разом з Асею Каплан. Раптом вона почала плакати: "Бачиш, вас, українців, засуджують за буржуазних націоналістів, але вони десь далеко, тут їх немає. А коли говорять про євреїв, то так, начебто говорять про кожного єврея зокрема". Я тоді утішав її, як умів. Одначе це був дуже важливий момент для переоцінки мого ставлення і до тієї реальності, яка мене оточувала, і до ідеології.

Михайло Горинь колись розповідав, що під час своєї першої поїздки до Львова Ви говорили, що вирішальне значення для Вас мали "Лис-

---

* Аналогія з *Дорою Каплан*, власне, *Ройд Фанні* (1893–1918) — російською соціалісткою-революціонеркою, яка 30 серпня 1918 р. стріляла в Леніна й поранила його.

ти з Наддніпрянської України" Грінченка та "Листи на Наддніпрянську Україну" Драгоманова.

Так, це правда, хоча ці книжки я прочитав пізніше, коли жив уже в Києві. Це була крапка над "і". У цей час я закінчив інститут і без особливих сподівань подав свої документи до аспірантури з російської філології при академічному Інституті літератури у Києві. Я обрав русистику переважно тому, що дуже захоплювався Маяковським. Мені прийшло повідомлення, щоб я приїхав на іспити. Все ще без надій на успіх (бо куди ж мені, хлопцеві з провінції, до Києва) я поїхав у Київ. Головою комісії був Олександр Іванович Білецький. Я мав подати якусь власну працю. Вже тоді я написав роботу про творчість донецьких поетів майже на шістдесят сторінок. Виявилося, що було вісім претендентів на одне місце. Причому однією з моїх конкуренток була Маша Меллер — донька приятеля Олександра Івановича — славетного театрального режисера Вадима Меллера. Всі були переконані, що саме вона й попаде в Інститут літератури. Настав день екзамену. Олександр Іванович читає мою роботу й у кінці каже: "Ви дуже суворо підходите до донецьких поетів". Це був єдиний його коментар. Після цього я вже був упевнений, що провалився. Коли раптом виявилося, що мене прийняли.

Кандидатську дисертацію я писав із творчості Маяковського, тема була така: "Сатира в поезії Маяковського". Моїм керівником була Ніна Євгенівна Крутікова, але частіше я спілкувався з Олександром Білецьким, який до мене дуже добре ставився. Дисертацію я написав, її навіть обговорювали на кафедрі, але на цьому все й скінчилося, бо за цей час я пережив світоглядну кризу й радикально змінився в поглядах. Я зрозумів, що мені це не потрібно, я до цього очужів. У цілому я настроївся на українську літературу. Тож дисертації я не захистив і взагалі пішов з Інституту. Я хотів "живої" роботи.

Тоді Олександр Іларіонович Бандура запропонував мені роботу у видавництві художньої літератури "Дніпро". Я працював там кілька місяців, а пізніше перейшов до щомісячного журналу "Вітчизна". Головним редактором журналу був Олександр Полторацький, якому мене порекомендував Володимир П'янов. Першу розмову Полторацький провів зі мною у присутності Єремії Айзенштока*, який саме при-

* *Єремія Айзеншток* — український літературознавець, який у 30-ті роки виїхав з Києва до Ленінграда, рятуючись від репресій.

їхав з Ленінграда. Айзеншток запам'ятав мене, й пізніше присилав мені рідкісні книжки зі своєї бібліотеки.

У Києві я мав нагоду поглибити свої знання з історії України, у Києві я познайомився із високоосвіченими людьми, які знали історію України, тут були також книжки, яких я не зміг би дістати в Донецьку. Я вже не пам'ятаю, як це сталося, але хтось дав мені прочитати "Листи з Наддніпрянської України" Бориса Грінченка. Мене вразило, як гостро ставиться проблема української мови й української історії у Грінченка, раніше я такого не зустрічав. У Драгоманова ж переважав виваженіший підхід, він розглядав проблему в ширшому культурному аспекті й намагався розглянути українське питання з європейської перспективи. У Грінченка була якась глибока правда, яка впливала на емоції, але аргументація Драгоманова була раціональнішою. Одначе обом ішлося про одне: відкрити й з'ясувати українську історію, культуру й побачити в усьому цьому певну перспективу. Ця полеміка давала потужний поштовх до роздумів.

Іншим дуже важливим моментом було читання рукопису спогадів, який дав мені Борис Дмитрович Антоненко-Давидович; автором цих спогадів був товариш Бориса Дмитровича з двадцятих років Самбрось. Нещодавно ці спогади нарешті опублікували. У своїх спогадах Самбрось описував період національної революції 1918 року, її початкову фазу. Мене дуже вразив той ентузіазм і той масовий національний рух. Раніше я знав про ці роки дуже мало, знав те, про що говорилося в офіційній пропаганді. Що нам було тоді відомо про національну революцію? Ми знали, що Центральна Рада — це "центральна зрада", що творці революції — прислужники або Антанти, або німців і т. д. Лише зі спогадів Самброся я довідався, який вигляд усе мало насправді, що це був могутній національний рух.

Пізніше вдавалося роздобувати твори заборонених авторів — Винниченка й Хвильового. Через якийсь час ми почали вести щиріші розмови. Загалом заведено вважати, що саме 1956 рік був початком відлиги. Для мене цей період почався раніше — майже через кілька місяців, а може, й через місяць після смерті Сталіна, коли в газеті "Правда" було опубліковано два матеріали. Першим була редакційна стаття, в якій дуже обережно написали щось про культ особи й про потребу колективного керівництва. Якимось чином це наклалося на мої колишні, ще шкільні уявлення про те, що не можна все зводити до особи Сталіна. Другою публікацією, на яку, напевно, ніхто не звернув уваги і яка сьогодні повністю забута (а тоді вона здавала-

ся мені дуже значущою), був текст промови Дуайта Ейзенгавера, тодішнього президента США. Там була знаменна фраза про те, що епоха Сталіна скінчилася. Це речення було для мене ключовим, саме воно дало мені зрозуміти, що одна епоха скінчилася і починається нова. Звичайно, може, у всій цій справі найважливішим було не те, що сказав Ейзенгавер, а сам факт, що цей текст надрукувала “Правда”. Раніше такі речі просто не траплялися. У пресі друкувалися лише якісь вирвані з контексту окремі фрази західних політиків, як правило, у супроводі коментарів на цілі сторінки. А тут раптом надрукували увесь виступ без будь-яких коментарів. Мені видавалося очевидним, що таким чином влада хотіла щось сказати суспільству, таке, що не готова була сказати сама, зазначити якісь важливі зміни в політиці. Пізніше була справа Берії й різні, різні публікації. Той, хто хоч трохи мислив, психологічно був уже підготовлений до XX з’їзду. Тому ми й прийняли все, що на ньому відбулося, як даність і необхідність. Ми були переконані, що це справді початок нової ери.

Що створювало у цей переломний час інтелектуальну ауру, що тоді читали?

Крім речей, про які я казав раніше, тобто Хвильового, Винниченка, вже тоді починався рух у сучасній українській літературі. Тоді у нас ще не було цікавих перекладів зі світової літератури. Це був час, коли в основному друкували т. зв. прогресивних письменників. Але й вони давали нам чимало, бо і Гемінгвей відкривав якийсь інший підхід до життя, так само й Ремарк, і Луї Араґон, і той же Брехт. Усі вони показували інші виміри світу, хоча, здавалося б, і не виходили за межі прийнятої у нас ідеології, але, по суті, це був глибший, багатовимірний погляд на світ. Треба також сказати, що десь із середини п’ятдесятих років дуже велике значення для нас мала польська преса. Це було єдине вікно, а якщо не вікно, то віконечко у західний світ. Я передплачував “Politykę”, “Kulturę”, “Życie Literackie”, “Tworczosc”, “Literatyrni Novinу”. Так само робило й чимало інших людей. Тоді найпопулярнішим був польський відділ у книгарні на головній вулиці Києва — Хрещатику. Ця книгарня продавала книжки з країн народної демократії. Польський відділ був дуже популярним, особливо ж серед інтелігенції й молоді. У жодного з нас не було якихось проблем з читанням по-польському. Польська книжка була для нас дуже важливою.

Другим щодо значення був чехословацький елемент. З Чехословаччини також надходила література, газети; я передплачував “Literarni Noviny” (пізніше, в часі мого процесу, примірники цього часопису використовувалися як докази проти мене). Для нас дуже важливим був український журнал, що виходив у Чехословаччині, “Дукля”. По-перше, тому, що там ми могли прочитати тих авторів, яких не дозволялося друкувати в Україні, з другого ж боку, ми й самі почали друкувати там свої тексти. В основному ті, в друкові яких нам відмовляли вдома. Іноді ми мали з цього приводу й неприємності. Сам я часто друкував свої речі в “Дуклі”, так само як і в альманасі “Наш календар”, який виходив у Польщі; мало не після кожного опублікованого там тексту на засіданні Спілки письменників зі мною проводили розмову, або ж у пресі з'являлися відповідні “відгуки”.

У 1962 році в Києві утворився Клуб творчої молоді. Ви із самого початку були із ним пов'язані. Існує думка, наче Клуб виник випадково. Тобто до Києва приїхала делегація молодих канадських комуністів й захотіла завітати у якийсь молодіжний клуб. Для того, щоб виконати побажання закордонних гостей, влада мала нашвидкуруч створити клуб.

Ні, то не була випадковість. Мета клубу була добре продуманою як з боку влади, так і з боку тих людей, які цей клуб фактично організували. Бо ще до утворення клубу вже існувала група опозиційно налаштованих людей. Ми були знайомі один з одним, підтримували між собою зв'язки; цікавилися літературою, музикою, живописом, театром. Усі разом ми усвідомлювали, що Україна опинилася в жахливій ситуації і що цьому треба чинити протидію. Ми вважали, що треба щось робити, що треба думати. Найрадикальнішою була молодь, старші були обережнішими, але й вони переймалися й уболівали над тим, що з Україною діється. Молодь шукала будь-яких засобів для самоорганізації. Вже тоді ми організовували різні літературні вечори, ми намагалися використати різні літературні події, річниці, щоб десь виступити — чи в інституті, чи на заводі, чи в бібліотеці. Кожна така подія не минала для нас без наслідків, але ми цим не надто переймалися й шукали наступної можливості.

З іншого боку, влада знала, що серед молоді існує якийсь рух. А що може думати влада у такій ситуації — звичайно, що цей рух не можна пустити на самоплив, треба взяти ініціативу у свої руки, бо

тільки тоді можна мати контроль над тим, що відбувається. Тож вони вирішили взяти ініціативу у свої руки й створили Клуб творчої молоді. Дехто навіть боявся вступати до клубу й стверджував, що цей клуб створено для того, щоб нас чітко контролювати. Зрештою, такі думки були дуже поширеними. Коли хтось робив якийсь відважніший вчинок, то відразу ж говорилося, що це зроблено для того, щоб перш за все виловити активістів, а пізніше усіх знищити. Я не поділяв і не поділяю такого способу мислення. Це велике спрощення. Я думаю, що це була об'єктивна потреба — влада хотіла опанувати рух усередині молоді й скерувати його у потрібне русло. Тому нам і запропонували створити клуб. Ми прийняли цю пропозицію, маючи на увазі своє. Було двоє людей в обласному й центральному комітетах комсомолу, які відіграли в цьому позитивну роль. Першою з них була секретар Центрального комітету комсомолу Євгенія Іванівна Чмихало. Другою була секретар обласного комітету комсомолу Тамара Василівна Главак. Євгенія Іванівна була безпосередньою людиною, чесною комуністкою, комсомолкою, але вона також відкрила для себе Україну, принаймні певною мірою. Коли вона зіткнулася із цим молодіжним рухом, щось стало для неї зрозумілішим і вона щиро нас підтримувала. Я думаю, що в глибині душі вона була з нами. Через якийсь час після виникнення Клубу її забрали у Москву, начебто з метою підвищення кваліфікації, але по суті для того, щоб її у Києві не було. На той час таким чином дуже часто позбувалися небажаних в Україні людей. Євгенія Іванівна багато в чому допомагала нам в організації Клубу. Натомість Тамара Василівна була більш "залізобетонною", але на початку нашої діяльності вона нам також допомагала. Головою Клубу став Віктор Зарецький*, дуже активними були Лесь Танюк, Алла Горська й багато інших; тепер їх називають шістдесятниками.

Між іншим, тепер навіть соромно використовувати таке окреслення — шістдесятники — по-перше, тому що про це так багато говорять, по-друге, з огляду на те, що шістдесятниками себе називає надто велика кількість людей. Тепер виявилося, що кожна людина, якій виповнюється нині шістдесят років, вважається шістдесятником, хоча тоді, у шістдесяті роки, вона й була нашим противником. Наприклад, я пригадую, як Микола Сом воював із Драчем, Вінграновським і навіть Симоненком. Таким же чином поводи-

* Помилка, першим головою Клубу був Лесь Танюк. — *Прим. ред.*

лося чимало людей. Сьогодні всі вони називають себе шістдесятниками. Ну, та хай їм.

Повертаючись до попередньої думки: усі члени Клубу взялися до роботи. Для мене серед них усіх найближчими були літератори Іван Світличний, Іван Драч, Микола Вінграновський. Двоє останніх — і я говорю це без докору на їхню адресу — проте досить швидко відійшли. Може, вони мали рацію, бо хотіли присвятити себе творчості. Головна заслуга Клубу, на мою думку, полягала в тому, що він поєднав людей з дуже різних середовищ, людей різних професій. Не лише літераторів, гуманітаріїв, а й чимало науковців. У цей час з'явилися вже й напівлегальні форми роботи, у списках почав ходити самвидав. Спочатку там з'явилися вірші Драча, Вінграновського, але найпопулярнішою була творчість Симоненка.

У 1962 році група київських літераторів поїхала до Львова і справила там велике враження. Саме тоді, як я розумію, Ви особисто познайомилися з братами Горинями.

Я вже не пам'ятаю, на чиє запрошення ми поїхали до Львова, але, здається, хтось нас спеціально запросив. Можливо, у Львові вже чули про київський Клуб творчої молоді. Ми поїхали до Львова без чийогось дозволу. Пізніше нам закидали це, бо начебто Спілка письменників мала нас відрядити у службове відрядження, що в Спілці повинні знати про наш від'їзд і т. д., і т. п. На першій нашій зустрічі в консерваторії було порівняно небагато людей. Думаю, що це був результат переконання галичан, що вони настільки випереджають решту України, що кияни не можуть сказати їм нічого цікавого. Але після цієї зустрічі містом блискавично розійшлася чутка, про що і як ми говоримо. На наступні зустрічі прийшла маса людей. Найважливішим був наш виступ в університеті.

Тоді зі мною сталася смішна історія, яка, можливо, не найкращим чином свідчить і про мене. Відразу після приїзду до Львова я познайомився з однією дівчиною, яка мені дуже сподобалася і з якою я хотів познайомитися ближче. Вона була студенткою консерваторії. Для того, щоб зацікавити її собою, я почав розводитися про те, як люблю музику, скільки у мене платівок, що я жах як люблю музику Прокоф'єва, Шостаковича, загалом сучасну музику. Вона слухала, слухала й, нарешті, сухо сказала, що у мене добрий смак, і на цьому наше знайомство скінчилося. А наступного дня ми виступали в консерва-

торії, де нас гаряче приймали. Моєї обраниці там не було. Та вже через кілька днів я отримав від неї листа, в якому вона просила вибачення, що так зверхньо поставилася до мене, мовляв, вона дуже хоче підтримувати зі мною знайомство. Я зрозумів, що звістка про наш успіх дійшла вже й до неї. Але тепер уже я її проігнорував.

Хто конкретно приїхав тоді з Києва до Львова? Ми чули принаймні дві версії на цю тему. Згідно з однією, були Ви, Драч, Вінграновський; згідно з іншою, був із вами також Сверстюк.

Нас було троє: Драч, Вінграновський і я. Сверстюк з'явився у нашому середовищі пізніше. На третій день нашого перебування у Львові з Києва приїхав Петро Федорович Іванов, поет, який у той час був заступником одного із завсекторів відділу культури Центрального Комітету партії. Він приїхав до Львова, щоб зорієнтуватися у ситуації, оскільки зі Львова до ЦК партії вже дійшли чутки про те, що діється, і питання — кого ви нам тут прислали. Спочатку там не могли зорієнтуватися, але врешті-решт прийшли до висновку, що вони нікого до Львова не посилали. Петро Федорович був на одній із наших зустрічей, пізніше викликав нас до себе й провів із нами розмову. У цій розмові він був дуже обережним, але через день чи два нам заборонили організовувати зустрічі. Одначе те, що ми мали зробити у Львові, було вже зроблене.

Чому наші виступи мали успіх? Це мені пояснювала моя дружина, і пізніше її думку підтвердило багато львів'ян. Усе, про що ми говорили, львів'яни і так чудово знали, вони були опозиційно налаштованими навіть більше за нас, проте намагалися це приховувати. Львів'яни жили подвійним життям: думали одне, а робили інше. Певною мірою це можна було зрозуміти, особливо якщо взяти до уваги усі ті страшні речі, репресії, чистки, які вони пережили після війни. І тут раптом вони побачили, що можна відкрито й публічно про все це говорити. І це їх вразило найбільше.

Під час цього свого перебування у Львові я познайомився з братами Горинями. У той час ми ще не вели якихось серйозних розмов. Ці розмови почалися через рік, коли я приїхав до Львова із черговим візитом. У час першого свого візиту я познайомився й зі своєю майбутньою дружиною Мартою. Пам'ятаю, ми танцювали і раптом прийшли до висновку, що все ясно, і так воно й було. Через рік після нашого знайомства ми одружилися. Саме у цей час я в черговий раз

приїхав до Львова. У черговий раз я був безробітним, бо після вечора, присвяченого пам'яті Симоненка, мене вигнали з роботи. Ми з Мартою і її матір'ю Ольгою Іванівною оселилися у Брюховичах під Львовом. І саме туди й приїхали до мене Горині. Пригадую, як ми цілий вечір гуляли по Брюховичах. Настрій був романтичний, вони були вдягнені — як класичні змовники— у чорні плащі.

Розмова, яку ми вели, повністю відповідала цьому антуражу. Горині були рішуче налаштованими створити підпільну організацію. Виявилося, що вони радикальніші, ніж ми, бо ми у той час були леґалістами.

А якими були ці славнозвісні літературні вечори, що їх організовував Київський Клуб творчої молоді?

Ці вечори ми готували дуже ретельно. Сценарій такого вечора завжди опрацьовувався заздалегідь. Як правило, режисером був Лесь Танюк. Ми готували не лише мистецьку частину, але дуже часто за сприятливих умов відбувалася й велика дискусія. При цьому вечори організовував не тільки Клуб, наприклад, вечори пам'яті Симоненка відбувалися і на заводах, і в інститутах. Зазвичай, усе відбувалося таким чином: спочатку хтось читав доповідь, а пізніше читалися вірші. Ще за життя Симоненка його вірші були дуже популярними. Коли він приїздив із Черкас і мав якусь відкриту зустріч, то завжди викликав фурор. Я думаю, що це був наслідок того, що в його поезії простота форми, влучність суджень поєднувалася з емоційною глибиною й часто небуденним інтелектуальним змістом. Дуже популярним був також Вінграновський і, звичайно, Драч.

Після смерті Симоненка влаштовувалося багато вечорів його пам'яті, часто вони проходили в атмосфері скандалу — з боку влади. Часто нас розганяли, до нас вживали репресійних заходів. Наприклад, я пригадую собі такий вечір на підприємстві "Верстатобудівник". Ми мали виступати в будинку культури цього підприємства. В останню хвилину влада заборонила цей вечір, і люди, які там зібралися, пішли до сусіднього парку. У цьому парку був літній амфітеатр, де ми й провели вечір. Усе це відбувалося чи не ранньою весною, й один із молодих хлопців-співорганізаторів цього вечора, застудився й помер. Це була справжня трагедія.

Натомість на вечір пам'яті Симоненка, організований у Спілці письменників, я потрапив випадково, а якщо точніше, то я мав намір прийти на цей вечір, але мій виступ на ньому був випадковим. Головним

організатором був Володя Коломієць. Я не знаю, як це трапилося, але ми разом з ним їхали електричкою з Ірпеня до Києва, і лише тоді Володя запропонував мені виступити на вечорі. Я погодився, і мій виступ був суцільною великою імпровізацією.

Це був дуже гострий виступ. Варто послатися на один, характерний вислів: "Василь не ваш, і вам не вдасться убити його своєю любов'ю!".

Це було сказано дещо піднесено, але таким був мій тодішній стан. Єдине, про що я пізніше шкодував, то це про різкі слова на адресу Новиченка.

Нам відомий цей Ваш виступ, і нам здається, що ці слова були справедливими.

Одначе, незважаючи на все, я все ж не оцінював би Новиченка так однозначно. Йому не була байдужою українська культура і йому вдалося зробити чимало доброго. Одне слово, тоді я був до нього несправедливим. Зрештою, пізніше він дуже змінився. А тоді я сказав про нього такі речі тому, що перебував під впливом зустрічі з Зіною Ґеник-Березовською, яка приїхала у той час до Києва із Чехословаччини й мала зустріч із Новиченком. Під час цієї розмови Новиченко дуже погано говорив про неї і взагалі про молодих: про Вінграновського, Драча. Зіна розповіла мені про це, і під враженням від розмови з нею я й сказав те, що сказав, про Новиченка. Ситуація була ще пікантнішою, бо на цьому вечорі Новиченко сидів у президії як головний господар зустрічі.

Чи стежила ваша група за подіями "вгорі", в Москві, а пізніше й у Києві. Йдеться про березень 1963 року, коли Хрущов гостро виступив проти Некрасова, а пізніше вслід за ним влада в окремих республіках, у тому числі й в Україні, розпочала нагінку на молодих. Критикували Драча, Вінграновського, Коротича, згодом виник скандал довкола вечора Лесі Українки. Усе це відбувалося майже в один і той же час. Чи взагалі відчували ви, що починаються якісь зміни?

Звичайно, відчували, і не тільки відчували, а й намагалися якось протидіяти цьому. Ми були переконані, що не можемо із цим погодитися. Особисто я ще до придушення Празької весни у 1968 році вірив,

що соціалізм із людським обличчям може існувати. Навіть сьогодні я іноді думаю, що все могло б мати інакший вигляд, якби замість того, щоб придушувати Празьку весну, ми пішли вслід за нею. Ми б, напевно, дійшли до того, до чого дійшли нині, але цивілізованішим шляхом, спокійно й мали б міцніший фундамент. Зрозуміло, що це лише припущення. У кожному разі до 1968 року я вважав, що найкращим розв'язанням для нас був би демократичний соціалізм.

Ви вважали, що це найкраще розв'язання, але чи справді Ви вірили, що існує реальна можливість побудувати соціалізм з людським обличчям у Радянському Союзі?

У мене були такі надії, але з кожним днем вони розвіювалися. І те, що сталося у 1963 році, безсумнівно на це вплинуло. На нас це справило велике враження. Одначе мене, й не тільки мене, це не злякало, навпаки, викликало ще більший опір. Я мав нагоду особисто бачити й чути виступ Хрущова, оскільки мене, Драча, Вінграновського запросили на цю зустріч. Особливо вразила мене покора, щоб не сказати плазування, видатних творців культури, мистецтва старшого покоління. Перше враження: нас привезли у якийсь помпезний зал коло університету, входимо, люди чекають, розмовляють, а Женя Євтушенко чатує біля входу. Спочатку я не знав, чому. Коли входить Хрущов зі своїм почтом. І лише тоді я зрозумів, про що йдеться Євтушенкові: його відразу ж представили Хрущову. Хрущов сів за столом президії, а ми — за добре накритими столами. Першим виступав Ільїчов; скаже він три речення, встає Хрущов й говорить півгодини, тоді Ільїчов продовжує, але Хрущов знову його перебиває, і так весь час. Це тривало чи не дві години. Пізніше виступив сам Хрущов, у своїй промові він ущент розкритикував формалістів, абстракціоністів і т. д. Говорив він також і про міжнародний імперіалізм. Найбільше мене вразило те, що Хрущов говорив про євреїв. Звичайно, я знав, що урядові кола настроєні антисемітськи, але це намагалися якось приховати, а тут найвищий представник влади говорить такі речі. Тоді Хрущов стверджував, що події в Угорщині були наслідком того, що Матіяш Ракоші* єврей і оточив себе євреями, а народ протестував

---

* *Матіяш Ракоші* (1892–1971) — угорський комуністичний діяч; 1919 р. — міністр промисловості Угорської радянської республіки; 1945–1956 — голова Угорської Комуністичної партії; у 1947 р. став диктатором, застосовував жорстокі репресії, фанатичний сталініст.

не проти комунізму, а проти євреїв. Потім він казав, що й у нас, у нашій партії також керували євреї, а тепер завдяки зокрема і його пильності їхній відсоток у партії зменшився.

Раптом він перейшов до митців, почав вигукувати їхні прізвища й кричати: “Ви педерасти! Ви мужчини чи ні? Ні, ви не мужчини, ви педерасти!”. Заспокоїться, сяде й знову, як зірветься: “Ви не мужчини, ви педерасти”. Я дивлюся на всіх, хто зібрався, й бачу, що цей цвіт інтелігенції поводиться так, начебто вони хочуть стати невидимими. Їм соромно дивитися один на одного. Єдиною людиною, яка мала мужність дискутувати з Хрущовим, був Ілля Еренбурґ, і лише його Хрущов не перебивав. Усіх інших він обривав, а перед Еренбурґом виступав Євтушенко, він принагідно щось хитромудре говорив про Мао. Вознесенський був такий переляканий, що аж шкода було на нього дивитися; Белла Ахмадуліна — теж. Я сидів і не розумів, чому всі такі перелякані, адже він не з'їсть їх, не розстріляє. Нарешті виступив Еренбурґ і дуже чемно, але рішуче й по пунктах, навіть стосовно найменш вагомих справ, дав Хрущову відсіч. Наприклад, що певні речі не слід розцінювати як абстракціонізм, що це пошук власної форми виразу, що хтось, кому Хрущов закидає педерастію, насправді є прекрасним митцем, гордістю всієї країни. Він говорив і про єврейське питання. І Хрущов, який, як я вже казав, перебивав інших, покірно вислухав усе те, про що говорив Еренбурґ. Я не знаю, чому так було, може, якесь значення мав міжнародний авторитет Еренбурґа, а може, це пояснювалося чимось іншим.

Я пригадую, що після всього цього я, Драч, Вінграновський вечеряли в готелі, до нас підійшов Новиченко, й ми почали обурюватися виступом Хрущова: що за мова, який стиль! Леонід Миколайович не заперечував, але почав пояснювати: “Зрозумійте, це людина, яка пройшла шлях із самих низів до самісіньких верхів, тому він може й не мати відповідного виховання, але він мудрий керівник держави. Подивіться, як він може поставити окремі проблеми”. Коли ми вже виїздили з Москви, до нас підійшов Максим Тадейович Рильський і, жартуючи, сказав: “Ну что, отделались легким испугом?”. Я здивувався: який страх? чого ми мали б боятися? І так насправді й було, ми не злякалися, скоріше нас обурив увесь цей фарс.

Після повернення до Києва наша група мала зустрітися на спеціальних зборах із діячами культури — поділитися своїми враженнями. Мене також тягли на виступ, але я відмовився. Пізніше я шкодував, що не пішов. У мені боролися два почуття. З одного боку,

хотілося розповісти, який вигляд усе це мало насправді, а з другого — всі так захоплювалися виступом Хрущова, що я вирішив: буде краще, якщо я промовчу. Але все-таки я виступив іншого разу, на зборах, які провів партійний комітет Спілки письменників. Перед цим був ще якийсь республіканський форум, на якому Підгорний гостро критикував "ідейні ухили" Драча, Вінграновського, Коротича, а особливо — Віктора Некрасова, про якого брутально говорив Хрущов. Про це ж йшлося на зборах, де головував Корнійчук, який спеціально приїхав із Москви. В цей час я лежав у лікарні, майже півроку, бо у мене якраз був рецидив сухот, але я відпросився на збори і попросив слова. Захищав творчість молодих. Я відкидав усі звинувачення у формалізмі, особливо ж захищав Некрасова. Розлючений Корнійчук кілька разів мене перебивав і, нарешті, поставив на голосування питання про те, чи позбавити мене слова. Десь половина залу була за, а половина проти; Корнійчук оголосив, що більшість за те, щоб позбавити мене голосу. Пам'ятаю, що тоді я повернувся до нього й сказав: "Ви можете позбавити мене голосу, але вас це не врятує". Пізніше, коли ми виходили із залу, Василь Павлович Козаченко, який згодом став головою Спілки письменників, проходячи повз мене, кинув: "Молодий самогубець". Він знав, що каже, бо Корнійчук був у той час всемогутнім, й усі його боялися. Одначе або Корнійчук не був такий поганий, як вважалося, або він виявив мені особливу ласку, або вирішив не звернути уваги на якогось молодика, але жодних особливих неприємностей після цього виступу у мене не було. А може, тут відіграв певну роль той факт, що я був хворий? Бо після зборів я повернувся до лікарні. Наступного дня до мене неочікувано прийшли Віктор Некрасов, Володимир Кисельов і його син Льоня з квітами, дякуючи мені за виступ. Для них це було щось надзвичайне, а для мене це була цілком нормальна річ. Тоді я був трохи іншою людиною, ніж тепер, я був молодшим, рішучішим, може, мені бракувало зрілості. Так чи інакше, я в цьому своєму виступі не вбачав жодного героїзму. Мої ж гості дивилися на цей мій виступ зовсім інакше. Відтоді Некрасов завжди й скрізь мене захищав, навіть перебуваючи вже в еміграції. Він захищав мене навіть тоді, коли захищати мене було не варто.

Таких подій було багато. До їхньої категорії належав також вечір, присвячений Лесі Українці. Він мав відбутися в літньому театрі в Піонерському парку. Влада намагалася зірвати цей вечір, потім нас заглушили динаміком, ми були змушені піти в глибину парку й там за-

чити свою зустріч. Це викликало чималий резонанс. Зазвичай, переписувалося все, про що на таких заборонених вечорах говорилося, і ці записи ходили у самвидаві. Так було ще до того, як з'явився політичний самвидав.

Власне, саме перед появою політичного самвидаву, 4 травня 1964 року сталася пожежа в Центральній науковій бібліотеці. У книжці Касьянова є інформація, яку він отримав від Чорновола, що авторами славнозвісного тексту "З приводу процесу над Погружальським" були Сверстюк, Світличний, Ви і він сам.

Ні, це не зовсім так. Авторами цього тексту не були ані я, ані він, ані Світличний. Автором був Сверстюк. Характерно, що тепер дуже різні люди хочуть "долучитися" до багатьох речей, до яких вони не мали причетності. Довкола тогочасних подій багато інформаційного шуму. Текст "З приводу процесу над Погружальським" написав Євген Сверстюк, а ми тільки дещо "підредагували", щоб не було так видно стиль Сверстюка. Між іншим: КГБ ніколи про це так і не дізналося, так само як і про багато інших речей. Наприклад, воно так і не дізналося, де розміщувалася невеличка нелегальна майстерня, в якій виготовлялися малесенькі фотокопії книжки "Інтернаціоналізм чи русифікація?", праць Чорновола й Мороза. Чому я про це говорю? А тому, що у нас панувало переконання, наче КГБ знало про все. Загальноприйнятою була думка, що від КГБ нам жодним чином не вдасться щось приховати. На мою думку, така переконаність була помилковою. Коли я вже сидів у тюрмі, я переконався, що в нашому колі не було донощиків, і навіть у колі наших більш далеких знайомих також не було таємних агентів, лише десь у третьому, скажімо, колі були інформатори. Інша річ, що КГБ, ця велика організація, могла на підставі своєї інформації щось реконструювати. Одначе прямих агентів у нашому колі не було. Цим може пишатися наша інтелігенція. Я завжди з великою недовірою ставився і ставлюся до щоразу нових чуток, що той чи інший є донощиком або агентом КГБ. На дев'яносто чи й на дев'яносто із чимось відсотків це неправдива інформація.

У жовтні 1964 року на пленумі ЦК КПРС Хрущова було усунуто від влади, а вже у серпні 1965 року в Україні пройшла перша хвиля арештів. Як ви, тобто кияни, дізналися про ці арешти і якими були тодішні настрої?

Ми дізналися про це, бо підтримували між собою тісний зв'язок. Дуже швидко усі люди з нашого кола знали, що пройшла хвиля арештів. Одначе про це знали вибрані; пересічні мешканці Києва, напевно, ні про що таке й не чули, бо все це відбувалося таємно. Ми відразу ж вирішили, що треба робити все можливе, аби люди про це дізналися; звісно, на газети й радіо ми не розраховували. Треба було знайти якусь форму, щоб поінформувати про те, що відбувається. І це міг бути лише якийсь публічний виступ. Ще раніше ми обговорювали, хто з нас має виступити, і прийшли до висновку, що це зроблю я. Саме й трапилася така нагода — була прем'єра фільму Сергія Параджанова "Тіні забутих предків". Ми розуміли, що це буде велика культурна подія, що вся інтелігенція прийде на цю прем'єру, й вирішили, що саме там і скажемо про арешти. Я прийшов із квітами, сів у першому ряду. Спочатку дякували всім творцям фільму, але якось так сталося, що ніхто не подякував художниці костюмів. І я вирішив використати цей недогляд. Я попросив слова й сказав, що є ще одна людина, якій забули подякувати, і вручив цій жінці букет квітів. Після цього сказав: "Шановне зібрання! Сьогодні у нас велике свято культури, але, водночас, і день великої жалоби, бо розпочалися масові арешти інтелігенції, які символізують повернення до найгірших часів". Відразу ж після перших слів на мене накинувся директор кінотеатру, включили сигнальні сирени, вже нічого не було чути, мене стягнули зі сцени. Потім хтось, я не можу сказати хто, — усі кажуть, що Чорновіл, — крикнув: "Хто проти терору, хай встане". Його підтримав Стус. Частина залу встала, частина продовжувала сидіти. Після всього цього показували фільм. Зрозуміло, що всім було вже не до фільму. Після сеансу ми всі разом вийшли. Юрій Іллєнко розповідав, що оскільки він чудово знав цей фільм і, водночас, не міг після всього, що відбулося, знайти собі місця, то вийшов із залу, сів у скверику неподалік кінотеатру й бачив, як під'їхала маса машин, з яких висипали чи не кагебісти, які оточили увесь будинок. За якийсь час мав надійти якийсь сигнал зверху, бо всі вони знову сіли в машини й поїхали геть. У тій ситуації, що склалася, мене найбільше цікавило, як поставиться до всього того, що відбулося, сам Параджанов, бо, по суті, саме його ми поставили під удар. Він був "жертвою" нашої акції. А на нього ж уже були нагінки ще раніше. Події в кінотеатрі "Україна" мали погіршити його становище. Параджанов здивував мене, бо дуже радів, що все це сталося. Він вважав, що це була історична подія, яка може мати певне значення і для його фільму. Я ніколи не почув з

його боку й слова докору. Звичайно, до всіх учасників подій у кінотеатрі застосували різного типу репресії. Мене в черговий раз звільнили з роботи (тоді я працював у видавництві "Молодь" редактором відділу літературних дебютів).

(Між іншим — я дуже гордий, що мені вдалося видати першу книжку Григора Тютюнника "Зав'язь" і Романа Андріяшика "Додому нема вороття". Рукописи цих речей лежали роками, ніхто ними не цікавився. Мені пощастило, бо я натрапив на них і переконав керівництво видавництва, що ці книжки треба друкувати).

Моє звільнення відбувалося згідно із заведеним на той час ритуалом. За вказівкою згори зібрали загальні збори працівників видавництва. Такі зібрання я вважаю одним із найбільш варварських винаходів радянської системи. Це страшно, коли зганяють людей і змушують їх усупереч власному сумлінню й переконанням щось говорити проти своїх колег. Так було і в моєму випадку. Хоча у видавництві всі до мене ставилися добре, проте промовці говорили те, чого від них вимагалося. Коли настав час голосувати, лише четверо голосувало проти того, щоб мене вигнали з роботи, і це були... друкарки. Всім було якось не по собі: і організаторам цих зборів, і директору видавництва Богдану Чайковському. Подібні збори кидали тінь на стосунки між людьми. Але люди не були винні, винна була система, в якій вони жили. Це не їх вина, це вина системи...

Багато людей писали владі листи, протестуючи проти арештів. Писали Малишко, Стельмах, Олег Антонов та інші. А це означає, що люди у той час не були ще надто заляканими. Хоча політична атмосфера й змінилася, але не такою мірою, аби люди боялися щось зробити.

Так, листів протесту було багато. Особливо один лист довів владу до сказу; це був колективний лист, під яким стояло чи не сто шістдесят підписів...

Цей лист підписало сто тридцять дев'ять осіб.

Так, і при цьому це були зовсім різні люди, його підписало багато видатних науковців, серед них і Антонов. Цей лист розсердив, а може, й налякав владу, тому з тими, хто його підписав, поводилися дуже брутально. Певною мірою це теж вплинуло на моє рішення написати "Інтернаціоналізм чи русифікація?". Тоді я прийшов до висновку,

що колективні листи протесту не досягають поставленої мети, бо влада взагалі на них не реагує, а самі листи стають зручним приводом для репресій щодо тих, хто їх підписав. Я вирішив, що без сенсу писати листи, які переважно мають пропагандистське звучання. Нам потрібна якась ґрунтовніша розмова про те, що відбувається. Під впливом арештів 1965 року й того, що настало після них, я й вирішив написати "Інтернаціоналізм чи русифікація?"... Може, у це важко повірити, але я написав цю працю протягом трьох місяців цілком таємно, без будь-чиєї допомоги, я сам збирав усі потрібні матеріали, статистичні дані. Якщо говорити про останні, то з огляду на те, що жодних загальних статистичних даних щодо, скажімо, книговидання не було, я брав річні підшивки бюлетенів Книжкової палати й виписував потрібні мені дані. Тут мені трохи допомогла Рита Довгань. Це була пекельна робота. Додаткові труднощі виникали ще й тому, що одночасно я працював коректором у "Біохімічному журналі" при Інституті біохімії. Кожну хвилину я використовував для того, щоб писати "Інтернаціоналізм...". Писав на роботі, криючись від начальства, писав удома, у вихідні, вночі. Напевно, мою працю полегшувало те, що для мене ця тема не була зовсім новою, я багато думав про неї раніше, і в мене був уже сформований погляд на цю проблему. Мені лишалося, сказати б, систематизувати вже існуючі знання. Пізніше, коли книжка була вже готовою, при її передрукові мені допомагали Михайлина Коцюбинська й Зіновія Франко.

Ми швидко підготували російський варіант, книжка була перекладена російською мовою буквально за кілька днів. І робилося це так. Зіновія Франко, яка працювала в Інституті мовознавства, зібрала чи не сімох своїх співробітників, яким довіряла, і кожний з них переклав якийсь невеликий фрагмент праці. Я ж відредагував рукопис у цілому. Напередодні нового року Зіновія Франко занесла український варіант до журналу реєстрації кореспонденції, що надходила до Центрального Комітету партії, а російський варіант передали до Москви. Я вже не пам'ятаю, чи якоюсь оказією, чи поштою.

Чому Ви подали цю працю до Центрального Комітету, на що Ви сподівалися, висилаючи листи, праці до ЦК?

Ми робили це не внаслідок віри, що під впливом цих листів могла змінитися політика. Ми не вірили, що листи можуть якось вплинути на владу. Однак існувало кілька причин, чому ми так робили. По-перше, ми дуже часто чули від влади запитання: "Чого вони хочуть,

ці бунтівники, чим вони незадоволені, адже у нас ніхто не забороняє користуватися українською мовою, українська культура також не є забороненою, будь ласка, говоріть, скільки хочете, розвивайте, що хочете". Це був один із закидів на нашу адресу, начебто ми баламутимо людей, а самі не знаємо, чого хочемо. У цьому зв'язку я хотів їм показати, про що нам ідеться. По-друге, я дуже хотів показати їм їхню дволикість, облудність, те, що вони говорять одне, а роблять щось зовсім інше, що вони офіційно визнають засади, яким суперечить їхня ж поведінка. Це мене дратувало, я хотів кинути їм у лице: ви брехуни, облудники, фарисеї! Ще одним мотивом було те, що, висилаючи свою працю до ЦК, я, певною мірою, її "легалізував". Коли один примірник пішов до ЦК, інші я розіслав по редакціях різних журналів, тобто я ні з чим не кривився, ergo це не самвидав, це не нелегальщина. Я відверто представив свою позицію, і це давало мені моральне задоволення, я виступав із відкритим заборолом.

Якщо ж говорити про сам текст "Інтернаціоналізм чи русифікація?", то він мав кілька адресатів, хоча, можливо, цього факту читач і не помічав. Одним з адресатів були партія і влада. Я хотів показати їм облудність і фальш їхньої політики. Через те у тексті моєї праці є безліч цитат з Леніна й Маркса, а також посилань на постанови партійних з'їздів періоду двадцятих років. Цим я хотів показати, що вони самі змінили свою політику, що, оперуючи старою фразеологією, насправді провадять зовсім іншу політику. Другим адресатом моєї праці була російська й зрусифікована інтелігенція, яка теж не розуміла, наскільки далеко зайшли русифікаторські процеси. Іноді ця інтелігенція симпатизувала нам — аякже, відважні молоді люди виступають проти влади, але, по суті, вона не розуміла наших проблем. Хід мислення цієї інтелігенції був таким же, як і в Некрасова (хоча пізніше він подивився на проблему інакше): "Ваня, про що ти говориш, про яку русифікацію? Дивись, адже Шевченка продають у кожному кіоску". Інші риторично запитували: "Хто вас змушує говорити російською чи українською?". Тобто вони вважали, що примус — це тоді, коли над тобою стоять із батогом і наказують робити те, а не інше. Вони зовсім не помічали того механізму, який за усім цим стояв, не помічали примусу самого щоденного життя, який і породжував русифікацію.

Про те, що ця книжка відіграла в середовищі російської чи зрусифікованої інтелігенції, принаймні серед якоїсь її частини, ту роль,

яку Ви й передбачали, між іншим свідчать спогади Леоніда Плюща, зрусифікованого українця, дисидента. Він писав: "До того, як ми прочитали її ("Інтернаціоналізм чи русифікація?". — Прим. авт.), нам з Танею здавалося (дружина Леоніда Плюща. — Прим. авт.), що за винятком антисемітизму й депортації малих народів КПРС вела правильну національну політику. Тепер ми довідалися, що Ленін говорив про потребу "українізації українських міст". Ленінські теорія не тільки дозволяла самовизначення, але й наполягала на потребі розвивати українську культуру. Ми зрозуміли: те, що проповідується в Радянському Союзі, не марксизм і не ленінізм. Дзюба довів нам, що ленінська національна політика двадцятих років не має нічого спільного з тим, що діється сьогодні. Він пояснив, як були знищені "українізатори" в КПУ і навів масу прикладів свідомого й несвідомого російського шовінізму. Деякі приклади приголомшили нас. Дзюба писав, приміром, що "недавно святкували навіть 450-річчя, здається, "добровільного приєднання" Казані, тої самої, яку вирізав до ноги Іван Грозний". Інші факти у Дзюби здавалися спершу перебільшеними, наприклад, його твердження, що людині, яка розмовляє українською мовою, скажуть говорити "по-человечески", тобто по-російському. Але ось під впливом книжки Дзюби я почав розмовляти рідною мовою. Говорити було важко, бо мій активний запас слів був бідний, і всі навколо говорили по-російському. Якось я українською мовою попрохав молодого чоловіка подати мені книжку. "А по-человечески ты не умеешь говорить?" — відповів він. Кров бухнула в голові, і ось тут я остаточно став українцем, як радянські євреї усвідомлюють, що вони євреї під впливом "антикосмополітичної" або "антисіоністської" пропаганди... Прочитавши Дзюбу, моя дружина Таня, напівєврейка і напівросіянка, зрозуміла, що вона єврейка, поки існує антисемітизм".*

А це означає, що коли влада не відреагувала серйозно на Вашу працю, то та російськомовна інтелігенція, яка її прочитала, жваво на неї відреагувала. Те, що Ви написали, дало їй поживу для роздумів.

Про це мені говорило багато людей. Причому найяскравішим прикладом тієї еволюції, яка іноді відбувалася під впливом книжки "Інтернаціоналізм чи русифікація?", був випадок Віктора Некрасова. До того часу, доки він не прочитав моєї книжки, Некрасов взагалі не помічав

* *Леонід Плющ.* У карнавалі історії. Сучасність, 1982. — С. 117.

української проблеми. Після прочитання він повільно, але послідовно переходив на позиції поборника української справи тут, в Україні, а пізніше і в еміграції, на Заході. Справді, таких прикладів було багато. Зрештою, може, це й був той найголовніший результат, який дала моя книжка. Певна річ, для мене було дуже важливо, що на мою книжку відреагували саме так.

Третім адресатом моєї книжки була українська молодь. Та молодь, яка шукала виходу з існуючої ситуації і яка хотіла щось робити. Моя мета полягала в тому, щоб сказати, що їй не треба йти у підпілля, бо це може послужити приводом для її знищення, що за нашу мету можна боротися цілком легально. Адже ми хочемо того, що формально записане у Конституції, в програмі партії чи в партійних документах. Рівноправність, право на самовизначення аж до виходу зі складу СРСР і т. д., і т. п. Усе це записане, але до цього підходять як до порожніх слів. Але підійдімо до всього цього серйозно й починаймо домагатися того, що обіцяно. Такий шлях у той час видавався мені найбільш багатообіцяючим. Ось якими були три адресати моєї праці.

Як я розумію, першою офіційною реакцією влади була стаття Осадчого "Про містера Стецька і великомученицьке жабеня".

Події розгорталися таким чином. Спочатку мене кілька разів викликали в ЦК. Зі мною розмовляли завідувач відділу пропаганди Георгій Шевель і завідувач відділу науки Юрій Кондуфор. Потім — Дмитро Іванович Назаренко, колишній секретар Центрального Комітету, а тоді — директор Інституту історії партії. Вони намагалися вмовити мене написати спростування до моєї праці. І лише тоді, коли я відмовився, з'явилася ця стаття Осадчого в "Перці".

А якими були розмови в ЦК? Чи викликали Вас і говорили: "Ну от, Іване Михайловичу, партія вважає, що Ви повинні написати те й те", чи, може, Вас намагалися переконати, що Ви не маєте рації? Одне слово, чи з Вами вступали в дискусію, чи, може, Вас намагалися залякати?

Розмови відбувалися в різному стилі, різні були підходи. Наприклад, ці люди з ЦК намагалися мене залякати, що начебто я підспівую буржуазній пропаганді. Вони запитували, яким чином я, радянська людина, яка отримала освіту в радянських навчальних закладах, для

якої радянська влада зробила все можливе, можу писати подібні речі, говорили, що тепер я маю зробити все можливе, щоб зняти із себе усі підозри в нелояльності. При цьому поводилися досить брутально, намагалися залякувати.

Іншими були розмови з Дмитром Івановичем Назаренком. У цей час він був директором Інституту історії партії при ЦК КПУ. Назаренко прямо сказав мені, що розмовляє зі мною на доручення Шелеста. Він говорив зі мною набагато доброзичливіше. Розмова відбувалася у примирливому тоні: партія, казав він, бачить усе те, про що я писав, партія про це знає й робить усе можливе, щоб усі ці викривлення виправити, і "не втручайтеся до цього, бо Ви нам лише заважаєте. Партія знає про все це краще за Вас і все зробить так, як треба, а Ви можете лише щось зіпсувати. Уявіть собі, що буде, коли Ваша книжка потрапить за кордон. Адже з Вас зроблять героя, з Вас зроблять прапора" і т. д., і т. п. На це я цілком щиро відповів, що мені навіть на думку не спадало, що це може для чогось згодитися антирадянській пропаганді на Заході. Що вони можуть використати з моєї праці, коли я стою на марксистських позиціях і критикую радянську дійсність зовсім з інших, ніж вони, позицій? На це Назаренко сказав мені, що я наївна людина й не маю найменшого поняття про те, як діють антирадянські осередки на Заході і т. д. Натомість те, що я особисто виніс із розмови із Назаренком, стосувалося Леніна і його поглядів на національне питання. У праці "Інтернаціоналізм чи русифікація?" я написав, спираючись на опубліковані листи Леніна, що останній підтримував українських боротьбистів. Назаренко прочитав мені таємні на той час документи, з яких випливало, що в той час, коли Ленін офіційно підтримував боротьбистів, він вислав зашифроване повідомлення, в якому наказував ужити всіх можливих заходів для того, щоб ліквідувати цю партію. Це, як я розумію, мало сприяти тому, щоб я усвідомив, що помиляюся в розумінні ленінської національної політики. У свою чергу для мене це був доказ чогось такого, що не вміщалося в голові, — що й Ленін був облудником.

Чи з цього випливає, що і в 1965 році, після нещодавніх арештів, Ви справді продовжували вірити в Леніна? Ми були переконані, що Ви використовуєте у своїй праці цитати з нього з тактичних міркувань.

Коли я писав "Інтернаціоналізм чи русифікація?", то я вірив у Леніна. Але в якому сенсі? Я був переконаний, що коли Ленін побачив,

яке суспільство він створив, то внутрішньо жахнувся цього й прагнув відсторонитися від нього, а може, навіть щось у ньому змінити. Я думав так тому, що листи Леніна, які стосувалися національних проблем, написані майже перед смертю і опубліковані лише після XX з'їзду партії, — це вражаючі речі. Ці листи здавалися мені дуже щирими. Мене це справді дивувало. Ніхто не писав про великоросійський шовінізм так, як Ленін. Власне, він вживав таких окреслень, як російський великодержавник, ґвалтівник і хам, він писав про російського держиморду. Може, саме це й захопило мене у Леніні. У будь-якому разі, я переконаний, що він не був російським націоналістом, навпаки, я вважаю, що він ненавидів російський націоналізм. Тож я вірив у Леніна, вірив, що свої останні твори про національне питання він написав щиро, й був переконаний, що якби все робилося так, як цього хотів Ленін, то було б добре.

Натомість цитати з Маркса, Леніна, документів партійних з'їздів двадцятих років — частково ви маєте рацію — якоюсь мірою це був елемент тактики. Дехто навіть каже, що таким чином я хотів захистити себе, що, посилаючись на класиків, хотів уникнути можливих репресій. Це не так. У моїй праці так багато критики на адресу тогочасної влади, що жодними цитатами з класиків я відкараскатися не міг. Ці цитати я використав почасти тому, що у деякі з них вірив, тобто я вірив, що якби робити так, як говорилося на партійних з'їздах, наприклад, у 1921–1925 роках, то було б добре. По-друге, з огляду на те, що одним із адресатів була влада, я хотів розмовляти з нею її ж мовою. Також я завжди вважав, що ми мусимо виходити з нашого українського гетто, що ми не можемо обмежитися виключно тим, що самі себе запалюємо й самі себе агітуємо; треба, щоб нас зрозуміли інші. А для того, щоб інші нас зрозуміли, до них треба звертатися зрозумілою для них мовою. А тоді був такий час, що маса людей перебувала під чаром комуністичної ідеології. Для того, щоб вони почали мислити самостійно, треба було цю фразеологію оголити, оперуючи її кодом, і за допомогою цієї ідеології, цієї мови показати, що все це не є таким однозначним.

Якщо хтось думав, що цитати з класиків захистять Вас від нагінки, то він дуже швидко міг переконатися, що це ілюзії. Вже стаття Осадчого закінчувалася констатацією, що Вашу карту розігрують найлютіші вороги українського народу.

Мушу сказати, що виступи такого роду мене дуже ранили. Звичайно, я розумів фальшивість подібних закидів, але так чи інакше мене це дуже ранило. Оскільки бачив, що багато людей вірить у такі судження. Для мене це була складна ситуація.

До цього слід додати, що більш-менш у цей же час з'являються перші шістдесятники, які піддаються тискові, і капітулюють вони у дуже поганому стилі. Наприклад, Драч пише статтю "О, будьте прокляті ви, ще раз!". Як ваше середовище прореагувало на ці події?

Стаття Драча була першою ластівкою відступу, хоча ще раніше був виступ Миколи Вінграновського на зборах, на яких було засуджено формалістів і абстракціоністів. На перших зборах Вінграновський відкинув звинувачення, але на других його підговорили виступити тоді із самокритикою, в якій він визнавав свої помилки. Його виступ не мав широкого резонансу, і про нього досить швидко забули й вибачили йому, оскільки Микола належав до поетів емоційного, а не ідеологічного типу. Драч був людиною раціональнішою, і його стаття була свідомішим актом, у зв'язку з чим ми сприйняли його текст як щось неприємніше й складніше для нас. Із плином часу ми й про це забули. Не знаю, може, Драч і мав право якось забезпечити собі можливість творчої праці, відмежовуючись від політичного контексту, але його стаття видалася мені надто брутальною, надто глибоко вкоріненою в канони радянської пропаганди, образливою для його опонентів, бо він уживав такі вислови, як "мухи, які щось там обсіли й обпаскудили". Але це було давно, відтоді Драч пройшов складний еволюційний шлях. Я вважаю, коли людина, змінюючись, еволюціонує до кращого, це добре.

Після написання цієї статті Драч на якийсь час припинив будь-яку діяльність.

Так, якийсь час він не був присутнім у публічному житті. Пам'ятаю, що мені було дуже прикро, що він відійшов від активної політичної діяльності. Драч пояснював це тим, що він митець і хоче творити. Справді, його відхід від політичної активності збігся зі змінами у його поезії. Якщо до того часу, у його поезії було багато політичної риторики, то після цього, у кількох його збірках, наприклад, у "Кроні і корені", вже помітно, що він радикально відмовляється від цієї риторики, і це по-своєму досить цікаве явище. З'являється, може, не інтимна

проблематика, але якесь опанування внутрішнього світу, намагання перейти у світ природи, космосу. Почасти це пояснювалося тим, що у цей час в офіційному світі вже не було місця для громадянської поезії, але, напевно, почасти це був і результат внутрішньої еволюції Драча, його прагнення до нової складнішої естетичної якості. Напевно, це була також якась спроба пристосуватися до наявних на той час суспільних обставин. У цьому випадку я констатую факт, а не засуджую його.

Після статті Осадчого влада залишила Вас на якийсь час у спокої. Одначе Ви не використали цю нагоду й не самоусунулися. Найважливіша подія 1966 року, пов'язана з Вашим прізвищем, — Ваш виступ у Бабиному Яру: "Мені як українцю соромно, що в моєму народі і в інших живий антисемітизм. Це ганьба!". Це дуже сильні слова...

На відзначення двадцять п'ятої річниці масових екзекуцій у Бабиному Яру мене запросив Віктор Некрасов. Мій виступ був чистою імпровізацією, але хтось із присутніх записував його на магнітофон, тому пізніше цей текст почав ходити по руках, і в мене виникли чергові неприємності. Я вважав, що позиція, яку я зайняв у своєму виступі, має принципове значення, бо я справді болісно сприймав і соромився того, що українців вважають антисемітами майже на генетичному рівні, а саму Україну сприймають як батьківщину антисемітизму. і це незважаючи на те, що — на жаль — антисемітизм існує майже скрізь. Я хотів спростувати це стереотипне уявлення й засвідчити, що українська інтелігенція, принаймні якась її частина, особливо молодь, розуміє трагедію євреїв і солідаризується з ними. Ми завжди знаходимо порозуміння й готові співпрацювати зі щирою, демократичною єврейською інтелігенцією й єврейською молоддю.

Повернімося ще на хвилину до слів із Вашого виступу — це дуже сильне твердження. Ясно, що євреї поставилися до нього із розумінням, але чи не було таких українців, яким ці Ваші слова дуже не сподобалися?

Були, звичайно, були. І тепер є. І тепер, коли я говорю щось на єврейську тему, частина моїх земляків вважає мене бозна-ким. На зустрічах вони перешіптуються про щось між собою, іноді це виливається й на сторінки преси. Є й такі, що вважають мене філосемі-

том, підкупленим євреями. Загалом антисемітизм завжди дуже мене пригнічує, дивує й ображає. Я скрізь намагаюся показати, що українці не є антисемітами, і так насправді й є, я в це вірю, але є й такі факти, які болісно суперечать цьому моєму переконанню. Іноді, коли ти потрапляєш у якесь чуже середовище, а твої співрозмовники чують, що ти розмовляєш українською, то вони відразу ж починають нарікати на євреїв. Мене це завжди обурювало, бо як же так, навіть не знаючи мене, моїх поглядів, моїх моральних принципів, лише тому, що я розмовляю українською, мої співрозмовники вважають, що можуть виявляти свій антисемітизм. Мене це дуже вражає, й тому я дуже часто за різних обставин про це говорю, виступаючи проти таких поглядів. Тому, звичайно, частина людей ставиться до мене не надто прихильно. Антисемітизм також спричинився до моєї еволюції. Ви розумієте, коли вийшов "Інтернаціоналізм чи русифікація?", то раптом з'явилася маса людей, які начебто мислили так само, як і я, але це були люди того типу, з якими я нізащо не хотів би мати чогось спільного, від яких я готовий був утекти на край світу. Це були люди, які хотіли бачити мою книжку як вузько націоналістичну й ненависницьку щодо інших народів річ. І власне ці люди раптом почали мене вихваляти: "Молодець, молодець, ми з тобою". Така реакція мене гнітила. Звичайно, більшість моїх земляків нормально сприйняла мій виступ, але ця меншість, як я вже сказав, мене просто гнітила. Раптом з'явилися примітивні люди, які несподівано побачили в мені, як вони казали, людину, що думає так, як і вони. У мене це викликало огиду. Я злякався такого повороту й почав рішуче відмежовуватися від таких інтерпретацій. Це була перша тріщина між мною й так званим урапатріотичним середовищем. Я навіть не знаю, як визначити патріотизм такого роду, у Росії його називають "квасной патриотизм", а в нас на означення цього явища окремого визначення не існує. У кожному разі маємо явище примітивного, ненависницького патріотизму. Одне слово, це щось таке, із чим я ніколи не хотів мати нічого спільного. І це була одна з причин, чому у 1972 році, під час великого погрому, я був уже іншою людиною, ніж у середині шістдесятих років. Якби мене арештували у 1965 році, відразу ж після написання "Інтернаціоналізму...", то я б із ними взагалі не розмовляв, бо такою була тодішня моя позиція. Але у 1972 році моя безкомпромісність похитнулася. З одного боку, конфронтація з "урапатріотами", а з другого — з-за кордону надходили дивовижні інформації. Наприклад, що Ярослав Стецько вручав примірник моєї книжки Чан

Кай-ші*. Одне слово, до моєї книжки долучалися люди, з якими я не хотів у той час ідентифікуватися.

А тепер хочете?

І сьогодні також не завжди. Мене заарештували тоді, коли я перебував у досить складній психологічній ситуації. Я не був уже таким упевненим у слушності своєї позиції.

Повернімося іще до Вашого виступу у Бабиному Яру. Чи була після цього виступу якась реакція з єврейського боку?

Звичайно, була. По-перше, просто на місці, у Бабиному Яру. Там була безліч людей, вони підходили до мене, цілували і т. д. Пізніше я також зустрічався з такою реакцією: багато людей зверталися до мене. Мій виступ відіграв роль і в ширшому контексті; мені відомо, що після нього чимало євреїв почали прихильніше ставитися до українських проблем, багато євреїв почало про них думати, і внаслідок цього колишнє ставлення до українських проблем змінилося. У їхньому ставленні з'явилася якась прихильність, а в дисидентському русі — солідарність. Звісно, я не хочу сказати, що це лише моя виняткова заслуга. Так сталося б і без мене. Я думаю, що взагалі саме в цьому напрямку розвивалися всі події, у будь-якому разі це був дуже важливий момент. Можливо, саме з цієї причини мені легко порозумітися з єврейським середовищем і сьогодні. Причому сьогодні, коли влаштовуються акції на відзначення чергової річниці розстрілів у Бабиному Яру на державному рівні, я вже туди не ходжу. Своє ставлення до єврейського питання я демонструю іншим чином, моє ставлення виявляється у якихось спільних проектах, у виданні Жаботинського**, у статтях про нього, в організації, коли я ще був головою Республіканської асоціації україністів, великої українсько-єврейської конференції, яка мала чималий резонанс, після якої ми видрукували всі матеріали. Загалом я волію підтверджувати своє ставлення до проблеми конкретними діями, а не мітинговими промовами. Я не люблю виступати на теперішніх мітингах.

* *Чан Кай-ші* (1887–1975) — китайський політик, після перемоги комуністів у Китаї залишився на Тайвані, де й виконував функції президента Китайської Республіки.

** *Володимир Жаботинський* (1880–1940) — єврейський журналіст, політичний діяч, представник радикальної сіоністської течії.

Мені здається, що Ваш виступ був першим виступом такого роду. До Вас ніхто не говорив про єврейське питання так ясно й так рішуче. А про те, що такий спосіб мислення й досі є непопулярним, свідчать статті з "Літературної України", які поділяють літературу на українську й україномовну. Тобто є, мовляв, такі українські письменники єврейського походження, які не можуть проникнути в таємницю української душі.

До речі, ця тенденція з'явилася під російським впливом, де вже кілька років "патріотичні" письменники розвивають тезу, що є російська й російськомовна література. У другому випадку мають на увазі євреїв (від яких, коли бути чесним, велика російська література дістала і дістає дуже багато). Це люди, які гуртуються довкола "Нашего современника", а останнім часом і довкола "Москви". Цю тезу деякі наші патріоти перенесли на український ґрунт. Такі статті, зокрема, друкував "Вечірній Київ". Наприклад, протягом трьох років там обговорювалося, чи був Бабин Яр, чи ні. Але ж, люди добрі! Адже ще живуть ті, кому вдалося вилізти з-під гори трупів, ще є тисячі киян, які бачили, як вели людей на розстріл. А "Вечірній Київ" дискутує про те, чи взагалі такий факт мав місце! Публікують якихось божевільних, перекладають якісь дурниці з американської преси, бо божевільних ніде не бракує!

Але "Вечірній Київ" — це бульварна преса. Ксенофобна, агресивна, антисемітська. Натомість дивує той факт, що стаття, про яку я згадувала, з'явилася в "Літературній Україні", офіційній газеті Спілки письменників України. Принаймні формально це інший рівень.

На жаль, і "Літературна Україна" не вирізняється тепер особливою інтелігентністю. Звичайно, не можна однозначно негативно оцінювати цю газету. Там також є чимало цікавої інформації, чимало матеріалів, пройнятих справжнім уболіванням за українську культуру, але, на жаль, є й речі, сповнені ксенофобії й просто немудрі. Не можна сказати, що ця газета гідна української літератури й культури. Хотілося б, щоб українська письменницька громадськість мала газету на вищому рівні*.

* Це оцінка кількарічної давності. Сьогодні газета помітно змінила своє обличчя на краще.

Повернімося до другої половини шістдесятих років. З одного боку, як я розумію, ще жива була пам'ять про "відлигу" перших років правління Хрущова, а з другого — вже починають загвинчувати гайки.

Це не зовсім так. Звичайно, процес ресталінізації зайшов далеко, але все ще були надії, що цей процес вдасться затримати. Все ще тривали спроби йому протистояти, проте "реакція" була дуже сильною.

Найяскравішим проявом того, що українська інтелігенція помічає ці зміни, був "Лист 139", про який ми вже згадували і який Ви також підписали. Ті, хто підписався під листом, висловлювали своє занепокоєння тим, що рішення й постанови XX з'їзду партії не виконуються, а "норми соціалістичної демократії" порушуються. Цей лист викликав дуже гостру реакцію з боку влади.

Так, цей лист розлютив владу, напевно, з огляду на велику кількість підписів. Раніше листи-протести підписувало кілька осіб, іноді кілька десятків, а цей підписала група, що складалася з-понад сотні людей, при чому соціальний зріз тих, хто підписався, був промовистим: від професури до робітників. Тож у тому, що цей лист викликав таке велике занепокоєння в іншої сторони, нічого дивного не було. Почалася велика кампанія проти всіх, хто поставив свій підпис.

Як велася підготовка цього листа, хто був його ініціатором? Чи після його розповсюдження Вас викликали до партійних інстанцій й пропонували відмовитися від свого підпису? Адже внаслідок залякування кілька осіб з числа тих, хто підписався, від свого підпису відмовилися.

Ініціатива листа виходила із середовища технічної інтелігенції — фізиків, математиків. Редагували лист я, Світличний і ще хтось — я точно не пам'ятаю. Підписи збирали в основному математики, фізики. Яким чином усе це відбувалося? До одних людей приходили особисто й просили підписати текст. Інших просили його підписати під час різних зустрічей. Текст для підпису виставлявся також і в Спілці письменників.

Як це? Можна було офіційно збирати там підписи?

За дозволом збирати підписи ми ні до кого не зверталися. Ці підписи просто збирали біля входу, при нагоді якихось зустрічей у будин-

ку Спілки письменників. Після того, як лист було оприлюднено, як ви сказали, розпочалися репресії.

Як це відбувалося у Вашому випадку? Вас кудись викликали?

Ні, моя позиція була настільки специфічною, що мене нікуди не викликали й зі мною не пробували розмовляти. Власне, єдиним місцем, де мені можна було винести догану, була Спілка письменників. Інша річ, що там до мене мали серйозніші претензії й на таких "дрібницях" не зосереджували уваги.

А як ставилася Спілка письменників до тих, хто підписав лист? Наприклад, зі Спілки художників виключили Горську, Севрук і Семикіну, які підписали лист. Чи було щось подібне у Спілці письменників?

Я не пригадую, щоб когось виключили зі Спілки. А лист, крім мене, підписали Антоненко-Давидович, Руденко. Але, звичайно, лист не був прийнятий там схвально. При цьому слід взяти до уваги, що Спілка художників так розгнівалася тому, що це був чи не перший випадок, щоб його члени так відверто ангажувалися в опозиційну діяльність, тоді як подібні ініціативи у Спілці письменників траплялися значно частіше. Я думаю, що це була головна причина, чому Спілка письменників відреагувала на лист порівняно спокійно. Напевно, якесь значення мав також той факт, що у Спілці письменників було більше людей, які розуміли ситуацію й були менш схильними виявляти власну ініціативу для погрому неблагонадійних. Тобто вони, звичайно, робили те, що від них вимагалося, але вони не намагалися бути "святішими від папи римського".

Чи можна сказати, що "Лист 139" був своєрідним Рубіконом, після переходу якого ситуація дедалі погіршувалася?

Так, це був якийсь етап. Гайки почали загвинчувати, щоправда, не тоді, а ще раніше. Я б сказав, що це почалося у 1963 році, тобто після виступу Хрущова, пізніше у 1965 році, коли пройшли арешти, цей процес поглибився, й нарешті настав 1968 рік і події, що розгорнулися довкола "Листа 139". Ще один відкат у політиці влади. Відкат, який через кілька років призведе до терору.

1968 рік — це перш за все події у Чехословаччині. Що вам тоді було відомо про те, що відбувається у Чехословаччині, і як київська інтелігенція реагувала на ці події?

Фактично ми знали про все, адже у нас були там друзі, і ми дуже уважно стежили за змінами у цій країні. Пам'ятаю, що того дня до Києва приїхали із Чехословаччини Зіна Ґеник-Березовська й Андрій Куримський, Михайлишин і ще кілька осіб. Вони були у мене вдома, потім вийшли залагодити свої справи; ми домовилися зустрітися на бульварі Шевченка. Коли ми зустрілися, я вже знав про вторгнення й переказав їм цю інформацію. У нашому колі ми дуже переймалися тим, що відбувалося в Чехословаччині. Ідея соціалізму з людським обличчям Дубчека* нам дуже подобалася, бо вона усім давала надію. Ми були переконані, що лише ця ідея може врятувати соціалізм. Придушення Празької весни ми сприйняли як велику політичну трагедію. З цього приводу були навіть протести.

Ви відсилали ці протести до чехословацького посольства у Москву?

Ні, до їхнього консульства у Києві.

У цей рік почалася також Ваше "ходіння по муках", адже саме у цей рік "Інтернаціоналізм чи русифікація?" був виданий на Заході. Ви знали, що така публікація готується, чи дізналися про це post factum?

Ні, я не знав, що книжка вийшла, але правду кажучи — я на це сподівався.

Тобто Ви не передавали машинопис книжки на Захід?

Один примірник "Інтернаціоналізму..." передав на Захід я, але не з метою публікації. Це було ще до подій у Чехословаччині. До Києва приїхав Микола Мушинка. Михайлина Коцюбинська сказала йому, що я написав "Інтернаціоналізм...", і він дуже цим зацікавився. Прочитав, загорівся й сказав, що провезе машинопис у Чехословаччину. Ідея полягала в тому, що Мушинка мав передати маши-

---

* *Олександр Дубчек* (1921–1992) — чехословацький політик; у 1968–1969 Перший секретар ЦК КП Чехословаччини, лідер Празької весни; у 1989–1992 — голова Федеральних Зборів.

нопис членові ЦК Комуністичної партії Чехословаччини, який водночас був головою Центрального Комітету Культурного союзу українського трудового народу, докторові Капішовському. Ми тоді мали ілюзії, що за посередництвом чехословацької Комуністичної партії можна якось вплинути на ті події, які відбуваються у нас. Тож я погодився передати йому машинопис (зрештою, це був перший варіант моєї праці, до якого я вніс пізніше суттєві зміни), але за умови, що Мушинка передасть його тільки В. Капішовському. Одначе нічого з цього не вийшло, бо Мушинку затримали на кордоні й забрали машинопис. Із цього приводу у нього були неприємності. Його кілька разів викликали на допит, а потім переслідували в Чехословаччині. У зв'язку з цією спробою передати машинопис "Інтернаціоналізму..." за кордон трапилася дивна історія. Через день чи два після того, як я передав машинопис Мушинці, мене запросили у КГБ під якимсь дріб'язковим приводом. Слідчий ставив мені якісь несуттєві питання. Дивовижним натомість було те, що в часі допиту він двічі виходив із кабінету, залишаючи мене самого. Це абсолютно суперечило їхнім правилам. У час його відсутності я подивився на папери, які слідчий залишив на столі. На одному з них було написано "Мушинка". Для мене було ясно, що це застереження. Коли я вийшов із КГБ, то відразу почав шукати Мушинку, який перебував тоді у Львові й мав там залишитись на кілька тижнів. На щастя, з Києва до Львова повертався один тамтешній літератор. Я попросив його попередити Мушинку, щоб той не брав із собою мого машинопису. Ця людина не попередила Мушинку. Причому я й досі не знаю, чи він просто не передав цю інформацію Мушинці, чи повідомив тих, кого слід, про машинопис, який везтиме Мушинка. Одначе кілька примірників тексту "Інтернаціоналізм чи русифікація?" було передано на Захід іншими шляхами.

Праця виходить на Заході, й відразу ж після цього, на початку 1969 року, Вас викликали у КГБ й запропонували, щоб Ви висловили у пресі протест проти цієї публікації.

Спочатку до мене кружним шляхом дійшли натяки, що я маю звернутися до завідувача відділу культури ЦК КПУ Павла Федченка, відомого історика української літератури. Річ у тім, що оскільки я не був членом партії, ЦК не могло офіційно викликати мене.

Тому Ви самі мали виявити бажання розмовляти з функціонерами Центрального Комітету?

Саме так. Я відповів, що не маю предмета для розмови. І на якийсь час мені дали спокій. Після цього до мене кілька разів доходила інформація, що коли я не погоджуся виконати їхнє завдання, то вони самі організують відповідну кампанію. Одначе пізніше вони все-таки викликали мене. Були "розмови" з колишнім секретарем ЦК І. Д. Назаренком, із завідувачем відділу пропаганди ЦК Г. Шевелем, завідувачем відділу науки Юрієм Кондуфором. Мушу сказати, що номенклатура з ЦК (за винятком І. Д. Назаренка) поводилася набагато брутальніше, аніж формально ввічливі кагебісти. Порівняно з ними колишній шеф КГБ Нікітченко був ангелом!

Першою ластівкою цієї кампанії була стаття Любомира Дмитерка під назвою "Місце в бою. Про літератора, який опинився по той бік барикади", опублікована 5 серпня 1969 року в "Літературній Україні". У цій статті працю "Інтернаціоналізм чи русифікація?" було названо "ренегатською писаниною", "цинічним блюзнірством", а висновок був таким — "він дезертирував з наших рядів і бореться проти нас". Після цього в "Молоді України" з'явився колективний лист під назвою "У духовній еміграції", в якому Вас назвали "дезертиром", а Вашу діяльність визначили як "моральний занепад, дезертирство й облуду".

Так, подібних нападів було чимало. Тоді я не надавав цьому великого значення, тому й тепер не дуже добре пам'ятаю, хто й що писав у той час.

Одначе я думаю, що коли тоді таку агресивну статтю, написану у формі вироку, друкувала "Літературна Україна", то це означало, що період мирного урегулювання проблеми закінчувався, й починається війна.

Напевно, це було так. Але тоді я не надто цим переймався.

Ви не переймалися й тим, що Вас викликали на засідання Президії Спілки письменників? Нагадаємо, що на засіданні були присутніми: Збанацький, Смолич, Новиченко, Павличко, Головко, Усенко, Драч, Панч, Олійник, Ткач, Загребельний, Мороз, Коротич, Мушкетик, Цюпа, Собко.

Не певен, що саме вони. Річ у тім, що за півроку до засідання Президії Спілки письменників відбулося засідання правління Київського відділення Спілки, на якому розглядалося моє питання. Можливо, ви маєте на увазі саме це засідання. Мета зборів була зрозумілою — виключити мене зі Спілки. І чи не вперше в історії Спілки письменників України задум влади провалився. Бо кілька присутніх голосували проти постанови усунути мене зі Спілки письменників, а владі з пропагандистською метою треба було, щоб постанову прийняли одностайно. Таким чином, незважаючи на те, що більшість тих, хто зібрався, була проти мене, я лишився членом Спілки. Проти постанови про виключення мене зі Спілки голосували, якщо пам'ять мене не зраджує: Сава Голованівський, старенька письменниця Агата Турчинська, Борис Олійник і ще кілька осіб. У кожному разі, коли виявилося, що Київське відділення мене не виключило, мою справу перенесли на засідання Президії.

Яким було це засідання? Вас викликали офіційно, Вас попередили про те, яке питання розглядатиметься? Хто головував на зборах, якими були виступи? Що, наприклад, говорив Драч, а що Новиченко чи Олійник?

Хочу уточнити: Драч і Олійник не були членами Президії. Ці збори мали більш формальний характер, аніж у Київському відділенні. Перед зборами зі мною велися якісь розмови, внаслідок яких я виступив із самокритикою, зміст якої, звичайно ж, був відомий усім присутнім. Те, що я там прочитав, було чистою формальністю: я жалкую, що мою працю використовують на Заході. Тоді виступали: Збанацький, Усенко, Смолич, Новиченко, Павличко й інші. Загалом домінував у виступах такий тон: те, що зробив Дзюба, прийняти неможливо, його праці використали закордонні осередки проти нашої радянської України, однак, зваживши на його відмежування від зарубіжної пропаганди, треба дати йому шанс. Самокритика, з якою я виступив, розцінювалася як перший крок на шляху мого перевиховання. Засідання закінчилося тим, що колектив дає мені час на те, щоб я змінив свою позицію, але пильно стежитиме за мною.

Й Ви справді відчували, що в Спілці за Вами пильно стежать?

Сама Спілка не виявляла особливого запалу, інша річ, що Спілку постійно інформували відповідні органи. Якщо ж говорити про Спілку,

то я відчував перед нею своєрідну вину. "Замість того, щоб займатися творчістю, — думав я, — вони мусять займатися такими проблемами, як моя". Одне слово, вони через мене страждають. Мене постійно супроводжувало таке відчуття, що я створюю для них додаткові проблеми.

Того ж 1970 року, коли Ви виступили із самокритикою, середовище шістдесятників переживає великий удар. 7 грудня за обставин, і досі ще до кінця не з'ясованих, убивають одну з чільних представниць вашого середовища — Аллу Горську.

Це була трагедія. Відразу ж з'явилися чутки, що за її смертю стоїть КГБ. Всупереч домінуючому переконанню мого середовища, я в це не зовсім вірю. Не виключено, що ця смерть була пов'язана із дуже складною родинною ситуацією. Там був дуже великий конфлікт між нею і батьками її чоловіка. Я розмовляв із чоловіком Алли Віктором Зарецьким; він теж не був схильний шукати в її смерті якихось політичних причин. Однак більшість нашого середовища вважала, що це було політичне вбивство.

Для доведення цієї тези наводили аргумент, що всі, хто публічно говорив про зв'язок КГБ із цим убивством, мали пізніше клопоти, їх викликали на допит, їм погрожували і т. д.

Так, загалом панувало переконання, що КГБ було до цієї справи причетне. В мене була особиста думка, може, помилкова. Мені не хочеться у це вірити. Мені не хочеться вірити, щоб у той час КГБ застосовувало такі позасудові методи. Наприклад, коли я написав свого листа до ЦК, багато хто застерігав мене, щоб я не виходив увечері сам і був обережним, переходячи вулицю, бо мене, напевно, намагатимуться вбити. Я ніколи не ставився до таких застережень серйозно, мене вони просто смішили. Може, через свою легковажність, а може, тому, що я дивився на світ тверезо. Я ніколи не боявся й зі мною ніколи нічого подібного не траплялося. Може, тому, коли траплялися випадки, подібні до смерті Алли Горської, я не дуже вірив, що КГБ якось до цього причетне. Але треба сказати, що такі випадки загадкових смертей тоді траплялися, наприклад, смерть першої дружини Чорновола*, таємниче зникнення раз і назавжди

* *Олени Антонів.*

надзвичайно талановитого 19-річного поета Григорія Тименка. Тогочасна атмосфера була насичена страхом, непевністю й підозрами, тому легко було повірити у найбожевільніші речі.

Чи відчули Ви, що усунення Шелеста й прихід до влади Щербицького матимуть для вашого покоління далекосяжні наслідки?

Для нас було зрозуміло, що надходять нові часи, що у політиці настають зміни.

Власне, ми відчували це не як зміну політики, а як завершення ще одного періоду політичних змін, які тоді сталися. Справді, протягом кількох останніх місяців свого керівництва Шелест уже не мав реальної влади. Усе відбувалося поза ним. І все ж я знаю, що він намагався протистояти другій хвилі арештів в Україні.

Але перша хвиля репресій в Україні у 1965 році відбувалася в час його перебування при владі.

Ну, зрозуміло, Шелест не був голубом миру. Він, власне, був сталіністом. Одначе протистояв репресіям 1972 року. Зрештою, я думаю, що він робив це не з гуманних міркувань, а просто відчував, що починається якийсь рух, спрямований проти нього особисто. Крім цього, мені здається, що тут почав діяти механізм, характерний для всіх керівників на республіканському рівні у Радянському Союзі. Як керівник і господар, він дбав про те, щоб на його подвір'ї було спокійно, щоб на ньому панував порядок. А коли доходило до арештів, то певною мірою це був і закид на адресу самого керівника, адже він не зміг підтримати порядок, і антирадянські елементи розперезалися у його володіннях. Так чи інакше, але Шелест виступав проти арештів у 1972 році. Я особисто міг переконатися в цьому під час мого першого арешту, який відбувся внаслідок випадкового збігу обставин. А було це так. Мені треба було залагодити якусь справу з Іваном Світличним, який жив недалеко від нас, на вулиці Уманській. Я збирався до нього кілька днів, але ніяк не міг дійти. Того фатального дня я їздив у велику друкарню "Радянська Україна" і тому повертався додому не своєю звичною дорогою, а повз будинок Світличного. Я подумав, якщо вже я опинився поряд, то зайду до нього. Якби я раніше зателефонував, то нічого б не трапилося, бо телефон мовчав би (у кагебістів було заведено не відповідати на телефонні дзвінки в часі обшуку) і я, напевно, подумав би, що Світличного немає вдома.

Але я не зателефонував, а пішов. Я подзвонив у двері, двері мені відкрив високий чоловік, я навіть здивувався, звідки взялися у Світличного такі родичі. Чоловік запросив мене російською увійти. Я знову здивувався, бо у Світличного всі — господарі й гості — розмовляли українською. Коли я зайшов до квартири, мені стало зрозуміло, що я попався. Маса людей, вивалені посеред кімнати папери, в яких копирсалися кагебісти — одне слово, обшук. На моє нещастя, у мене в торбі було повно самвидавчих матеріалів, причому всю цю нелегальщину я носив місяцями із собою. Щиро кажучи, я навіть забув, що маю їх при собі. Кагебісти відразу ж накинулися на мене, обшукали, а коли побачили нелегальну літературу, їхні обличчя засяяли від щастя. Вони вирішили, що підтвердилася їхня версія, а саме, що я приношу самвидав Світличному, а той передає його за кордон. Одне слово — вони виявили шлях передачі самвидаву. Мене привезли до КГБ й там почалися допити. Марта, моя дружина, яка була у той час тяжко хвора, дуже хвилювалася, що я довго не повертаюся (усю ніч і наступний день). Нарешті, мене привезли додому. Майже два місяці по мене приїздили щоранку й везли у КГБ. Там мене тримали увесь день, а ввечері привозили додому. І так по колу. Формально вони не могли мене арештувати, бо в них не було ордера на арешт, але, водночас, вони не хотіли давати мені свободу. І так тривало чи не два місяці. Пізніше мене виключили зі Спілки письменників.

Вас день у день возили до КГБ?

Так, день у день. Хоча ні, була одна коротка пауза. Лишили мене трохи у спокої. Хоча, звичайно, вони постійно стежили за мною. Перерва у допитах була якраз перед тим, як мене виключили зі Спілки письменників. Тоді я працював у видавництві “Дніпро”. Доки мене возили на допити, мене не можна було звільнити з роботи. Але тільки-но це скінчилося — мене відразу ж вигнали з роботи. Я не був цим здивований, так тоді робили. Коли це наступного дня до мене додому приїздить налякана головна редакторка видавництва й каже, що я маю їхати на роботу. “На яку роботу? Адже мене звільнили”. Тоді редакторка почала дуже наполягати: “Прошу Вас, Іване Михайловичу, їдьте на роботу”. Виявилося, що коли Шелест довідався, що мене звільнили з роботи, то особисто дав розпорядження, щоб мене там поновили. Мої начальники дуже вибачалися переді мною за цей інцидент. Однак через два тижні мене все одно заарештували. (Можли-

во, це був хід КГБ: ще не всі матеріали на мене були готові). Такі були тоді справи з Шелестом. Причому "підкопувати" Шелеста почали значно раніше — у 1968 чи 1969 році, коли керівником КГБ України став Федорчук. Мені здається, що Федорчука прислали для того, щоб він збирав матеріали на Шелеста. Це був фраґмент загальної політики Брежнєва.

Перш ніж Вас заарештували, Вас виключили зі Спілки письменників. Як це відбувалося?

Це зробили дуже неелегантно. Мене запросили до Спілки на особисту розмову, одначе ніхто мене не попередив, що це буде формальне засідання президії з мого питання. Мене запрошував Збанацький і ще хтось. Я прийшов у визначену годину, входжу до кабінету, а там на мене вже чекали всі члени президії. Мертва тиша. Тоді я зрозумів, навіщо мене запросили. Першим виступив Козаченко, потім слово брали інші. Першими моїми словами були такі: "Я розумію, що рішення, яке ви маєте тут прийняти, прийняте вже давно, і його приймали не ви. Тому немає сенсу щось говорити, дозвольте із вами попрощатися". Я хотів вийти, але кілька присутніх кинулися до мене й почали мене затримувати: "Нам треба поговорити". Я залишився, і збори пішли за їхнім сценарієм. Члени президії виголошували промови. Причому одні з великим запалом, а інші лише для галочки. Одначе всі говорили, що або я засуджу книжку "Інтернаціоналізм чи русифікація?", або місця у Спілці письменників для мене немає. Єдиним із присутніх, хто не брав слова, був Олесь Гончар. Він сидів і дивився на мене зі співчуттям. Але коли почалося голосування, то він також голосував за моє виключення зі Спілки.

Тобто, не знайшлося нікого, хто принаймні утримався б від голосування?

Усі голосували за те, щоб виключити мене зі Спілки. Але засуджувати їх не можна. Усіх їх перед цим викликали до ЦК партії, усіх відповідно обробили. Інший результат голосування був просто неможливий. У кінці я сказав, що не маю до них претензій, що більше їм не перешкоджатиму, й вийшов.

Чи усвідомлювали Ви тоді, що це підготовка до арешту?

Так. Хоча, як я вже казав, у певному сенсі я людина легковажна й, незважаючи на те, що я розумів, до чого все хилиться, я не надавав усьому цьому великого значення. Проте я відчував, що все закінчиться погано. Інша річ, що ще раніше мене чимало разів намагалися у Спілці "обробити". Це було щось жахливе. Кожного разу я виходив звідтам з головою, яка просто тріскалася від напруги. А на вулиці — сонце, зеленіють дерева, дівчата гуляють. Я починав думати: яке це має значення? Життя так чи інакше йде своєю колією. Звичайно, існувати під постійним пресингом було неприємно, але водночас я бачив, наскільки все це дріб'язкове. Мені вдавалося зберігати дистанцію до довколишньої дійсності. Може, тому я не ставився до того, що діялося зі мною, як до трагедії. Я навіть виправдовував тих людей, які переслідували мене, навіть того бідолашного Козаченка, якого всі вважали головним винуватцем переслідувань у Спілці. Я ніколи не мав до нього претензій. Навіть навпаки, у мене таке враження, що він захищав мене перед тим же Центральним Комітетом, як міг.

Скільки часу після виключення зі Спілки Ви ще перебували на свободі?

Недовго. 2 березня 1972 року мене виключили зі Спілки письменників, а 18 квітня мене заарештували. Упродовж усього цього часу мене викликали на допити.

Прийшли додому…

Кілька слідчих прийшли додому. Мене це не здивувало, бо вони не раз приходили із обшуком, постійно викликали мене на допити. Їх очолював слідчий Кольчик.

Цей славнозвісний Кольчик, який брав участь у багатьох політичних справах того періоду?

Той самий. Забігаючи наперед, скажу, що він поводився зі мною дуже ввічливо, і я особисто не можу йому нічого закинути. Причому той факт, що в мене почався обшук, нас зовсім не здивував, бо таке вже не раз було. Те, що вони запросили мене їхати з ними, теж не здивувало — врешті-решт не вперше. Тільки Марта, моя дружина,

відразу зрозуміла, що це не звичайне затримання, бо мені сказали взяти паспорт.

Вам не показали санкції на арешт?

Ні. Мене завезли в КГБ на вулицю Володимирську, спочатку були якісь розмови, потім мені дали прочитати санкцію на арешт. Я не пам'ятаю точно, що там було написано, але йшлося про те, що прокурор погоджується, щоб вжити до мене запобіжних заходів у формі тимчасового арешту. Я сидів тоді сам у камері, що знаходилася у підземеллі.

Яким було Ваше тюремне життя?

Мала, але з високою стелею камера на дві особи. Мала й висока. Вгорі маленьке заґратоване віконечко, крізь яке просочувалося світло; у камері панував напівморок. Взимку холоднувато, влітку — страшенна духота У тюремній бібліотеці був мізерний набір книжок; досить багато було спогадів революціонерів, які описували свої втечі з царських тюрем; система зв'язку між в'язнями ґрунтувалася на перестукуванні. Це різко контрастувало з теперішньою тюремною дійсністю. В наші часи людина могла просидіти у тюрмі й сто років, і при цьому вона нікого б не побачила й не почула. Напевно, тому з радянських політичних тюрем ніхто не втікав. Усе було передбачено. Для того, щоб в'язні не могли перестукуватися, між стінами залишено порожній простір шириною на метр. Одне слово — повна ізоляція. У дверях — вічко, крізь яке за в'язнем спостерігають двадцять чотири години на добу. Вранці й увечері водять у туалет. Їжа така, що звикаєш до неї тільки після двох-трьох тижнів, коли людина вже втрачає чуття смаку. Був період, коли я півроку просидів у одиночній камері. Мушу сказати, що всупереч загальному уявленню про одиночку, я краще почувався, коли сидів сам. У "двійці" доходило до ситуацій, коли колега з ув'язнення міг отруїти весь побут. Не кажучи вже про те, що найчастіше вашим колегою за нещастям виявлявся співробітник КГБ. Я не вірив у це аж до того моменту, доки один з моїх колег з ув'язнення, літня людина, вже після виходу з тюрми прийшов до моєї родини й признався в цьому. Інший колега по камері, п'яний плакав і просив вибачення. Звичайно, я знав, що КГБ використовує такі методи, але я не вірив, що мене може щось подібне спіткати. Коли сидиш із людиною, бачиш її день у день, то просто тобі не хочеться

вірити, що вона може доносити на тебе. Для цієї "роботи" КГБ найчастіше вербувало кримінальних злочинців взамін на обіцянку пом'якшити вирок чи інші поступки. Інша річ, що той літній чоловік, який пізніше признався, що він донощик КГБ, дуже часто починав зі мною розмови на різні делікатні теми. Наприклад, він казав, що трохи цікавиться літературою, що він трохи читав, знає, ким є Зіновія Франко, й відразу ж після цього ставив питання, чому у неї виникли проблеми із КГБ. У кожному разі, мій колега з камери набрид мені остаточно. Може, крім завдання доносити на мене, він ще мав завдання нервово виснажити мене? У той час, коли я сидів у тюрмі, досить поширеним було переконання, що кагебісти додавали в їжу якісь фармакологічні засоби, які мали викликати депресію. Мені також не дуже хотілося у це вірити. Тим паче, що на людину гнітюче впливала сама ситуація. Для мене найважче було витримати ізоляцію від зовнішнього світу. Я не отримував жодних газет, не було радіо. Єдиними людьми, яких я бачив, були слідчі й охоронці. Прогулянки тривали лише півгодини.

Мене викликали на допити кілька слідчих, і кожний з них грав іншу роль. Один був заклопотаний, другий поводився по-хамському и суворо, третій — інтелектуал, цим третім був уже згадуваний Кольчик. Допити тривали цілими годинами й здавалися безконечними. Я був украй виснажений. Характерно, коли допит доходив до того моменту, який цікавив КГБ, його уривали й протягом кількох днів, а іноді навіть і тиждень, мене лишали у спокої. Я думаю, що це робилося для того, щоб в'язень протягом цього часу мучився над питанням, що КГБ відомо про ту чи іншу подію. Пам'ятаю, що так було, коли в мене почали випитувати, де розмножувався самвидав. У нас була така невеличка нелегальна майстерня, де робилися фотокопії матеріалів самвидаву. Між іншим, це робили брати Кабалюки та Григорій Тименко, який на той час уже безслідно зник. Там копіювалася моя праця й книжка Чорновола. КГБ дуже хотіло добратися до цієї майстерні, мене також наполегливо розпитували про неї, а в найцікавіший момент допит припиняли. Кілька днів я не міг думати ні про що інше, тільки про те, чи знає КГБ, де розташована майстерня, і чи знайдуть вони її, чи ні. Врешті-решт, цю майстерню кагебісти не знайшли.

Але обтяжливість слідства — це дурниці. Найгіршим — принаймні для мене — був той мур, який виріс між мною й слідчими. Незважаючи на всю абсурдність звинувачень, висунутих на мою адресу, й

незважаючи на мої аргументи й відхрещування від дедалі фантастичніших звинувачень, ніхто на те, про що я говорив, не звертав жодної уваги. Якийсь страшний мур байдужості. Ця неможливість логічної розмови мене страшенно пригнічувала.

А про що Вас найчастіше розпитували під час допитів?

По-перше, про поширення самвидаву. Тут моя стратегія була простою: якщо хтось під час слідства говорив, що отримав від мене якийсь матеріал, і це було занесено до протоколу, то я таку інформацію підтверджував. В іншому випадку я все заперечував. Інша річ і, може, головна з точки зору слідчих, — це моє ставлення до того, що на Заході цитували мою працю різні антирадянські діячі. Наприклад, мене розпитували, як я розцінюю те, що Стецько подарував мою книжку Чан Кай-ші, чому я не протестую проти цього.

У контексті Вашого арешту важко не поставити питання про таке: усі арешти у 1972 році були проведені у січні, як Ви думаєте, чому Вас заарештовано пізніше?

Я думаю, що я був "позаплановим". Мабуть, задум був такий: під час першої хвилі треба було ув'язнити певну групу людей, побачити, якою буде реакція громадськості й закордону, і лише пізніше арештувати мене й, може, ще когось. Щоб ув'язнити мене, треба було мати сильні аргументи; я думаю, що вони були змушені зібрати додаткові матеріали. Тому мене формально не заарештували у першій фазі, хоча — як я вже казав — de facto я був під домашнім арештом. Цей час КГБ використало для того, щоб "науковці" могли провести офіційну експертизу праці "Інтернаціоналізм чи русифікація?". Серед експертів КГБ були історики, філософи, а Спілку письменників репрезентував Збанацький. Загалом цю експертизу підписало десять осіб.

Чи не пригадуєте Ви прізвищ інших експертів, крім Збанацького? Як колись писав Солженіцин: хай вітчизна знає прізвища своїх донощиків.

Ні, не пам'ятаю, і я не хотів би когось скривдити (хоч відповідні документи відомі). У кожному разі у висновку експертизи написано, що "Інтернаціоналізм чи русифікація?" — це антирадянська книжка. Крім цього, мені приписувалося авторство гострого, хоча й не най-

кращого документа під назвою “Програма українських комуністів”. Головна теза цього документа — це потреба створити справжню українську комуністичну партію, бо КПРС — це партія російських окупантів і т. д., і т. п. Я думаю, що в КГБ чудово знали, що я не був автором цього документа, але мені приписали його авторство, щоб мати привід для мого арешту й водночас мати інструмент тиску на мене. Протягом перших півроку мого ув’язнення приписування авторства цього документа було головним пунктом мого обвинувачення. Експертизу цього тексту, як і першого, готували філологи, політологи, філософи і т. д. Протягом кількох тижнів у кабінеті слідчого Кольчика я писав спростування цієї експертизи. При цьому мені дозволяли користуватися різними книжками, працями Леніна і т. п. Це моє спростування було десь на 90 сторінок. Після цього від подібного обвинувачення відмовилися. Тут я мушу додати, що авторство цього тексту було підставою для того, щоб висунути проти мене обвинувачення у зраді Батьківщини (параграф, за який загрожує найвища міра покарання. — *Прим. авт.*). Я розумів, що це звичайнісінький шантаж, і не ставився до цього серйозно. На наступному етапі мені висунули обвинувачення за статтею 62 кримінального кодексу (антирадянська агітація і пропаганда). Я чудово розумію, що кагебісти відмовилися від приписування мені авторства “Програми українських комуністів” не під впливом мого спростування. Просто у цей час вони отримали експертизу на працю “Інтернаціоналізм чи русифікація?” з потрібними їм висновками.

Чи не думаєте Ви, що Ваші посилання в “Інтернаціоналізмі...” на твори Маркса, Леніна, тобто використання мови офіційної ідеології (й водночас її демаскування), особливо розгнівали владу?

Безсумнівно! Вони взагалі найбільше ненавиділи “спокійних” людей, тих, кого нелегко було “зловити” на “антирадянщині”, бо це ускладнювало їхнє завдання. Наприклад, шеф КГБ Федорчук багато разів особисто “бесідував” зі мною й не раз вибухав гнівом: “Светличного и Кочура на одной ветке повесить надо! Тихие гады!”.

Тож у першій фазі слідства, коли відпав закид у зраді Батьківщини, головним пунктом обвинувачення став “Інтернаціоналізм...”.

Ще мене обвинувачувано у використанні матеріалів самвидаву й празьких “Literarnych Novin” — як антирадянського журналу.

Як довго Ви сиділи у тюрмі до судового процесу?

Майже рік. А після процесу ще понад півроку.

Як проходив сам судовий процес?

Процес начебто був відкритим, але публіка в залі складалася з людей із КГБ. Крім того, було кілька представників Спілки письменників, представники Спілки журналістів, може, іноді з'являлися представники ще й інших творчих спілок.

Чи пустили на суд Вашу родину?

Так. Марта постійно перебувала в залі. Начебто все було в порядку, усі — особливо судді — поводилися тактовно. Процес проходив спокійно, хоча обвинувачення було дуже серйозним. Характерно, що ніхто не свідчив проти мене.

Тобто, єдиним доказом проти Вас була експертиза "Інтернаціоналізму..."?

Так. Звичайно, на цей процес викликали чимало свідків, але жоден із них не дав свідчень, які можна було б поставити мені у вину. Навіть найгірше для мене свідчення одного лікаря із Вінниці, якому, з огляду на те, що я не мав до нього довіри, я не хотів дати "Інтернаціоналізм...", зводилося до того, що він сказав, що я переповів йому свою працю. Це був один із небагатьох випадків, коли хтось зі свідків визнав, що він отримав від мене працю "Інтернаціоналізм чи русифікація?". Другим таким свідком була латишка Візма Белшевіц, поетка, яка перекладала мою працю латиською, якій я дав один примірник із присвятою, тому вона й не могла заперечити, що отримала її від мене. Цей примірник конфіскували під час обшуку, проведеного у неї. Усі інші якось викручувалися, виправдовувалися тим, що начебто не пам'ятають і т. п. Траплялося, що дехто зі свідків проголошував дуже гарячі промови на мій захист. Наприклад, так повівся поет Данило Кулиняк, який говорив, що коли він хотів створити нелегальну організацію, то прийшов до мене, щоб порадитися з цього приводу, і що я був тією людиною, яка переконала його відмовитися від цієї думки. Тепер я не можу сказати, чи щось подібне справді було.

Такі декларації вимагали неабиякої відваги, адже таким чином можна було накликати чимало клопотів на власну голову.

Так, це могло погано для нього закінчитися, але у нього був свій план мого порятунку. З Кулиняком пов'язана й інша смішна історія: коли його запитали, звідки у нього "Інтернаціоналізм чи русифікація?", він, не роздумуючи, відповів, що йому дав її прочитати Павло Григорович Тичина. Усі присутні знали, хто такий Тичина, тому ця відповідь викликала загальні веселощі. На той час Тичина вже помер, тому йому це вже не могло зашкодити. Загалом, здавалося, що перебіг справи є на мою користь. Це враження було таким сильним, що присутні на процесі були переконані, що мене виправдають. У своєму останньому слові я сказав, що частково визнаю себе винним, у тому розумінні, що допустив розповсюдження моєї праці. По суті я вважаю — говорив я, — що написав правду, але я не повинен був допустити розповсюдження своєї розвідки, оскільки вона в результаті цього потрапила до рук ворогів і була використана проти Радянського Союзу. Було винесено вирок: п'ять років ув'язнення. Через кілька місяців після процесу я, на наполегливі пропозиції влади, написав листа, який надрукувала "Літературна Україна". Це дуже важкий для мене момент. Мені нелегко про це говорити. До такого фіналу призвело багато причин. По-перше, я дуже болісно переживав обвинувачення в тому, що моя діяльність зашкодила Радянському Союзові. Раніше я говорив, що замолоду був ідейним комсомольцем. З цієї точки зору моя психологічна ситуація була зовсім іншою, напевно, значно складнішою, ніж для тих шістдесятників, які не мали ілюзій щодо радянської дійсності. Для них радянський лад був чужим, а його функціонерів вони вважали ворогами. У моєму випадку все було набагато складніше. Я не сприймав радянський лад як щось чуже й вороже, а його функціонерів — як ворогів. Певною мірою я визнавав його "своїм". Мені здавалося, що проблема полягає у викривленні комуністичних ідей, які самі по собі є цінними; що можна багато що змінити шляхом реформування радянського суспільства. Одне слово, я хотів діяти у межах цієї системи. Я думаю, що саме через це мені було складніше, і я легше піддавався тискові ззовні, в мені також значно легше було пробудити щось на зразок почуття провини у зв'язку із звинуваченнями, які проти мене висували.

Яким чином Вас “робили м’якішим”?

Мені казали: “Ви стверджуєте, що не виступаєте проти радянської влади, що Ви лише противитеся помилкам і викривленням. Якщо це правда, то як Ви можете спокійно дивитися на те, що Вашу творчу працю використовують найзапекліші вороги Радянського Союзу, які ведуть із нами боротьбу не на життя, а на смерть? Адже це можна сприйняти так, наче Ви схвалюєте такі дії”. Я намагався переконати, що можу відповідати лише за себе і за свою роботу. Що ж я можу вдіяти, якщо десь на Заході хтось, усупереч моїм намірам, використовує мою працю? Тим часом вони моїх пояснень не сприймали, все починалося спочатку і в черговий раз, відповідаючи на ці запитання, я починав відчувати свою провину. Другим чинником, про який я вже згадував, був факт, що книжку “Інтернаціоналізм чи русифікація?” почали сприймати як свою й розхвалювати на всі боки люди, з якими я б не хотів мати нічого спільного. Йдеться про людей, яких я визначив би як примітивних націоналістів. Між іншим, я мушу сказати, що трагедія української ситуації полягає в тому, що становище, в якому перебуває українська культура й українська мова, об’єднує зовсім різних людей, людей з абсолютно різними поглядами, із різним рівнем культурного розвитку й моральної вразливості. Певною мірою це природно. Одначе щодо усіх інших питань ці люди мають зовсім різні погляди. Я говорю про це, бо дуже гостро відчув це після опублікування “Інтернаціоналізму...”, коли мені кидалися на шию люди, сповнені ненависті до етнічно чужих — євреїв, росіян, поляків і т. д. Така реакція мене злякала. У мене було враження, наче їхній примітивізм якоюсь мірою зачіпає й мене. Мушу сказати, що ще за кілька років до арешту я багато про це думав і відчув потребу відмежуватися від цих людей. Я прагнув сконцентруватися виключно на літературній роботі. Політика ніколи мене особливо не приваблювала. Я вважав, що, написавши працю “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, я виконав своє завдання й тепер можу повернутися до власних занять. Одначе виявилося, що ця книжка змінила усе моє життя. Несподівано — принаймні так це сприймалося суспільством — я став лідером певної групи, провідником якогось руху. Це зовсім не було моєю метою. Я не хотів бути жодним лідером і думаю, що в мене не було необхідних для цього психологічних рис. Я хотів якомога швидше розпрощатися з цією роллю. Проте це було нелегко, оскільки багато хто вважав мене провідником середовища, мою поведінку

обмежували певними рамками. Найменший вихід за ці рамки міг бути інтерпретований як відступництво або зрада, в кожному разі міг розглядатися як привід для розчарування в мені.

Ваша судова справа була настільки винятковою, що вже після процесу, коли, як правило, в'язнів швидко відправляли у табори, Вас і далі тримали у в'язниці КГБ у Києві. Увесь цей час на Вас чинили тиск, щоб Ви написали каяття. Я думаю, що Ви розуміли, що, з одного боку, кагебісти здійснюють на Вас тиск, бо хочуть влаштувати велику демонстрацію під гаслом "символ покоління шістдесятих років капітулював", з другого — Ваші знайомі й друзі, хотіли Ви того чи ні, також ставилися до Вас як до символу свого покоління й мали надію, що Ви залишитеся непохитним.

Я знав про ці очікування. Одначе прийшов до висновку, що більше зроблю, якщо зможу повернутися до своєї роботи. Також у мене була надія, що коли мої друзі побачать, що я розкаявся не через конформізм, а щоб зробити щось суттєве, то, принаймні певною мірою, зрозуміють мій вчинок. Якщо ж говорити про мою самокритику, яку надрукувала "Літературна Україна" у листопаді 1973 року, то для мене це був самозахист, відкидання того, що мені нав'язали ззовні.

Ваше покаяння викликало дуже емоційну реакцію серед друзів. Найвідомішим є лист, написаний у таборі Василем Стусом і датований 1975 роком. Коли ми читаємо цього листа, то ми не маємо сумнівів, що Стусові йшлося не про те, аби Вас засудити; для нього це був драматичний досвід.

У той час я не знав про лист Стуса. Я прочитав його значно пізніше. Одначе я уявляв, як можуть відреагувати на мій крок друзі. Крім Стуса, був подібний лист Світличного. Але були люди, які намагалися мені допомогти. Наприклад, через день після того, як мене звільнили із тюрми, до мене прийшов Григір Тютюнник. Ми довго розмовляли, й у якусь хвилину я сказав: "Григоре, вибач мені". — "Не говорімо про це, — сказав Тютюнник. — Цій вині вже триста років". До мене також прийшли Микола Лукаш, Віктор Некрасов, Сергій Параджанов, Григорій Кочур, Олена Компан й інші. Ці люди були у той час зі мною. Інші уникали мене, хоча й з різних причин: одні тому, що не сприймали мого кроку, інші тому, що боялися: все-таки засуджений!

Одначе з плином часу ставлення до мене змінювалося. Особливо, коли люди побачили, що, вийшовши з тюрми, я не приєднався до хору пропагандистів, а залишився самим собою.

Протягом перших років я не міг ніде публікуватися. 8 років я працював на авіазаводі. Водночас займався дослідженням літератур республік Радянського Союзу, в основному тому, що вони мали такі ж проблеми, що й українська література, і на їхньому матеріалі було легше про це говорити. Мені здається, що в міру того, як минали роки, мені вдалося знову відновити довіру до моєї особи.

Ви дозволите ще на хвилину повернутися до Вашої самокритики. Чи відбувся між Вами й кагебістами якийсь торг щодо її остаточного вигляду?

"Самокритику" написав я сам. Причому практично це мало такий вигляд: я писав текст, який читали кагебісти й повертали мені як неприйнятний. Тут відбувалася, так би мовити, боротьба за кожне слово. В результаті останній варіант вийшов досить відмінним від першого.

Що конкретно мало бути у Вашій самокритиці, на думку кагебістів?

Мені дуже складно тепер пригадати, якими були їхні окремі вимоги. Загалом ці вимоги зводилися до того, що я повинен категоричніше відмежуватися від праці "Інтернаціоналізм чи русифікація?" і від її використання на Заході. Я ж натомість намагався зберегти підтекст, тобто щоб слова про "ворогів", яким я не хотів служити, уважний читач міг віднести й до самого КГБ.

Яким було Ваше життя після виходу із тюрми?

Спочатку я вісім років працював на заводі, але поступово мені почали друкувати, спочатку праці, присвячені іншим літературам, а потім і про українську літературу.

Настали вісімдесяті роки. Якою була Ваша перша реакція на перебудову Ґорбачова? Ви повірили, що це якийсь шанс?

Так, я сприйняв це як великий шанс і вважав, що "гласність" слід використати у боротьбі за права України. Мені важко сказати, чи вірив я в успіх, але я справді дуже радів з того, що відбувалося. Так

само як і багато хто з мого середовища, я вважав, що шанс для змін є, й не мав сумніву, що цей шанс треба використати якнайкраще.

І тоді не мало значення, що перебудова запізнюється в Україні порівняно з Москвою десь на півтора-два роки?

Це не мало великого значення, бо всі ми спостерігали й обговорювали те, що там відбувалося. Мало того, запізнення було додатковим імпульсом до дії. Ми говорили: подивіться, що відбувається у Москві, а в нас нічого, мертва тиша. Перебудова внесла великі зміни у суспільну атмосферу, стало можливим видавати різні речі. Я також тоді порівняно багато публікувався. Важливою для мене статею, яку я написав у той час, була "Українська культура як цілісність", яку передрукували у Москві, а фраґмент із неї надрукували в "New York Times".

Дуже багато шістдесятників активно включилися до тогочасних змін, багато з них зайнялися політикою: Іван Драч, Дмитро Павличко, Вячеслав Чорновіл, Михайло Горинь і т. д. Серед них не було Вас…

Причина була простою. Я ніколи не відчував себе політиком і не хотів ним бути. Навіть тоді, коли вдавався до політичної діяльності, то це відбувалося наче всупереч моїй волі, до цього мене змушувало життя. Натомість я не хотів свідомо ангажуватися у політику. І не тому, що я боявся її; адже я порушував політичні питання у своїй публіцистиці. У мене різні явища, пов'язані із політичною діяльністю: сварки, суперечки, безкінечні зібрання і т. п., — викликають своєрідну відразу. Взагалі моя мрія — замкнутися у якійсь келії, де було б безліч книжок, папір і чорнило, щоб я міг спокійно писати. Іноді мені хочеться повторити за російським сатириком початку XX століття Сашею Чорним — жартома, звичайно:

Жить на вершине голой,
Писать простые сонеты…
И брать от людей из дола
Хлеб, вино и котлеты.

Чи не вплинув на Вашу стриманість у політичній діяльності у ці роки досвід 1972-го?

Ні, це не мало значення. Тим паче, що ще перед тим арештом я хотів відійти від політики, але мені це не вдалося, може, мені не вистачило часу. У часи перебудови я вважав, що моя присутність у центрі політичної дії не є необхідною. Я вирішив лишитися осторонь політичних подій. Проте я брав участь в організації Руху, готував співдоповідь на І З'їзді Руху, виступав на різних форумах (між іншим, на і Всесвітньому конгресі українців у 1991 році).

Одначе і в цьому своєму рішенні Ви не були послідовним, бо у 1992 році стали міністром культури. Важко уявити, що виконання цих функцій дало Вам можливість провадити пустельницьке життя...

Це був наслідок зовнішнього тиску. Було так. На мене напосілися Драч, Павличко, Ємець, Горинь, Жулинський, одне слово, всі демократи, й почали переконувати мене, що я мушу стати членом уряду. Між іншим, ще раніше мене намагався зробити міністром Фокін, потім Комісаренко, який був заступником прем'єра у 1990–1992 рр. Тоді їхньому тиску я не піддався. А цього разу, як я сказав, мене почали "обробляти" демократи, друзі. Формувався уряд Кучми, з яким демократи пов'язували великі надії і в якому їм гарантували кілька портфелів. Усі ці вище згадані люди постійно повторювали мені одне й те ж. Нарешті, я від цього втомився і погодився стати міністром. Зрозуміло, я зробив дурницю, адже робота в уряді — і це можна було передбачити — абсолютно суперечила моїй натурі. Я пригадую роки мого міністрування як жах. Єдиним плюсом виконання цієї функції було те, що, по-перше, я взяв на роботу до міністерства кількох молодих інтелектуалів, по-друге, мені вдалося тоді підтримати чимало новаторських мистецьких подій, і передусім я сам міг вздовж і впоперек об'їхати Україну. Сьогодні я думаю, що мало користався цією нагодою. А ті зустрічі по всій Україні й справді були незвичайними — я скрізь натрапляв на людей, відданих своїй справі, сповнених ентузіазму й надій на майбутнє.

Загалом я радісно розпрощався зі своїм урядовим кріслом. Тепер найважливішою для мене справою є підготовка "Енциклопедії сучасної України", редагування часопису "Сучасність", праця в Академії Наук. Тож мрію про "печеру" я мушу відкласти, напевно, до часу тієї Великої Печери, в якій усі ми колись зустрінемося й відпочинемо.

У МОЄМУ ЖИТТІ БУЛО ТАК БАГАТО ДОБРА...

Розмова з Михайлиною Коцюбинською

Яким було середовище, в якому Ви зростали, яким був Ваш дім?

Я народилася у Вінниці в грудні 1931 року, у будинку, в якому був музей Михайла Коцюбинського. Це був маленький будинок у центрі міста. Він уцілів у часи війни, і сьогодні в ньому також музей. Збереглися й деякі дерева у садку. І сьогодні в центрі Вінниці стоїть цей будиночок, оточений деревами й квітами, які так любив Коцюбинський. Це місце завжди було надзвичайно затишним. Тож я побачила світ у цьому домі, у тій самій кімнаті, де колись народився Михайло Коцюбинський.

Мої батьки були творцями цього музею — першого у пореволюційні роки літературного музею в Україні. Мій батько — молодший брат письменника. Коли я народилася, батько вже мав 62 роки — я була пізньою дитиною від його другого шлюбу. Його діти від першого шлюбу за віком могли б бути моїми батьками. Коли я з'явилася на світ, моя мати була вже зрілою жінкою, хоча й молодшою від батька на двадцять чотири роки. Батько не мав ґрунтовної вищої освіти — закінчив у Москві Народний університет ім. Шанявського. Тому не можна сказати, що він належав до цвіту інтелігенції. Але він був талановитим господарником. До революції працював акцизним чиновником. Досить довго жив у Петербурзі, був членом українського братства, очолював Товариство тверезості. Пізніше переїхав в Україну, працював службовцем, якийсь час був управляючим в маєтку князя Санґушка у Славуті. Життєвим покликанням було садівництво. Скрізь, хоч би де він жив, тато відразу ж закладав садок й досягав у цій справі надзвичайних результатів: він розводив квіти, плекав якісь нові, чудові сорти. Овочі, посаджені його руками, були надзвичайними. Є фотографія, на якій він із вирощеним своїми руками гарбузом, що сягає йому мало не до пояса. Один із помідорів з нашого городу потрапив

навіть на сільськогосподарську виставку до Москви — важив близько кілограма. Мене завжди інтригувало, яким чином йому вдавалося творити такі дива із рослинами. Я й досі не знаю, в чому тут крився секрет. У дитинстві мені здавалося, що мій батько чарівник, і з плином літ це відчуття не зникло.

Після революції батько став директором дитячого будинку в Києві. Саме там він і познайомився з моєю мамою. Моя мама за походженням кримська вірменка; народилася у Феодосії. Вірменське середовище, в якому вона виросла, було вже значною мірою зрусифікованим. Хоча її баба взагалі не знала російської мови, проте батько вже викладав у російській гімназії. Її сестра була піаністкою. Мама вчилася у Петербурзі на вищих жіночих Бестужевських курсах — першому вищому закладі такого типу в Росії. Рівень навчання на цих курсах був дуже високим, там викладав цвіт російської інтелігенції. Після закінчення курсів мама спочатку працювала гувернанткою в Донбасі, а пізніше, в радянські часи, стала вихователькою у тому дитячому будинку в Києві на Куренівці, де працював і батько. Там вони познайомилися, тоді й одружилися, і мама почала "прилучатися" до української культури. Гадаю, що основною причиною її зацікавлення українською культурою була творчість Коцюбинського, а також особа і творчість Тичини.

А любов до Вашого батька?

Гадаю, що мій батько не відіграв якоїсь особливої ролі в процесі її зацікавлення саме українською проблематикою. Взагалі я не могла б сказати, що він був уособленням українськості. Звичайно, знав українську мову, але ніколи не належав до числа її активних ентузіастів. Тож мама дійшла до української культури самостійно. Напевно, їй допомогло те, що в неї була добра філологічна освіта. Завдяки цьому вона дуже швидко вивчила українську мову. Пізніше ж глибше познайомилася із творчістю Коцюбинського, а це, безперечно, чудовий "підручник" з української мови й культури. Ну, і другий чинник — творчість і особа Тичини. Він бував у нас вдома чи не в найкращі для нього як поета часи. Його рання поезія й справді прекрасна. Мені здається, що моя мати була просто закохана в його поезію і в нього самого. Пам'ятаю, коли дитиною я засинала, мама співала мені як колискову вірші Тичини (на свій власний мотив). Найчастіше вона співала щось із "Пастелей". Над моїм ліжком висів портрет поета. Перші спогади з дитинства — крім цих наспівів й няні Гані, яку я дуже

любила, — обличчя Тичини. Таким чином моя мама вивчила українську мову й пізніше у Вінниці навіть викладала її в педагогічному технікумі, де одним з її учнів був Михайло Стельмах. Мені це завжди здавалося парадоксальним — адже хто й кого мав би навчати української мови: Стельмах мою маму чи мама — Стельмаха? Адже Стельмах знав українську від народження, органічно. Однак знаю, що письменник дуже шанував свою вчительку. Очевидно, вона змогла дати учням щось важливе — загальну культуру, естетичне чуття.

Тож я виростала у вінницькому музеї, серед постійних екскурсій вчителів, селян — як це було заведено у радянські часи, коли людей привчали до культури колективно. Цей вінницький період свого життя я пригадую, наче крізь туман, бо коли мені виповнилося три з половиною роки, мого батька перевели у Чернігів, де він мав організувати ще один музей Михайла Коцюбинського. Із переїздом до Чернігова виникло чимало проблем, бо це були тридцяті роки. Я не знаю усіх деталей, батько ніколи мені про них не говорив, зрештою, я й не дуже усім цим цікавилася, доки батько був живий. Лише недавно я дізналася, що частина людей, які входили до складу ради музею, фігурували у процесі Спілки Визволення України 1929 року. Десь у той час моїй мамі висунули обвинувачення в українському буржуазному націоналізмі та в якихось секретних зв'язках із СВУ. Про цей останній факт я дізналася зовсім недавно, на науковій конференції у вінницькому музеї Коцюбинського. Про це говорила одна із доповідачів, історик-архівіст. Після її доповіді я запитала її, чи їй відомо, якої національності була моя мати. Вона здивовано відповіла: "Як якої? Була українкою". Лише від мене вона дізналася про вірменське походження моєї матері. Ця деталь добре характеризує атмосферу тридцятих років в Україні.

Тож, як я вже сказала, ми переїхали до Чернігова, й батько почав створювати у власному будинку Коцюбинського музей. Я добре пам'ятаю, що все у цьому музеї попервах батьки робили своїми руками: виготовляли перші експонати, батько сам робив вітрини, наводив лад у садку, фарбував дах. Дуже швидко це місце не можна було пізнати. Відкрився музей, забуяв сад. У нас завжди було дуже багато відвідувачів. Люди приходили, бо їх вабила не тільки експозиція, а й та загальна атмосфера, що панувала в музеї. В музеї батьки організували літературні вечори; пригадую, як на нашій веранді збиралися чернігівські письменники. До нас часто приїздили літератори з Києва, найчастіше Юрій Меженко, Павло Тичина, Максим Рильський,

Володимир Сосюра. Нас відвідували й київські актори й художники. У музею були дуже добрі стосунки з місцевим театром. Пам'ятаю, що великою культурною подією в Чернігові була постановка, здається, у 1937 році "Fata morgan'и". Автором інсценізації був Яків Мамонтов, а художником-постановником Вадим Меллер. Я не знаю, як би я оцінила цей спектакль сьогодні, але у той час він здавався мені надзвичайно мальовничим і оригінальним. Музей мав також дуже добрі контакти з Ленінградом; батьки товаришували з ленінградським письменником Володимиром Боцяновським. У нас часто бував скульптор Ілля Ґінзбург, який, nota bene, був особисто знайомий із Коцюбинським. Він познайомився з ним у Горького на Капрі. Ґінзбург робив для музею погруддя Коцюбинського, яке й досі стоїть на подвір'ї музею. Ми провадили дуже активне товариське й мистецьке життя. І так тривало майже до 1941 року, до початку німецько-радянської війни.

Коли почалася війна, то для всіх нас було ясно, що треба евакуйовуватися. Спочатку нам, як і всім, пропонували спакувати найпотрібніші речі й виїхати якомога скоріше. Але батько сказав, що без музею він нікуди не поїде. Й відразу ж почав добиватися, щоб для нас виділили вагон, це дало б змогу евакуювати увесь музей. Лише завдяки надзвичайній стійкості й наполегливості мого батька нам кінець кінцем дали вагон. Але було запізно, бо німці вже були на підході до Чернігова. Я пам'ятаю, що ми скінчили вантажити експонати у вагон 21 чи 22 серпня, а 12 вересня німці вже увійшли до Чернігова. Ми забрали практично всі цінні експонати з погруддям роботи Ґінзбурга включно. Коли завантажений вагон уже стояв на залізничній колії, щоночі налітали бомбардувальники, вокзал було розбомблено, все довкола палало, й те, що з нами нічого не сталося, то справжнє диво. Вагон стояв на цьому дощенту знищеному вокзалі три дні й дві ночі. Ми були переконані, що нікуди ми вже не виїдемо, а тут і загинемо. Характерна деталь: для моїх батьків найважливішими були — рукописи Коцюбинського. Вони лежали в кутій залізом зеленій скрині, і під час бомбардувань скриню ховали у найбезпечніше місце, на скриню клали мене, а на мене лягали батько з мамою. Тобто ця скринька була для моїх батьків така ж дорога, як і я. Мої батьки не відділяли свого життя від життя музею.

Нарешті, вирішили, що вже завтра візьмемо машину (хоча й не дуже чітко уявляли, де її взяти) й повернемося до Чернігова. І тут втрутилася якась вища сила. Один з останніх, а може, й останній

санітарний поїзд, який проходив через Чернігів, не питаючи нічиєї згоди, причепив до себе наш вагон. Коли ми прокинулися, наш вагон уже їхав на схід. Пізніше батько домовився з начальником цього поїзда, що ми пробиватимемося до Башкирії, в Уфу, куди ще раніше евакуювали Академію наук України. Неважко уявити, як довго все це тривало і якою тяжкою виявилася ця дорога. Доки ми їхали по Україні, то нам завжди хтось давав щось із їжі, але згодом з їжею ставало дедалі складніше. На щастя, був у нас мішок із сухарями й трохи цукру. Переважно ми їли в дорозі розмочені у воді сухарі, а їхали майже півтора місяця. На станції Валуйки на Харківщині до нашого вагона посадили десь із двадцятеро біженців. Умови були дуже тяжкими, але що ж було робити? По дорозі люди губилися, помирали. Нарешті ми доїхали до Уфи. Батько пішов до академіка Олександра Богомольця, який був у той час президентом Академії наук України. Після розмови з ним нас приєднали до Академії, тобто музей став її офіційною одиницею. Завдяки цьому мої батьки отримували якусь платню, і що найважливіше — картки на хліб. Персональний склад музею був таким: батько, мати, сторож, який приїхав з нами із Чернігова, і бухгалтер, дружина Павла Тичини, Лідія Петрівна. Для музею знайшли приміщення, в якому зберігалися експонати. Мати по змозі продовжувала науково-видавничу роботу. Отак у складі Академії цей музей і функціонував. Мушу сказати, що це не була фікція, бо власне там, в Уфі, було видано Збірник праць музею № 3 на тему "Коцюбинський і Західна Україна".

Матеріали до цього збірника були, і то дуже важливі. Після воз'єднання чи, радше, приєднання Західної України до України Радянської батько відразу ж поїхав до Львова й привіз звідти дуже багато архівних матеріалів, передусім листи Коцюбинського. Користаючись нагодою, він дістався аж до Чернівців, де навіть зустрівся з Ольгою Кобилянською. Одне слово, він привіз багато матеріалів, а у зв'язку з тим, що невдовзі розпочалася війна, все це батьки забрали із собою до Уфи. Вже там, в часі війни моя мама всі ці матеріали опрацювала. Зараз це бібліографічна рідкість.

У часи війни Уфа була такою собі малою Україною. До нас сходилося добірне товариство. У нас в домі була велика піч, а оскільки батькові вдалося взяти із собою з Чернігова мішок картоплі, то ми пекли її у цій великій печі, і до нас "на картоплю" заходили відомий філолог, літературознавець, професор Сергій Маслов, письменники Юрій Яновський, Максим Рильський, єврейський поет Давид Гофш-

тейн, історик Гліб Лазаревський (з відомої в Україні родини Лазаревських), автор надзвичайно цікавих спогадів, виданих лише недавно. Першими його слухачами були мої батьки і я, на той час десятирічна дитина. Під час зустрічей відбувалися надзвичайно цікаві розмови. Пам'ятаю, що я засинала все на тій же згаданій вище скрині, прислухаючись до цих розмов. Тамтешня українська громада організовувала цікаві концерти, на яких виступали українські актори, співаки і музиканти. Перша зима в Уфі була дуже тяжкою, пізніше вже було легше. В Уфі я ходила до школи, до третього, четвертого і п'ятого класів.

З тих часів пригадуються два епізоди — майже як кадри з фільму. Пригадую, як одного вечора — а був це перший рік окупації Києва німцями — до нас прийшов Павло Тичина й прочитав свій вірш "Голос матері", щойно написаний: "Страшна була осіння ніч...". У цій поезії є картина окупованого Києва; усі почали плакати, і я, і сам Тичина плакав також. Усі з особливою силою відчули свою відірваність від України, непевність долі. Це був, мабуть, якийсь різновид радянського патріотизму. Про це я колись сперечалася з Євгеном Сверстюком. Він вважає, що ніколи не існувало чогось такого, як радянський патріотизм. Але я чудово пам'ятаю, як болісно переживали ті люди, які сходилися у нас, що Україна перебуває під німецькою окупацією, вони не хотіли німців. І хоча тоді я була ще дитиною, проте це чітко зафіксувалося в пам'яті. Я не наполягатиму на цьому визначенні — "радянський патріотизм" — я навіть не знаю, як назвати ці почуття, але вони об'єднували, не маю жодних сумнівів, цих людей. Саме на такій патріотичній хвилі й народилася чудова поема Тичини "Похорон друга". Це були абсолютно щирі вірші; йому ніхто їх не нав'язував, це відчувалося.

і ще один "кадр" із тих часів. Свят-вечір у сім'ї Тичини. Тоді я вперше в житті почула колядки, і то у неповторному виконанні: Павло Тичина, його дружина та її мати. Враження було незабутнє: абсолютний слух, ідеальна гармонія голосів. Справді ангельські співи...

Десь у 1943 році Академія й письменники переїхали до Москви, а ми ще лишилися в Башкирії, але вже тоді, коли перші кілометри української землі були визволені, батько вирішив, що треба повертатися. Був 1944 рік, тривала війна, й було ще небезпечно, але ми повернулися. Пам'ятаю, що в Ніжині, це недалеко від Чернігова, ми опинилися в центрі страшного бомбардування. Не знаю, яким чудом нам пощастило вціліти. Ми повернулися до Чернігова у наш буди-

нок: хоч і занедбаний, проте він уцілів, очевидно, тому, що під час війни тут була канцелярія старости. Батько відразу ж узявся до інтенсивної праці. Наша родина приїхала пасажирським поїздом, а музей завантажили у вагон, який приєднали до іншого поїзда, і саме цей вагон десь загубився. Звичайно, зелена, кована залізом скриня з рукописами Коцюбинського була при нас. Тож ми чекали у Чернігові, батько не втрачав надії, що експонати знайдуться. На ґрунті стресу в нього трапився мікроінсульт. На щастя, через якийсь час вагон із музейною колекцією знайшовся, і реконструкція чернігівського музею почалася. І знову стало так, як до війни: багато екскурсій, гості, а садок довкола музею знову забуяв розкішним цвітом. То був незвичайний сад — задуманий як своєрідна "зелена експозиція". Тут культивували улюблені квіти й рослини Коцюбинського, ті, які він бачив під час своїх численних подорожей і про які писав, у супроводі відповідних цитат з його творів про агаву, про виноград, про мальви — тут наводився спогад Максима Горького про те, як Коцюбинський, гостюючи в нього на Капрі, побачивши мальву, зняв капелюха, вклонився й мовив: "Здоровенькі були! Як живеться на чужині?".

Влітку 1949 року я закінчила школу й відразу ж поїхала вивчати українську філологію в Київському університеті. Вже навчаючись, на кожні канікули приїздила до Чернігова, де працювала екскурсоводом в нашому музеї. Університет я закінчила у 1954 році. Відразу ж після цього почала навчатися в аспірантурі. Свою кандидатську дисертацію під назвою: "Поетика Шевченка й український романтизм" написала під керівництвом академіка Олександра Білецького. Ще аспіранткою я викладала (і то успішно) теорію літератури на філологічному факультеті, мені чомусь не запропонували працювати в університеті. Так я опинилася в Інституті літератури.

Повернімося на хвилину до Вашого навчання в університеті. Ви почали там навчатися 1949 року, тобто в період "розквіту" сталінізму, а закінчили навчання вже після смерті Сталіна, у 1954 році. Скажіть, будь ласка, якою була тодішня атмосфера в студентському середовищі?

Як мені відповісти на це питання? Сьогодні я зовсім інакше на це дивлюся, але, якщо бути чесною, у той час я по-своєму вірила в комуністичні ідеали. Не можу сказати, що була надзвичайно активною комсомолкою, найбільше часу я присвячувала навчанню, нау-

ці. Цілими днями я сиділа у бібліотеці. Одначе навіть для себе особисто я не вдавалася до переоцінки фундаментальних визнаних й обов'язкових на той час ідей. Я не можу сказати, що дуже плакала за Сталіним, але був момент, коли я відчула якусь тривогу. Й повірте мені, я дуже мало знала про те, що відбувалося у сталінські часи. Якось усе те, що тоді діялося, до мене не доходило. Зрештою, я цікавилася переважно мистецтвом, дуже любила музику, часто ходила на концерти до філармонії — одне слово, я жила у світі книг і мистецтва. Про політичні репресії, особливо у тридцяті роки, я, зрозуміло, знала, але моє знання було якимось розмитим, невизначеним, внутрішньо я цим мало переймалася. Очевидно, батьки якось штучно мене оберігали від цього. Пробудження настало лише у шістдесяті роки.

Невже це можливо? Ви розповідали, що до вас додому приходили Тичина, Рильський, Яновський, а кожний із них якоюсь мірою був репресований. Дехто під кінець двадцятих років, дехто — у тридцяті, але над кожним із них висіла подібна загроза, кожний зазнавав гонінь.

Але мене це якось завжди минало. Мабуть, це важко зрозуміти й у це важко повірити, але я зрозуміла й оцінила ці факти значно пізніше. Я зростала в атмосфері прийнятої й обов'язкової у той час ідеології. Як я вже сказала, була комсомолкою й сама вступила у комсомол, ніхто мене не змушував. Це була якась така загальна течія, і я в ній. Я мушу це визнати, якщо хочу бути щирою й чесною із собою й не проектувати на ті часи свій майбутній досвід. Якісь нові думки, якийсь неспокій я відчула власне лише після закінчення університету в 1954, він постійно наростав і чіткішав. Цей новий досвід пов'язаний із початком моєї роботи в Інституті літератури Академії наук. Там я познайомилася з Іваном Світличним (він працював у часописі "Радянське літературознавство", який, як і наш відділ, був під егідою академіка Шамоти, одного зі стовпів українського ідеологічного офіціозу). Загалом мушу сказати, що спочатку Шамота досить добре ставився і до мене, і до Світличного. Можливо, по-своєму він і цінував інтелігентних людей, хоч це аж ніяк не стримувало його погромницьких інстинктів.

Саме тоді, в Інституті літератури, у моєму житті почався новий період. Тоді я дуже багато читала, ковтала заборонену літературу.

Почалися наші довгі дискусії зі Світличним, Сверстюком. Потім почався період Клубу творчої молоді.

Повернімося до 1956 року. У Москві Хрущов читає свою славнозвісну секретну доповідь. Починається десталінізація. Як це відбувалося в Україні?

Перша реакція на доповідь Хрущова зводилася до того, що у все це неможливо повірити, що це не може бути правдою. Особисто я не була до цього цілковито готовою. Пам'ятаю, як доповідь сприйняла моя мама, зрештою, зріла особистість, людина, яка багато чого бачила у житті. Із сьогоднішнього погляду це важко збагнути, але для моєї матері це було як грім з ясного неба. Лише з плином часу, з відкриттям цілої маси досі невідомих для мене фактів, я почала активно прозрівати. Що тут казати, адже закінчивши університет, про Плужника, Зерова чи Хвильового я, філолог, майже нічого не знала. Може, у це важко повірити, але так і було насправді. Я почала інакше на все це дивитися під кінець п'ятдесятих й на початку шістдесятих років. Коли виник Клуб творчої молоді, то в ньому опинилася і я, і мої студенти. Тобто і я, і вони одночасно почали відкривати для себе заборонену літературу.

Перепрошуємо, може, це питання виявиться болісним, але Ваша родина сама стала жертвою репресій. Сина Михайла Коцюбинського Юрія Коцюбинського було заарештовано у сталінські часи. Напевно, про це говорилося в родині?

Вам важко буде це зрозуміти, але у нас в домі про це не говорили. Мій батько не дуже любив Юрія Коцюбинського й не підтримував із ним жодних стосунків. Взагалі у взаєминах між ним і дітьми письменника панувала неприязнь. При нагоді розповім, як ми довідалися, що Юрія Коцюбинського реабілітували. Було це у 1956 році, мій батько помирав (у нього було вогнищеве запалення легень), майже два місяці він лежав непритомний. І саме у цей час до музею приїхала якась урядова комісія з Києва на чолі з такою собі жінкою — секретарем з ідеологічних питань Центрального Комітету Іващенко, і коли мама водила її по музею, то ця Іващенко осудливим тоном запитала її: "Чому у вас немає портрета Юрія Коцюбинського?". А перед цим у виданнях творів Коцюбинського там, де в листах Михайла Коцюбинського з'являлося ім'я Юрія, на місці імені ставили три крапки.

Іващенко не сказала прямо, що Юрія реабілітували, вона лише повернула справу так, начебто в музеї зумисне не повісили його портрета. Згодом дочка Коцюбинського Ірина звинувачувала батька в доносах на Юрія Коцюбинського, хоча документально це ніяк не підтверджено. Час, звісно, був страшним, але що насправді відбувалося тоді, не знаю.

А тепер повернімося до того часу, коли Ви закінчили університет.

Цей час після закінчення університету, повторюю, я вважаю своїм новим народженням. Доти я була немов одурманена. Звичайно, я чогось там навчалася і навчилася, але все ще не вміла мислити самостійно. Я думаю, що моя доля є характерною для певної категорії людей мого покоління. Як я вже казала, після університету я почала читати заборонену і призабуту літературу, почала зустрічатися із новими людьми, відкрила для себе те, чого я раніше або не знала, або якось не помічала. Дуже багато дали мені розмови з Євгеном Сверстюком. Звичайно, важливим було також спілкування й зі Світличним, одначе його досвід був подібний до мого, а Сверстюк виховувався в інших умовах, був наче з іншого світу. Багато речей він зрозумів значно раніше, ніж ми. Зрештою, із самого дитинства ми перебували під впливом радянської пропаганди, якого Сверстюк не знав. Мої оцінки письменників і явищ, ідеологічні стереотипи він брав і вивертав навиворіт. Іноді мені було просто страшно, але завдяки цьому я починала роздумувати над багатьма речами. Пізно, але все-таки. Я не завжди з ним погоджувалася. Зрештою, я й до сьогодні не в усьому з ним згодна. Пізніше, вже у рамках Клубу творчої молоді, ми почали організовувати вечори пам'яті українських письменників. Ми зі Сверстюком писали до цих вечорів сценарії. Тоді ж ми почали їздити по Україні. Нашим незамінним гідом був Григорій Логвин, який відкривав нам "мальовничу Україну" — Україну архітектурних пам'яток, її історичний пейзаж. Тоді ж я познайомилася і з Аллою Горською.

А як би Ви схарактеризували роль Світличного і Горської для Вашого середовища? Євген Сверстюк говорив, що вони зламали таку собі "тюремну модель життя", тобто модель, в якій письменник знав лише письменника, скульптор — скульптора, музикант — музиканта і т. д.?

Справді, так і було, кожний сам по собі: музиканти із музикантами, літератори із літераторами і т. ін. Світличний і Горська були такими об'єднуючими центрами. Пам'ятаю, яким чином я познайомилася із Аллою Горською. Колись до мене зайшли молоді художники, серед них і Галина Зубченко, із пропозицією, щоб я приєдналася до протесту проти знищення пам'яток у Чернігові. Вони звернулися до мене тому, що я була родом із цього міста. Й саме Галина Зубченко й запитала мене, чи я знаю Аллу Горську. "Не знаю", — відповіла я. "Тоді я мушу тебе із нею познайомити".

Важливу роль в об'єднанні середовища відігравав також молодий режисер Лесь Танюк. У консерваторії вирізнявся серед усіх молодий композитор Льоня Грабовський. Вже пізніше був період спільної роботи із Юрієм Бадзьом, Євгеном Пронюком, Іваном Світличним у бюро Клубу творчої молоді. Між іншим, у той час Клуб діяв під патронатом київського комсомолу.

Світличний і Горська об'єднували київське середовище. Світличний зробив іще одну річ — він сконтактував мене — і не тільки мене — з людьми із Західної України. Він першим перекинув місток між Києвом і Львовом. Якось на початку 60-х рр. написав мені листа-рекомендацію до молодого історика мистецтва Богдана Гориня, з яким я й поїхала до Львова. Богдан Горинь організував мені екскурсію по майстернях львівських митців: художника Леопольда Левицького, скульпторки Теодозії Бриж, графіка Євгена Безніска й інших. Саме тоді я й відкрила для себе культурний Львів. Зрештою, так було не тільки зі мною. Іншою заслугою Світличного було те, що він одним із перших зав'язав контакти між нами й українською діаспорою. Усі, хто приїздив із Заходу, завжди потрапляли до нього і до Надії Світличної, а вже Світличний знайомив їх із нами. Так було, наприклад, із Вірою Вовк, Анною-Галею Горбач та її родиною. Незалежно від Світличного я познайомилася з чеською україністкою Зіною Ґеник-Березовською, з якою ми потоваришували. Ґеник-Березовська щороку приїздила до Києва. Вона була однією з тих, хто нелегально вивозив з України деякі матеріали. Колись у Чопі на кордоні її протримали цілу добу, бо вона везла із собою інтерв'ю Світличного для "Дуклі". Для мене цей чеський канал був особливо важливим. Крім Зіни, важливу роль у контактах із дисидентськими колами відігравав мовознавець Андрій Куримський, не кажучи вже про Миколу Мушинку, якого колись затримали на кордоні за перевезення нелегальної літератури, зокрема відомої праці Івана Дзюби.

Коли я розмірковую над тим, який момент був для нашого середовища переломним, коли у середовищі київської інтелігенції почалася поляризація, то думаю, що однією з таких знакових подій була публікація в тижневику "Літературна Україна" у 1961 році поеми Івана Драча "Ніж у сонці". Ставлення до цього твору стало певною демаркаційною лінією. А сама різниця зводилася не лише до відмінностей в літературних смаках; той, хто захоплювався цією поемою, як виявилося згодом, лишився на нашому боці барикад, а той, хто її відкидав, пізніше опинився на боці влади. З плином часу ця демаркаційна лінія перетворилася на прірву, яка могла вже лише поглиблюватися.

Перш ніж ми говоритимемо про дальшу долю покоління шістдесятих років, прошу Вас сказати кілька слів про той зв'язок, який існував між вами й старшим поколінням письменників. Наприклад, з Олександром Довженком, Павлом Тичиною, Максимом Рильським...

Для мене особисто Павло Тичина — болісна проблема. Колись у школі мене ранили жарти про нього. Для мене важливою була автентична творчість Тичини, передусім рання, а весь офіціоз я просто відкидала. Пригадую, у школі, в десятому класі, на уроці ми обговорювали вірші Тичини; мої товариші почали з них сміятися, я ж розплакалася й сказала: "Над чим смієтеся, адже ви нічого не знаєте, не знаєте "Сонячних кларнетів", ви й поняття не маєте, що таке справжня поезія!" — і вибігла з класу... Пізніше я почала усе це аналізувати і гостріше усвідомлювати як трагедію поета. Пам'ятаю, як він дрімав, сидячи в залі під час якихось зборів в Академії. Я дивилася на його змарніле від хвороби обличчя з тонкими рисами, і мені спадали на думку слова з його поеми "Похорон друга": "Ти ж мертвий за життя". Це було незадовго до його смерті.

Останній раз я бачила поета незадовго до його смерті, коли ми із Зіною Ґеник-Березовською й Григорієм Кочуром були у нього в гостях. Під час цієї зустрічі я не могла позбутися враження, якоїсь потойбічності, юродивості. Були моменти, коли Тичина говорив про щось дуже влучно й тонко, після чого зненацька у те, що він казав, вкрадалося щось дике, незрозуміле. Справді — "феномен доби", як назвав своє есе про Тичину Василь Стус: дійова особа драми епохи — і її жертва.

І ще один епізод, пов'язаний з Тичиною, який наводить на роздуми. Десь у десятому класі з нагоди ювілею Тичини я присвятила йому

вірша, сповненого напівдитячого захвату. Тичина був дуже розчулений (він знав мене від народження і любив) й відгукнувся на нього телеграмою. У телеграмі захоплено говорилося про те, яка в нас чудова молодь, а закінчувалася вона такими словами: "Слава Сталінові, батькові нашому рідному". Пізніше, вже після смерті Тичини я дізналася, що в оригіналі телеграми, написаному рукою поета, який зберігся в архіві, цих слів не було. З того часу у мене є сумнів, чи й в інших ситуаціях йому не дописували усіх отих "сталінів".

Наскільки знаю, Тичина ніколи нікого не продавав. Пам'ятаю, коли у першій половині шістдесятих його намагалися переконати, щоб він підписав якогось листа проти молодих, він запротестував. Шамоту Тичина ненавидів.

У свою чергу Рильський, хоча й був дуже обережним, проте до кінця життя активніше за Тичину підтримував молодих. Дуже змінився, у позитивному сенсі, й Андрій Малишко. По-перше, він написав цикл віршів "Прозорість", витриманий у дусі шістдесятих років, а по-друге, він дуже активно нас підтримував.

Якби я мала відповісти собі на запитання, хто був для мене духовним батьком, то передусім назвала б Григорія Кочура. Для мене він був метром і порадником. Поряд із ним — Борис Антоненко-Давидович, який був для мене першорядним органічним втіленням "українськості", джерелом автентичної інформації про українську революцію (саме він перший розповів мені про діяльність Центральної Ради, її універсали, про 22 січня), про репресії тридцятих років, свою невільницьку епопею, і це була розповідь начебто "зсередини", розповідь очевидця і жертви. Це була розповідь про ув'язнених і розстріляних літераторів. До речі, над його столом був своєрідний іконостас, який складався з фотокарток його товаришів по перу, які стали жертвами переслідувань у тридцяті роки, а також із фотокарток Симоненка, Світличного і Дзюби. Одного дня, після покаяння Дзюби, його портрет зник — Антоненко-Давидович дуже болісно переживав подібні речі.

Усе наше товариство збиралося в Антоненка-Давидовича. У нього бували Євген Сверстюк, Іван Світличний і його сестра Надія, Алла Горська, Василь Голобородько. Я вже не говорю про урочистості, які влаштовувалися в Антоненка-Давидовича, бо на його день народження сходився дослівно натовп. Серед тих, кого вабила його особистість, були не тільки представники творчої інтелігенції, а й люди з провінції, які намагалися щось зробити для української культури, пам'ятаю, наприклад, інженера, який працював над українським

словником технічної термінології. З Борисом Антоненком підтримували тісні зв'язки чимало репресованих. Він вів також широку кореспонденцію й допомагав людям усім, чим тільки міг. Багато хто черпав повними пригорщами з багатющої скарбниці його пам'яті. Саме в нього я познайомилася із Ґелієм Снєгірьовим, відомим дисидентом, якого закатувало КГБ. У той час Снєгірьов збирав матеріали до своєї повісті "Набої для розстрілу" про сфабрикований процес Спілки Визволення України. У Бориса Антоненка я познайомилася також із дуже цікавою людиною — колишнім вояком Січових Стрільців Петром Кузиком.

Натомість у Григорія Кочура збиралися переважно перекладачі, наприклад, Анатолій Перепадя, Дмитро Череватенко, Дмитро Паламарчук, Микола Лукаш. До нього приходили й перекладачі-початківці. З нашого кола в нього бували: Юрій Бадзьо, його дружина, Світлана Кириченко, Надія Світлична, Іван Світличний із дружиною. Ми постійно збиралися у Кочура. До нього, як і до Світличного, заходили всі, хто приїздив із закордону. Пам'ятаю візити Зіни Ґеник-Березовської, Андрія Куримського, Віри Вовк, Анни-Галі Горбач і її доньки Катерини. Приходили також люди з їхніми рекомендаціями. Загалом в усіх закордонних гостей був визначений маршрут; вони обов'язково відвідували музей Івана Гончара та помешкання Кочура. Зустрічі у Кочура (на відміну від політичного характеру зібрань у Бориса Антоненка-Давидовича) були справжнім святом поезії, знання, ерудиції. Кочур був людиною, яка, здавалося, знала геть усе, яка все пам'ятала. Якщо говорити про переклади, то всі з ним консультувалися, так було, наприклад, із перекладом "Сонетів до Орфея" Рільке, який зробив Стус. Із табору Стус надсилав свої переклади дружині, вона ж передавала їх Кочурові, який детально рецензував ці переклади, потім Стус відповідав на його зауваження — начебто не було ні ґратів, ні цензури, не було "малої" й "великої зони" (в'язні таборів називали "великою зоною" ті умови, в яких жили ми, ті, хто лишався на волі). Вже після смерті Стуса Кочур передав мені його великого листа з повним корпусом його перекладів "Сонетів до Орфея" Рільке, з його роздумами щодо перекладачів. У сімдесяті роки влада почала переслідувати Кочура, нарешті його виключили зі Спілки письменників за "зв'язки із закордоном".

Не можу сказати, що близько знала Симоненка. Я познайомилася з ним за три місяці перед його смертю, коли було вже відомо, що він невиліковно хворий. Його привів до мене до Інституту літератури

Іван Світличний. Після цієї першої розмови в Інституті він кілька разів був у мене вдома. Я, Євген Сверстюк і Роман Корогодський відвідали його за два тижні перед смертю, коли він лежав уже в лікарні. Для мене це було надзвичайне переживання, коли я спостерігала, як Симоненко бореться з болем. Коли він відчував, що вже не витримає, то просив мене вийти з палати. Я виходила в коридор, плакала и знову поверталася. Одначе коли його самопочуття трохи поліпшувалося, то він міг так весело про щось розповідати, що ми голосно сміялися. У ці хвилини ми багато розмовляли. Мені запам'яталося, як він говорив, що доки людина активна, то довкола неї створюється певне коло людей, понять, стереотипів, створюється якийсь стабільний світ. Але для того, щоб жити, людина повинна це коло розірвати й піти далі, й знову повторювати цей процес. Доки людина здатна розривати це коло й створювати нове, доти вона живе.

Усі ми поїхали на похорон Симоненка: Іван Дзюба, Євген Сверстюк, критик Леонід Коваленко, Алла Горська. Був сильний мороз. Ми з Аллою несли кетяги калини й червону китайку. Через якийсь час ми організували вечір пам'яті Симоненка в Києві. Це була знаменна подія. Я, Надія Світлична і ще кілька осіб декламували його вірші. Завдяки магнітофонним записам, зробленим Світличним, на цьому вечорі зазвучав і голос самого Симоненка. Цей перший вечір мав величезне значення для всієї київської інтелігенції.

"Щоденник" Василя Симоненка видали за кордоном, й відразу після цього почали переслідувати Світличного, бо начебто саме він передав оригінал щоденника на Захід. З'явилася стаття, яка ганьбила Світличного, під назвою "Еверест підлості": її автором був Микола Негода. Тоді ми вирішили повернути матері й дружині Симоненка рукопис "Щоденника", який перед своєю смертю поет передав Світличному. Світличний попросив мене і Аллу Горську, щоб ми відвезли цей рукопис матері Симоненка у Черкаси. Цей візит був дуже напруженим, бо перед тим влада змусила матір поета написати обуреного відкритого листа з приводу передачі рукописів її сина на Захід. Коли ми прийшли, мати і вдова Симоненка не могли подивитися нам просто в очі. Ми віддали рукопис "Щоденника" й відразу ж вийшли. Коли ми виходили з будинку, в якому жила родина Симоненка, то зіткнулися з автором згаданої статті (здається, він мешкав у цьому ж будинку). Коли той нас побачив, то моментально стиснувся, як пружина, — не знаю, може, він думав, що ми його битимемо? Звідти ми поїхали на могилу Симоненка; невдовзі з'явилося чи не з

шестеро шпиків (ми називали їх “мистецтвознавцями в цивільному”). У Алли Горської було добре почуття гумору: щойно з’явилися шпики, вона мені голосно каже: “Михасю, нас фотографують, дай я поправлю тобі зачіску”. І ми розіграли цілу комедію, спочатку вона мене зачесала, потім я її, а тоді, повернувшись обличчям до гостей, ми позували. До Києва ми поверталися нічним автобусом й приїхали на світанку. Це було напередодні якогось офіційного свята. На вулицях йшла підготовка до параду. Безперервним потоком сунули якісь дистанційно керовані машини. Всередині цих машин нікого немає, а вони їдуть і їдуть, а в якийсь момент наче по команді повертають. Це була демонстрація якоїсь такої тупої, нелюдської сили. Ми завмерли.

Коли вже я заговорила про Аллу, то пригадаю тут ще й інші, не пов’язані один з одним епізоди. Пам’ятаю, як ми святкували “сімдесятиліття” Алли й Івана Світличного (кожному з них виповнювалося тридцять п’ять років). Це була остання зустріч нашого товариства перед першими арештами. Було створено Центральний Ювілейний Комітет, а його головою став Вячеслав Чорновіл. І хоча це свято мало бути святом Горської й Світличного, проте ми демонстрували культ особи — голови Комітету. Наприклад, організували якийсь конкурс, і хоча, як я вже сказала, це було свято Алли й Івана, проте той, хто переміг, отримав у нагороду портрет Чорновола. Пам’ятаю як сьогодні: за столом сидить президія Центрального Ювілейного Комітету, скорочено ЦЮК, а за їхніми спинами висить гасло: “Хай живе ЦЮК — натхненник й організатор усіх наших перемог і поразок”. Ми відчували себе абсолютно вільними, жарти сипалися, як із рукава, ми вигадували безліч нових пародій, пісеньок. Усе це відбувалося в майстерні художниці Людмили Семикіної.

Інший епізод, пов’язаний з Аллою Горською, стосується знищення вітража, співавтором якого вона була. Вітраж було створено у вестибулі Київського університету, на ньому зображено Шевченка, який підтримував своїм плечем жінку (символ України). На вітражі слова: “Чи буде суд, чи буде кара...”. Вийшло так, що я була єдиною особою, яка бачила цей вітраж в усій красі відразу ж після його завершення. А було це так. Я жила недалеко від університету. Десь опівночі телефонний дзвінок від чоловіка Алли Горської Віктора Зарецького: “Ми закінчили вітраж, приходь, подивишся”. Я побігла серед ночі. Отак я й побачила цей вітраж — закінченим і підсвіченим. Він справив на мене велике враження. Ми попрощалися, домовляючись про зустріч наступного дня о четвертій годині на урочистому

відкритті. Наступного дня я прийшла на четверту годину в університет, але вітража вже не було. З огляду на те, що складалося таке враження, начебто Шевченко сидить за ґратами (техніка вітража вимагала, аби спеціальна конструкція підтримувала всі складові елементи), ректор університету Швець розбив його власноручно. Усі мої друзі були приголомшені: Люда Семикіна плакала, Віктор Зарецький і Панас Заливаха стояли бліді, а Алла оніміла. За весь день вона не вимовила й слова. Ми боялися, що з нею сталося щось непоправне.

І ще моя остання зустріч з Аллою Горською, майже перед самою її смертю. Була осінь. Алла разом із кількома іншими художниками, оформлювала якесь кафе в Черкаській області. За це їм платили натурою: яблуками, цибулею, картоплею… Замовники дали їм машину, й вони вирішили привезти усім нам дарунки. І ось сиджу я вдома й раптом чую дзвінок у двері, відчиняю й бачу таку картину: в коридорі стоїть красива, висока Алла, її золоте волосся розвихрилось, сонячна засмага б'є в очі, а на шиї в неї висять два вінки золотої цибулі. Коли я побачила її — таку золоту, сповнену життя, то мені відразу ж спало на думку: ось богиня врожаю Церера. За нею стояв її колега Сашко з мішком картоплі і яблук. "Це для тебе частина моєї зарплати", — говорить Алла. Усе це занесли на балкон, швидко попрощалися зі мною й поїхали розвозити продукти іншим. Більше я її не бачила.

Пізніше надійшла звістка про її смерть. Похорон. Три зігнуті під тягарем нещастя чоловічі фігури (батько, чоловік і син). Через якийсь час до мене — посидіти, поговорити — приходив чоловік Алли; він довго не міг прийти до тями. У домі, де вбили Аллу, Зарецький знаходив якісь дивні речі, які невідомо звідки там узялися. Він намагався розгадати таємницю Аллиної смерті — безуспішно. Пізніше цим зайнявся син Алли Горської, він навіть дістав якісь слідчі матеріали. Нещодавно у Києві вийшла цікава книжка, в якій містяться статті, присвячені Аллі, спогади, листи*.

Алла Горська й Іван Світличний були головними постатями нашого покоління. В пам'яті це дві яскраві плями. Якимось чином Алла постійно супроводжує мене. У кінці вісімдесятих в атмосфері перебудови й відродження (я була така щаслива, що дожила до цього), майже на кожній демонстрації, на кожному мітингу в мене було таке

* Червона тінь калини. Листи, спогади, статті — Алла Горська. — К., 1996.

враження, що поміж блакитно-жовтими прапорами я бачу яскравий спалах її золотого волосся.

Алла Горська й Іван Світличний об'єднували ваше середовище, одначе загальновизнано, що духовним провідником шістдесятих років був Іван Дзюба. Якою була його роль?

Дзюба також був однією із центральних постатей нашого покоління, але в іншому трохи сенсі, ніж Алла й Іван. Адже увесь наш рух почався з літературних вечорів, на яких виступали Драч, Вінграновський і Дзюба. Зазвичай Дзюба розпочинав вечір. Його судження були надзвичайно гострими й влучними. Пригадую, як у другу річницю смерті Симоненка на зустрічі у Спілці письменників Дзюба говорив про те, що тепер усі ми любимо Симоненка, але ж як і за що? Тепер його любить навіть "Літературна Україна", зaредагована як стіннівка районного відділення міліції; його любить і Леонід Новиченко... І тут зал стихійно відреагував, і я пам'ятаю, як Новиченко вийшов із залу під вигуки: "Ганьба! Ганьба!". Пізніше Дзюба написав одну із найважливіших для нашого покоління речей — "Інтернаціоналізм чи русифікація?". Першою людиною з тих, хто передрукував із рукописних оригіналів цю працю, була я. Дзюба приходив до мене з бібліотеки й приносив свої чернетки, а я передруковувала їх у кількох примірниках на своїй машинці. Один із цих примірників "Інтернаціоналізму..." намагався вивезти на Захід чехословацький україніст Микола Мушинка, але його затримали на кордоні і вилучили цей матеріал. Я завжди дивувалася, як це КГБ не докопалося, хто його передруковував. Але серед багатьох фактів антирадянської діяльності, які мені закидали, такого закиду не було.

Який, з Вашого погляду, мала вигляд перша хвиля репресій?

Про арешти ми дізналися під кінець літа 1965 р. Серед арештованих найближчими мені були: Іван Світличний, Панас Заливаха й брати Горині. Тоді ми зібралися — я вже й не пригадую, де — й вирішили, що мусимо про це сказати. Я запропонувала це зробити, але мої друзі не погодилися, бо я тоді жила сама із п'ятирічною дитиною. І тоді Дзюба постановив, що про це скаже він. Нагоди не довелося довго чекати, бо саме тоді мала відбутися прем'єра фільму Сергія Параджанова "Тіні забутих предків" у кінотеатрі "Україна". Ця пре-

м'єра була визначною культурною подією, тож зал був переповнений. Перед демонстрацією фільму Дзюба сказав про арешти, проводячи аналогію із 1937 роком. Дзюба ще не скінчив говорити, як завила аварійна сирена. І тут я мушу спростувати інформацію, яка з'являється у багатьох публікаціях на цю тему: зазвичай пишеться, що після промови Дзюби гасло: "Хто проти тиранії, хай встане!" — кинув Стус. Це гасло кинув Чорновіл, Стус голосно його підтримав. На заклик Чорновола встало десь близько сотні осіб з-посеред чи не півтисячі присутніх. Я стояла поруч зі Стусом й відчула, що він увесь аж тремтів. Я обняла його за плечі й пам'ятаю, що мені спало на думку: як цей хлопчина зможе жити у цьому світі?! Після закінчення вечора ми були певні, що Стуса й Чорновола заарештують. Тому Стуса проводжали додому двоє його приятелів, аспірантів. Однак тоді нікого не заарештували, але вже наступного дня Стуса звільнили з роботи в Інституті за "негідну аспіранта поведінку у громадських місцях". Коли Стус отримав наказ про звільнення, він пішов до заступника директора Інституту й виповів йому все, що думав, сказав йому, що колись йому буде соромно за цей наказ. Після звільнення Стус вже не міг знайти постійної роботи: якийсь час він працював кочегаром, намагався влаштуватися на будівництві метро, але з того нічого не вийшло.

Особисто я найбільше зблизилася зі Стусом за кілька років перед його арештом. Ми разом ходили на концерти симфонічної музики (Стус дуже любив Бетховена й Баха), на театральні вистави. Якось, коли ми поверталися з концерту, Стус запитав, чи хочу я послухати його вірші. Звичайно, я хотіла. Він прочитав і запитав: "Хочеш, я подарую тобі автограф?". І він подарував мені таку мінізбірочку, що складалася з восьми віршів: я вклала її до записника й зовсім про це забула. Я знайшла її зовсім випадково кілька років тому, переглядаючи свої старі записники, і ці вісім, ще ніде не опублікованих віршів вмістила у другій книзі першого тому багатотомового видання творів Стуса.

Після тієї акції на прем'єрі фільму Параджанова розпочалася епопея мого виключення з партії. Спочатку цю справу розглядали на засіданні парторганізації Інституту літератури, потім на Комісії старих більшовиків при парторганізації Академії наук, потім на Комісії старих більшовиків при районному комітеті партії, потім на засіданні райкому партії, далі на Комісії старих більшовиків при міськкомі партії, нарешті на Комісії старих більшовиків при обкомі й остаточ-

но на бюро обласного парткомітету. На засіданні райкому на мене так кричали, що я не витримала й попросила, щоб голова зборів навів якийсь лад, і, сказавши: "У наші часи навіть слідчі поводяться набагато культурніше", — вийшла, грюкнувши дверима. Мою поведінку визнали зухвалою, але той чоловік, який на мене кричав, до речі, також отримав догану. На початку цього ходіння по муках я дуже хвилювалася, але що більше мене тягали по цих комітетах, то спокійнішою я ставала. А під кінець почувалася вже зовсім вільно, висловлювалася просто-таки афористично і, якщо б усе це тривало ще довше, заговорила б віршами... Нарешті моя справа дійшла до Комісії старих більшовиків при обкомі. Починається засідання, спочатку мене попросили назвати своє прізвище, потім запитали, який стосунок я маю до Михайла Коцюбинського, про сімейний стан, нарешті один із членів комісії питає: "Про що Ви думатимете завтра, коли кластимете на стіл партквиток?". На це я, не довго думаючи, відповіла: "Знаєте, коли я вступала до партії у студентські часи, то була ще дуже молодою і зеленою, вірила в ідеали. Але якщо моє життя склалося так, що я маю вибирати між ідеалами й партквитком, то я лишаю ідеали собі, а вам віддаю партквиток". Комісія остовпіла, а я спокійно встала й сказала: "То я вже, мабуть, можу йти". Я вийшла й відчула якусь полегкість. На Володимирській гірці випадково я зустріла Стуса. Він прочитав мені свої переклади з Гарсіа Лорки. Незважаючи на те, що мене щойно виключили з партії (а треба знати, що це означало у той час!), я почувалася просто щасливою. Згодом в Інституті мене перевели з відділу теорії літератури до відділу шевченкознавства. Там я написала книжку "Етюди про поетику Шевченка", але вчена рада Інституту не допустила її до друку. Книжка з'явилася лише у 1990 році.

У 1968 році в Інституті літератури відбувалася переатестація. Перед тим директор інституту Микола Шамота зібрав усіх членів Вченої ради й відверто застеріг: той, хто висловиться за те, щоб лишити мене в Інституті, виступить проти радянської влади. Проголосували як треба, але був один голос за мене, і був це голос Леоніда Новиченка.

Новиченко? Цей погромник української літератури?

Так, той самий. Новиченко. Він читав мою роботу про Шевченка і мав свою думку. Це не була людина позбавлена таланту, от такий ще

один "феномен доби". Крім того, він дуже не любив Шамоти. Оскільки вже зайшла мова про Шамоту, то я розповім про одну смішну ситуацію, в яку я потрапила, коли мене виключали із партії. На засіданні партійного комітету Академії мене раптом запитали, хто керує моїм відділом. "Шамота", — відповіла я. "А Світличний в чиєму відділі?" — "Шамоти". — "А хто науковий керівник Бадзя?" — "Шамота". — "А Стуса?" — "Шамота". І, незважаючи на напруженість ситуації, розсміялася. Так, так, всі ми вийшли з-під крила Шамоти…

Після мого звільнення з Інституту я протягом дев'яти місяців не мала роботи. Жила сама із донькою, і мені було нелегко. Тоді я відчула, що моє прізвище, з одного боку, захищає мене, але з другого — все ускладнює. Звичайно, заарештувати людину з таким прізвищем непросто — треба мати хоч якісь вагомі підстави. Водночас із моїм прізвищем й моєю трудовою книжкою (в якій були зафіксовані усі щаблі моєї наукової кар'єри та відзнаки) нелегко було отримати посаду коректора в якомусь непомітному журналі. Одначе я все-таки отримала роботу: наскільки знаю, за мене заступилася моя добра знайома канадська комуністка Марія Скрипник. Коли я лишилася без роботи, вона звернулася до Комуністичної партії Канади, а ті, у свою чергу, звернулись із запитом до нашого ЦК: чому така людина як я, маючи на руках малу дитину і нічим особливо не завинивши, поневіряється без роботи. На моє щастя, це був "ліберальний" 1968 рік (а не 1972 — рік арештів). Із десятих вуст до мене дійшла інформація з ЦК партії: якщо я подам заяву до новоствореного видавництва "Вища школа", то мене візьмуть на роботу. Так і сталося. Я працювала там літературним редактором упродовж вісімнадцяти років. Всякого було за цей час, але люди, з якими безпосередньо мені довелося працювати, ставилися до мене добре. Навіть тоді, коли мене обливали брудом у пресі.

Пам'ятаю, що одна із найнеприємніших кампаній, розгорнутих проти мене, ґрунтувалася на тому, що я отримую посилки з-за кордону. Це страшно впливало на уяву "гомо совєтікуса". Ця кампанія пов'язана з іменем Тетяни Горохович, учительки з Торонто. Ми були знайомі, листувалися, а коли Тетяна приїздила в Україну, то завжди привозила мені якісь там подарунки. І ось одного разу Горохович затримали на кордоні; може, вона злякалася й у чомусь там зізналася, а може, її зізнання були сфабриковані. Досить того, що КГБ переслало ці матеріали моєму директору, рекомендуючи провести зі мною розмову для з'ясування справи. Сьогодні мені навіть не хочеться у

це вірити, але коронним доказом проти мене слугувало те, що в записнику Тетяни було занотовано: "Для Михасі блузку". Пригадую, що тоді я сказала: "Ну, й що з того? Адже якби я їхала до неї, то також купила б їй якийсь подарунок", — й додала, що не буду більше розмовляти на тему ганчірок. Такими були у той час мої будні. На роботі мені намагалися створити мінітабір. Мене контролювали на кожному кроці. Якось я поїхала до Чернігова на могилу батьків і запізнилася на роботу на п'ятнадцять хвилин, може, на півгодини, не більше. Усе це було скрупульозно занотовано, і у зв'язку із цим мене позбавили "тринадцятої зарплати". Я не могла вийти з роботи бодай на хвилину у побутових потребах, щоб мені не вліпили догани. Такий собі "маленький терор". Це посилилося, коли почала діяти Гельсінська група (тобто у 1977 році). Сама я до неї не належала, але приятелювала із засновниками групи — Мариновичем, Матусевичем і Марченком. Коли їх заарештували, у мене провели обшук і знайшли декларацію Гельсінської групи. Тоді органи вирішили, що мене треба залякати. Тож у моєму видавництві організували збори усіх працівників, про це мені повідомили за кілька годин перед початком. Я лише встигла подзвонити доньці. Тоді їй було тринадцять років, і вона вирішила прийти до видавництва. Пізніше донька розповідала мені, що в задніх рядах ніхто не голосував. На зборах виступали лише функціонери, усі без особливих емоцій промовляли один і той же текст, який зводився до того, що я є антирадянським елементом. На мій захист виступило дві особи, в тому числі моя колега, в майбутньому дружина Мариновича — Люба. Важко висловити, що з нею виробляли пізніше... Мені дали спокій, а її проблемам не було кінця, нарешті, її змусили піти з роботи. КГБ намагався ізолювати мене, залякати завідувачку мого відділу, моїх співробітників, в особливо складній ситуації опинилася моя безпосередня начальниця. Саме з огляду на неї я вирішила "кинути кістку" начальству, сказавши, що подумаю над своєю поведінкою.

Щоб ви зрозуміли, якими були ті часи, я розповім про одну дуже особисту справу, про яку я раніше ніколи не говорила. Я вже згадувала, що Борис Антоненко-Давидович був чи не найближчою мені людиною. Жилося йому дуже важко. Його дружина була психічно хворою, а син став кримінальним злочинцем (зважаючи на те, ким був Антоненко-Давидович, я думаю, що до цього мало причетність і КГБ). Коли померла його дружина, Борис Дмитрович опинився у дуже складній ситуації. Йому потрібна була допомога. Оскільки я з донь-

кою й онукою жили в одній кімнаті, він запропонував мені переїхати до нього. Він хотів, щоб ми одружилися. Я переїхала до нього, опікувалася ним, як могла. Наш дім був теплий і затишний. Із плином часу Борис Антоненко-Давидович дедалі більше прив'язувався до мене. Його бажання одружитися зі мною дедалі міцнішало, і саме тоді й розпочалася наша епопея. Я й досі маю папку з документами у цій справі. Мені про це складно говорити. Ми подали офіційну заяву на одруження до ЗАГСу. Її прийняли. За три дні перед шлюбом надійшла заява його сина (який перебував у тюрмі), в якій він просив звернути на мене увагу, бо я аферистка. Такий же лист надійшов і на місце моєї роботи. Коли ми прийшли до ЗАГСу, начальниця викликала мене у свій кабінет й повідомила про заяву сина Бориса Дмитровича, резюмуючи, що вони мають на цю заяву якось відреагувати. Моя донька збагнула, що щось не так, увірвалася в кабінет начальниці й висловила все, що думала з цього приводу. Я і дружина Світличного намагалися вгамувати її. Наступного дня після подій у ЗАГСі по мою доньку прийшов міліціонер. Він сказав, що троє свідків (в кабінеті крім нас з Льолею Світличною нікого не було) посвідчили, що вона нецензурно лаялася і кидалася на завідувачку з кулаками. Її привели до суду, де розпитували в основному про те, чому вона мене, свою матір, захищала, і присудили до штрафу.

Ми тричі подавали заяву на одруження, й тричі нашу заяву відхиляли. Пізніше у судовому порядку Бориса Антоненка-Давидовича намагалися визнати недієздатним. Намагалися довести, що Борис Дмитрович неосудний. До нас приходили лікарі-психіатри, мене продовжували цькувати на роботі, у це втягнули сина Бориса Антоненка-Давидовича. Нарешті вони довели мене до того, що я виїхала з його квартири. Одначе, незважаючи на це, Борис Дмитрович надсилав листи, петиції й протести до різних інстанцій. Він звертався до прокуратури, до суду, до ЦК партії — усе безрезультатно. Невдовзі після цієї історії Антоненко-Давидович тяжко захворів і помер.

Така система тиску застосовувалася скрізь, навіть у найінтимніших сферах життя. Ця історія з Борисом Антоненком-Давидовичем була однією з найдошкульніших у моєму житті, адже мене намагалися виставити корисливою особою, створити враження, мовби я опікуюся ним із розрахунку отримати його квартиру.

Прем'єра фільму Параджанова була тією подією, яка консолідувала київське середовище. Ще за два роки до цього відбулася подія,

яка збурила громадську думку — йдеться про пожежу в бібліотеці Академії Наук. Якими збереглися ці події у Вашій пам'яті?

У день пожежі мене не було в Києві. Наступного дня я приїхала до міста й відразу ж пішла на місце пожежі. Разом з іншими працівниками Академії Наук працювала на згарищі: розгрібала загашені гори спалених, змочених водою книжок, які ще тліли. Це було шокуюче видовище. Риєшся в усьому цьому й раптом витягаєш примірник "Історії Запорозької Січі" Боплана чи ще якийсь раритет. Якщо книжка сяк-так тримається купи, відкладаєш її вбік, щоб висушити. Риєшся далі, й раптом натрапляєш на нове джерело вогню. Починається гасіння пожежі, потім знову продовжуєш розгрібати наступні стоси книжок. Два дні я працювала, рятуючи книжки з бібліотеки, на третій день захворіла: не знаю від чого: може, отруїлася випарами згарища, а може, просто надто тяжко все переживала.

Загалом же обличчя чоловіка, звинуваченого в підпалі бібліотеки, — Погружальського — було мені знайоме. Він працював у кабінеті марксизму-ленінізму бібліотеки. Я жила поруч із бібліотекою й проводила там майже половину свого життя, а оскільки ж читацькі зали були незатишними, величезними, любила працювати саме у цьому кабінеті. На процес Погружальського я не ходила.

Коли покоління шістдесятих входило у культурне життя, то поряд з Вами, Сверстюком, Світличним, Стусом, Горинями, Чорноволом, Ліною Костенко до нього входили також і Дмитро Павличко, Іван Драч, Микола Вінграновський, Віталій Коротич, тобто митці, які певним чином завжди були присутніми в офіційній літературі. Чи після першої хвилі арештів ви підтримували з ними якісь контакти? Чи ці офіційно визнані поети допомагали вам?

Я не пригадую таких випадків. Ми якось так — на певний час, а то й остаточно розійшлися. Дехто з них намагався поводитися нейтрально, наприклад, Іван Драч. Були й прикрі випадки. Дружина Світличного, наприклад, не може й досі вибачити такої ось історії: під час свого приїзду у відпустку із заслання Світличний відвідав Миколу Лукаша і зустрів біля будинку Вінграновського. Той при нагоді вичитав Лукашеві за те, що останній наважився прийняти когось такого, як Світличний. Якщо й можна було на когось розраховувати, то це на деяких письменників старшого покоління. Зокрема, по допомогу зверталися до Олеся Гончара, який, якщо тільки це було

у його силах, допомагав. Але ці окремі випадки потопали в морі доносів і свинства. У публічних доносах перед вела “Літературна Україна”. Я пам’ятаю фейлетони про мене й Бориса Антоненка-Давидовича. У них нападали навіть на мою доньку, що вчиться, мовляв, погано, а от одягається виклично у все закордонне, мабуть, із заокеанських пакунків. Уявіть собі, що після цієї публікації з місця моєї роботи вислали комісію до школи, в якій вчилася моя донька, щоб перевірити, як там із нею. Директор школи дуже здивувався такому набігові, але не злякався й відповів комісії, що є учні, які вчаться значно гірше, але про них у газетах чомусь не пишуть, а вдягається вона так, як і інші діти. У кінці статті зазначалося, що фейлетон написано на основі листів, надісланих до газети обуреними трудящими. Я ходила до головного редактора “Літературної України” Віталія Виноградського й вимагала, щоб він показав мені ці листи. Я ще ніколи не бачила людини, яка аж так боялася б подивитися мені просто в очі. Він втупився у підлогу і, зрозуміло, жодного листа мені не показав.

Настав 1972 рік, почалися масові арешти, які заведено називати “великим погромом”…

Великі арешти розпочалися у січні 1972 року. Дзюба все ще залишався на волі. Мене почали викликати на допити до КГБ. Вже після перших таких розмов у мене склалося враження, що кагебісти вирішили використати моє прізвище, поєднавши його з прізвищем Зіновії Франко, для того, щоб ми разом виступили з каяттям і осудом своїх заарештованих друзів. Зіновію Франко відразу ж після арештів затримали, хоча формально, мовби, й не заарештували. Франко шантажували дітьми, тим, що відберуть нову квартиру, в яку збиралася переїздити її родина (для неї, ясна річ, це було дуже важливим питанням). Після того, як затримали Зіновію Франко, її чоловік відразу ж розірвав з нами будь-які зв’язки, і ми не могли нічого про неї довідатись. Невдовзі й мене почали тягати до КГБ, був такий період, коли мало не щодня. Спочатку мене хотіли залякати, шантажували тим, що відберуть у мене дитину, бо я не гідна її виховувати. Іноді на цілу годину мене залишали одну в кабінеті (на цей випадок я завжди мала в портфелі який-небудь польський детектив, і коли кілька разів мій співрозмовник, повернувшись, заставав мене за тим, що я спокійнісінько читаю детектив, та ще й гризу при цьому яблуко, ці експери-

менти припинилися). Коли мене почали тримати в КГБ до шостої, сьомої вечора, і здавалося, що це триватиме без кінця, я рішуче сказала: "Якщо ви хочете мене тут залишити, то, будь ласка, лишайте, ось, прошу, у мене є з собою навіть зубна щітка. Якщо ж ви збираєтеся мене випустити, то випускайте, бо я вже втомилася, мій робочий день уже закінчився". Пізніше мені сяйнула думка. Коли мене з роботи викликали до КГБ, — а тоді я працювала у видавництві редактором, — я брала із собою редагований рукопис, ручку і в проміжках редагувала текст: "Ви мене тут тримаєте, а я мушу виконувати норму". Ось такі ігри...

Спочатку кагебістів цікавив "чеський слід". У зв'язку з тим, що в мене часто бували Зіна Ґеник-Березовська й Андрій Куримський з Праги, хотілось використати сюжет: канал передачі самвидаву за кордон. Із розмов у КГБ я зрозуміла, що Зіновія Франко почала говорити те, чого не слід. При тому ще й плутала те, що було насправді, із тим, чого ніколи не було. Звичайно, на слідстві я все заперечувала й відразу попередила всіх, що Франко почала говорити.

Пам'ятаю, як мене послали начебто у службове відрядження до Харкова — до видавництва при Харківському університеті. Вже там на місці мене забрали до КГБ й показали каяття Зіновії Франко, опубліковане в газеті "Радянська Україна". Я подивилася на початок й на підпис і повернула їм газету. Кагебісти не могли нічого збагнути: "Невже ви не хочете цього прочитати?". Я їм на це: "Мені знайомий цей жанр, і краще, ніж каявся Го Мо Жо, не можна" (у своєму покаянні він написав, що він мусив би вивалятися в болоті, аби спокутувати свою провину). Пізніше Франко змусили також виступити по телебаченню.

Якось КГБ організувало нам із Франко очну ставку. Це було чи не найважче моє переживання. Мене забрали з роботи (моїм щастям у нещасті було те, що моя начальниця Неоніла Кучерявенко була винятково порядною людиною; безперечно, що ці постійні виклики мали послужити сигналом до цькування на роботі, але завдяки їй ці сигнали не були почуті), завезли до КГБ, завели до кімнати, в якій я раніше не бувала, а там на мене вже чекала Зіновія Франко. Вона кинулася до мене з відкритими обіймами. Я обмежилася якимось невиразним жестом. Там був присутній слідчий Микола Кольчик, той самий, який "обробляв" Дзюбу, найінтелігентніший серед кагебістів, яких мені доводилося зустрічати (я знала його іще з університетських часів, він був моїм ровесником, вивчав юриспруденцію, й наші портрети як фотографії на дошці пошани завжди висіли поряд). Коль-

чик почав: "Тоді-то й тоді у вашій квартирі Зіновія Франко передала Андрієві Куримському "Український вісник" і т. д." Я на це: "Ви запитували мене про це десятки разів, і я десятки разів відповідала на це питання й відповім іще раз: нічого подібного я не пам'ятаю". На це Кольчик: "А Зіновія Тарасівна стверджує зворотне". Кольчик говорить, а Франко мовчить, щоразу дедалі більше внутрішньо напружуючись. Хвилину Кольчик дивився на неї з очікуванням, нарешті рикнув: "Ну, Тарасівно!!!". Франко почала щось швидко говорити... Ситуація жахлива й водночас дивовижна: до мене, незважаючи на те, що я змішувала їм усі карти, кагебісти ставилися із цілковитою повагою, натомість до неї... Так ламали людей. Коли після цієї очної ставки я виходила на вулицю, піді мною підгиналися ноги. Пам'ятаю як сьогодні, що я відразу ж зайшла до Дзюби у видавництво "Дніпро", яке містилося недалеко від КГБ — мені хотілося доторкнутися до людини.

Хоча з кагебістського сценарію нічого не вийшло, проте допити тривали й далі. Нарешті я вирішила написати листа голові КГБ Федорчукові, лист закінчувався приблизно так: "Ви хочете почути від мене не те, що я кажу, а те, що ви хочете почути. Хоч які будуть наслідки, але я цього не зроблю". Це речення я підкреслила червоним. Уявіть собі, що цей лист дав результат, мене припинили викликати до КГБ. Так скінчився мій перший раунд двобою з органами.

Другий раунд розпочався, коли Іван Дзюба виступив із самокритикою, а я не витримала й написала йому листа. Причому я домовилася з одним із знайомих, що він йому цього листа передасть, коли вдома не буде, крім нього, нікого. Так той і зробив. А вже наступного дня у мене вдома був обшук. Вони перетрусили усю квартиру, але нічого не знайшли: моїй одинадцятирічній доньці вдалося знищити чернетку листа. Пізніше виявилося, що коли мій знайомий передавав Дзюбі листа, у нього вдома саме був слідчий Кольчик. Загалом покаяння Дзюби було для всіх нас трагедією. Із цього свого листа (віднайти його текст, на жаль, уже не можна) я пам'ятаю слова: "Твоє каяття для нас — ніж у спину".

Тепер настав час запитати Вас про Вашу кореспонденцію з товаришами, яких заарештували. Колись Ви сказали, що писання листів у якийсь момент Вашого життя стало його сенсом. Про те, що Ви також були важливим кореспондентом для в'язнів, свідчать і такі слова з листа Івана Світличного, написаного Миколі Бажану:

"Я, власне, маю адресатів, з якими мене в'яжуть тісні, можна сказати, навіть інтимні стосунки, і розуміємо ми один одного з півслова, і мені не треба було б пояснювати їм багато чого з того, що я мушу пояснювати Вам. З-поміж таких адресатів я обрав був М. Коцюбинську (атестувати Вам її не треба) і почав їй писати поважного листа, але всевидюще око добачило в тому можливу неблагонадійність, і місяців три тому початий, а не закінчений лист у мене забрало, а потім конфіскувало". Тож як писалися ці листи?

Писання листів було однаково важливим як для тих, хто ці листи отримував, так і для тих, хто їх писав. Передусім це був життєвий вибір: якщо ти вирішував писати листи, незважаючи на те, що твій кореспондент перебував у таборі, чи в засланні, то ти виявляв відвагу і в ній утверджувався. Те, що Ви сказали, правда — коли моїх друзів заарештували, писання до них листів було для мене життєво важливим. З огляду на тюремний режим, цих листів не було аж так багато, як я б того хотіла. Від своїх кореспондентів я в основному отримувала поштові картки, іноді, якимось чудом, — нелегально провезений, позаплановий лист. Часом адресований мені лист вкладався у кореспонденцію, яку отримували дружини, сестри, родини в'язнів. Бувало, що через це виникали й проблеми. Наприклад, один із найцікавіших і найзворушливіших листів Стуса до мене я прочитала зовсім недавно, коли готувала видання кореспонденції Стуса. Цей текст, написаний за два роки до смерті, був у листі до дружини і до мене свого часу якось не потрапив, а я не намагалася з'ясувати у дружини Стуса, чому так сталося. Коли я впорядковувала його епістолярну спадщину — це було послання з потойбіччя. Кожен лист із табору я розцінювала як подарунок долі. Мені було дуже прикро, коли я не могла прочитати написане — так траплялося досить часто з листами Сверстюка через його вкрай нерозбірливий почерк.

Коли людина вирішила писати в табори, то відразу ж мала відповісти собі на питання: як писати? Це було не банальне питання, бо тюремна цензура була дуже пильною й конфісковувала листи з будь-якого приводу. Про важливі речі не можна було писати відкрито. Тож треба було знайти якийсь вихід. Наприклад, дружина Світличного розробила цілу систему різних умовних знаків. Я обрала інший шлях: писала на загальнолюдські й понадчасові теми, завдяки чому й могла розповісти про чимало речей. Більшість моїх листів доходила до

адресатів. При чому я помітила ще одну закономірність: не доходили не лише ті листи, які були дотичними до суспільної чи політичної проблематики, а й просто найкращі (нещодавно серед матеріалів, які повернули з архівів КГБ синові Стуса, я знайшла один зі своїх листів). Наприклад, до Стуса не дійшов один з найкращих моїх листів, присвячених музиці, мистецтву без жодних політичних натяків. Траплялися й курйозні ситуації. Стус, працюючи над перекладами Гете, попросив, щоб я надіслала йому схему александрійського вірша: гекзаметр плюс пентаметр. Я написала схему, ви знаєте, який це має вигляд: рисочка, дуга, крапка і т. ін., і цей лист, звичайно ж, затримала цензура. Очевидно, цензор подумав, що то якийсь таємний шифр. Тож я написала вдруге, причому збоку дописала звернення до цензора з поясненням кожного значка і проханням пропустити лист". На цей раз лист дійшов до адресата.

Ще одна подробиця, яка стосується моєї стратегії листування. Тоді я багато подорожувала, звичайно, по Радянському Союзу. І хоч би де я була, завжди купувала листівки, якомога гарніші, з місцевим колоритом, сідала в якомусь мальовничому місці й писала на тих листівках про все, що бачу; описувала пейзаж, історичні пам'ятки, звичаї. Як правило, ці листівки доходили. І лише тепер, коли я готувала до друку листи Стуса, зрозуміла, якими важливими були вони для нього. Ці картки були для нього, як ковток свіжого повітря. У листах до своєї дружини Стус переповідає їй про ці мої дорожні враження.

Говорячи про нашу кореспонденцію, я мушу підкреслити, що всі наші адресати (а у моєму випадку це були передусім Світличний, Стус, Сверстюк, Чорновіл) вели із адміністрацією запеклу війну за кожний лист. Ця боротьба була особливо запеклою на засланні. Взагалі у нас була така неписана угода, що ми висилали листи цінними бандеролями, причому оцінювали їх дуже дорого. Іноді це допомагало. Якщо в листі не було чогось особливого, а вказана ціна була дуже високою, то його віддавали адресатові. У своїх листах я систематично намагалася інформувати про літературні новини, нові книжки, розповідала про друзів, про їхніх дітей.

Я переконана, що кореспонденція шістдесятників — це дуже важлива сторінка нашої найновішої історії. На щастя, вдалося вже багато чого опублікувати. Побачила світ кореспонденція Євгена Сверстюка з Юрієм Луцьким, надруковане зворушливе листування Зиновія Красівського з діячкою Міжнародної амністії Айріс Акагоші, вийшли

друком листи Валерія Марченка до матері*. Разом із сином і невісткою Василя Стуса я підготувала до друку два надзвичайно цінні томи кореспонденції Стуса із близькими, друзями й знайомими**. Дружина й сестра Івана Світличного підготували том його листів і спогадів про нього. Кілька років тому, упорядковуючи в Празі архів Зіни Ґеник Березовської після її смерті, я натрапила в ньому на понад 800 листів шістдесятників, написаних їй (між іншим, Світличного, Сверстюка, Дзюби, Шевчука, Корогодського і мої). Я привезла їх до Києва, дещо з них уже опубліковано.

А хто у той час взагалі підтримував листування з таборами?

Звичайно, насамперед дружини й рідні, крім них, усе коло дисидентів. Я ще раз хочу підкреслити, що писання до таборів було непростим рішенням, це було певним екзистенційним вибором. При цьому не йшлося так про зміст листів, як про сам факт писання.

Чи траплялися випадки, що хтось, хто вирішив писати листи, мав із цього приводу якісь неприємності?

Звичайно. Відповідні органи просто знаходили цих людей, і починалася звична веремія: розмови з "мистецтвознавцями в цивільному", залякування, нагінки на роботі тощо. Зрештою, що тут казати про листи до таборів — вистачало просто поспілкуватися з такими, як я, і у вас починалися нескінченні проблеми. Приклад — одна знайома вчителька, якій я допомагала і яка мене дуже любила, раптом зникла з мого життя. Через кілька років я дізналася, що через мене її викликали у КГБ. Їй погрожували, що якщо вона не розірве стосунків зі мною, її звільнять з роботи. З якогось часу люди, які були мені досить близькими, зустрічаючи мене, почали переходити на інший бік вулиці. Це помічала й моя донька, спочатку зі здивуванням, пізніше ж вона зрозуміла, про що йдеться, і коли щось подібне траплялося в її присутності, казала: "О, і цей також!".

У щоденниках Стуса є такий запис, зроблений під кінець 1979 року, коли він на недовгий час між одним і другим арештами опинився у

* *Марченко В.* Листи до матері з неволі. — К., 1994.

** *Стус В.* Твори у чотирьох томах, шести книгах. Том шостий (додатковий), книга перша і друга. — Львів, 1997.

Києві, що він не впізнає міста, що він не може витримати атмосфери прислужництва й боягузтва. У цьому ж записі є і його декларація про вступ до Української Гельсінської групи, бо іншого виходу він не бачить. Якою запам'яталася Вам, людині, яка лишилася на свободі, атмосфера кінця сімдесятих років?

Напевно, ми не відчували цього так гостро, як Стус, бо ми постійно були занурені в цю атмосферу. Звичайно, у нас не було ілюзій щодо того, що ми перебуваємо на свободі. Для нас було ясно, що табір — це мала зона, а ми живемо у великій. Ті ж, хто повертався з таборів, відчували цю атмосферу гостріше, бо навіть там, у таборі, вони були внутрішньо вільнішими, ніж ми, які мусили якось адаптуватися до неї.

Яка література сформувала ваше середовище?

Передусім література самвидаву. Новинки світової літератури, з якими ми знайомилися у польських перекладах: Кафка, Камю. Дуже важливим і популярним у нашому середовищі був журнал чехословацьких українців "Дукля". З письменників дуже популярним спочатку були Гемінґвей, Сент-Екзюпері, особливо його "Планета людей", "Маленький принц". Усі це читали. Великою популярністю користувалася й російська література, наприклад, Стус (і не тільки він) захоплювався Айтматовим, Шукшиним, Распутіним. Світличний дуже цінував Астаф'єва. Ну, і звичайно ж — Солженіцин. "Раковий корпус", окремі матеріали з "Архіпелагу ГУЛАГ" передавали з рук до рук. Колосальне значення мав для нас часопис "Новый мир". Я завжди його передплачувала, по змозі передплачували і наші в'язні сумління. (Рекомендую ознайомитися з дуже цікавою книжкою В. Лакшина "Новый мир" в эпоху Хрущева"). Коли ж ми, у свою чергу, читаємо книжку Людмили Алексєєвої "Инакомыслие в СССР", то бачимо, яке велике значення для росіян мали українські дисиденти. У цьому сенсі справді існувало щось на зразок "інтернаціоналізму" (вибачте за заяложений офіціозний термін).

А звідки ви черпали надію у ті безнадійні сімдесяті роки?

Якби на це запитання відповідала людина із темпераментом політика, то, напевно б, вона відповіла інакше. Якщо ж ідеться про мене, то я черпала надію із самої людяності. Я завжди була переко-

нана, що якісь основні людські цінності мусять перемогти. Бо якби не перемагали, то взагалі життя мало б завмерти. У моєму власному житті — попри все — було стільки добра, так багато друзів, так багато чогось чистого, ясного. Мені завжди здавалося, що саме це і є справжнім, істинним життям. І якщо життя триватиме, а воно, так чи інакше, але триватиме, то, кінець кінцем, саме це й переможе. Таким був отой мій пасивний оптимізм. А якщо говорити загальніше, то всі ми виросли на хвилі національного і демократичного відродження й були впевнені: те, що було для нас найістотнішим, не вдасться придушити і при першій же можливості воно ще відродиться. Це була якась метафізична віра.

У НАС БУЛА ВЕЛИКА МІСІЯ

Розмова з Михайлом Горинем

Ви народилися у 1930 році в Західній Україні, у Жидачівському районі. Я думаю, що у той час він називався повітом?*

Ні, це був не повіт. А якщо вже говорити про те, де я народився, то відразу ж треба зробити уточнення. Це було село Кнісило Бібрського повіту у Львівському воєводстві. Наше село старовинне; колись воно називалося Княже село. Потім назву скоротили, звідси й сучасна назва Кнісило. Коли я був дитиною, то уявляв собі, що у нашому селі жив колись князь. Коли мені було п'ять, може, шість років, то я побачив на краю села зруйнований млин, а поряд із ним жорна з піщаника, на яких красувався напис "Княже село". Тоді я пересвідчився, що розповіді про те, наче насправді Кнісило є Княжим селом, правдиві.

Якою була Ваша родина?

Це була свідома українська родина. Мій дід з боку батька очолював в часи Західноукраїнської Народної Республіки сільську раду. Коли після поразки українців в Галичині встановилася польська влада, дідусь якийсь час перебував у фільтраційному таборі. Батько виявляв політичну активність з юнацьких років, він був членом Організації Українських Націоналістів. Атмосфера у нашому домі була сповнена мрій про незалежну українську державу. Ми були переконані, що настане такий час, коли Україна стане незалежною, а Галичина возз'єднається зі Східною Україною. Про таку майбутню Україну постійно говорили у нас вдома. Селяни, які сходилися до нас, говорили про таку майбутню Україну, сперечалися за неї, а я сидів у куточку й жадібно слухав ці розмови. Якоюсь мірою саме ці розмови мене й сформували.

---

* Повіт — адміністративна одиниця в Польщі, що відповідає українському районові.

Хто був найближчим вашим сусідом?

Для мене дуже важливими були зв'язки нашої родини із директором школи на прізвище Кордаль. Він і його дружина були моїми першими вчителями (до війни я закінчив три класи). Стосунки між нашими родинами були специфічними: тактовні, коли йшлося про сусідські взаємини, й принципові, коли йшлося про політику. Наприклад, на Різдво до нас приходила пані Кордальова й казала моїй мамі: "Стефцю, спечи мені медовик, у тебе він виходить значно краще, ніж у мене". Мама пекла. А коли наставав Свят-вечір, пані Кордальова приносила нам на таці усе, що вона напекла, наготувала чи насмажила на свята. Через два тижні, на наші свята мама брала свою тацю й заносила Кордалям святкову випічку.

Але, крім цих, суто сусідських контактів, наші стосунки мали, я б сказав, політичний вимір, коли мій батько і Кордаль (а жили ми через паркан) заводили розмову на політичні теми. Мій батько ставав по один бік паркану, а Кордаль — по другий, й вони починали сваритися, не добираючи слів. Кордаль кричав моєму батькові: "Ти, хлопе, ти, хаме"; мій батько пропонував Кордалеві поцілувати його в одне місце. Я дивися на це й ніяк не міг збагнути: ось вони сваряться, а коли приходять свята, то ставляться один до одного ввічливо. Наші селяни, які не мали освіти, поводилися гідно на відміну від сучасних, які хоч якусь освіту та мають. Неможливо було собі уявити, щоб на польське Різдво наші селяни-українці поїхали, наприклад, у ліс по дрова або працювали у своєму обійсті. Вони не святкували польських свят, але вони й не робили чогось такого, що могло б порушити святкову атмосферу у ці свята. І в такому співіснуванні поляків із українцями було якесь почуття такту. Пам'ятаю ще дитиною я часто думав: "Ти ба, сваряться через політику, але шанують один одного".

Якими були стосунки в школі?

Це було дуже цікаво, врешті-решт йшлося про семирічних дітей. Наприклад, вчитель каже: "Михайле, заспівай "Jeszcze Polska nie zginęła". А ми на перерві домовилися, що співатимемо так: "Jeszcze Polska nie zginęła, ale zginąc musi. Jeszcze Polak Rusinowi buty czyscic musi"* . Як я вже казав, пан Кордаль сварився з моїм батьком. Зрозу-

* "Іще Польща не померла, але вмерти має. Іще поляк русинові чоботи почистить". (Пародія на перші слова польського державного гімну).

міло, що у цих сварках я був на боці батька й роздумував над тим, що б таке на зло Кордальові зробити. А в нього була досить велика ділянка полуниці. Наші селяни тоді полуниць іще не садили. Тож я зібрав групу хлопчаків й кажу: “Ходімо до Кордаля й потопчемо усі його полуниці”. Але як це зробити, коли грядки з полуницею розляглися під самими Кордалевими вікнами. Ми вирішили, що проповземо по них на животах. Так ми й зробили. Кордаль слухав коло вікна радіо, а ми удвох, бо інші хлопці з нами не пішли, тихесенько по цих полуницях повземо. Ми знищили усі полуниці. Мої штани й сорочка були геть червоні. Я приходжу додому, а мама запитує: “А ти, синку, де був? Подивися, на кого ти схожий! Як же я відперу твої речі?”. Приходить мій батько: “Де ж ти був?” А я на це із гордістю: “У Кордаля. Я знищив усі його полуниці”. Тато на це: “А я тебе туди посилав?” — “Ні, я сам пішов”. — “Хто тебе туди послав?” — “Я сам пішов”. На це мій батько скинув ременя, й мені добряче перепало. У кінці він лише сказав: “Щоб це мені було в останній раз!” Для мене, малого хлопця, полуниці, Кордаль й те, як мені перепало, сплелося в одне ціле, тому я, як Ви можете здогадатися, жодної симпатії до Кордаля взагалі не відчував. Заради правди мушу сказати, що з огляду на те, що я був добрим учнем, подружжя Кордалів добре ставилося до мене у школі. Якщо часом я заходив до них додому, бо Кордалі мали дітей мого віку, то вони завжди запрошували мене на обід. Іноді я їв, іноді відмовлявся, але загалом наші сусідські стосунки були добрими, хоча це й не змінювало того факту, що коли мова заходила про політику, то жодної згоди між нами не було.

Яким було матеріальне становище вашого села?

Наше село було більш-менш заможним. Що це означало конкретно? У нас було три чи чотири господарі, що мали понад 7–10 гектарів землі. Більшості мешканців нашого села жилося стерпно. Бідувало, може, з десять родин, які працювали у багатших господарів. Вони допомагали жати хліб чи копати картоплю. За один робочий день господар платив їм 10 кілограмів пшениці. Загальний рівень життя, може, й не був надто високим, але водночас ніхто й не голодував. У селі було 145 дворів, серед них 35 польських родин, а 107 українських; також було три єврейські сім’ї. На ці 145 дворів припадало 600 гектарів орної землі. У селі була церква й був костьол. У нас діяли “Просвіта” й український кооператив, а також польське сільськогоспо-

дарське товариство. Будинок нашої кооперації був збудований із глини й дерева, а будинок польського товариства — з цегли.

Якими були стосунки між українцями й поляками, що жили в Кнісилі?

Загалом я можу сказати, що сусідські стосунки між обома громадами були толерантними. Проте ця толерантність закінчувалася там, де починалася політика — у цій точці починалися конфлікти. Просто дивовижно, наскільки точно наші селяни відрізняли, які справи належать до сусідської сфери, а які — до політичної.

Ваш батько був членом ОУН...

Так, мій батько був членом ОУН. Спочатку він очолював організацію в нашому селі, а пізніше районну організацію. Тут я мушу додати, що моя мама була двоюрідною сестрою Миколи Лебедя. Тому зв'язки по націоналістичній лінії були в нашій родині дуже сильними.

У 1933 році мого батька вперше заарештували. Пам'ятаю, як поліцай, усім знайомий пан Зозуляк, забирав мого батька. Тоді я розплакався й сказав, що уб'ю поліцая. У 1938 році, коли виникла Закарпатська Україна, мого батька заарештували вдруге. Тоді я вже розумів, що між польською владою й українцями йде боротьба. Мій батько перебував у той час в ув'язненні лише два чи три місяці, але його там дуже сильно побили. Через рік після другого арешту почалася Друга світова війна. У всьому нашому селі був лише один радіоприймач, власником цього приймача був пан Кордаль; щоб послухати радіо, люди зійшлися з усього села. З тієї ночі — з 1 вересня я запам'ятав, як хтось сказав по радіо, що "ми не віддамо жодного ґудзика". Потім наші говорили, що поляки віддали не тільки ґудзики, а й шинель. Ми з татом слухали у Кордаля радіо до другої години ночі. Після другої повернулися додому, лягли спати (я спав разом із татом під вікном). Тато, як завжди перед сном, закурив цигарку. Раптом ми почули, що під вікнами біжать люди, через хвилину хтось почав гупати в наші двері, нарешті їх виламали, й до хати увірвалися солдати — познанці. Познанська польова жандармерія. Її очолював вже згадуваний мною Зозуляк, який підійшов до мого батька й сказав: "Миколо, збирайся, тебе заарештовано". Мій батько швидко зібрався, жандарми вивели його з дому. Ми з мамою побігли за ним, щоб довідатися, куди ж його забирають. Патруль рушив у бік цвинтаря. Як сьогодні, пам'ятаю, що я впав у розпач — за хвилину мого

батька розстріляють!.. Одначе виявилося, що біля цвинтаря стояла вантажна машина із солдатами. Лише середня частина вантажівки була вільною, вона чекала на заарештованих цієї ночі — мого батька й Івана Тибора. Заарештованим наказали зайняти місце у вантажівці, після чого повалили їх на підлогу, й солдати стали на їхні тіла. Я й до сьогодні не можу забути цієї картини. Вантажівка від'їхала. Усі наступні дні мама безрезультатно намагалася дізнатися, що сталося з батьком. Він повернувся додому саме в той день, коли більшовики увійшли до Львова. Був дуже побитий. Зрештою, його засудили на смерть, бо звинуватили в тому, що, виконуючи диверсійну роботу, він поперерізав телефонні дроти між Бібркою й Ходоровом. Протягом однієї ночі диверсанти знищили цю телефонну лінію. Мій батько зовсім не був до цього причетний, але в акції брав участь один чоловік, який шив моєму батькові одяг, і в його записнику було записане батькове прізвище. Саме тому батька й заарештували. Як я сказав, його засудили на смерть, але у цей час німці розбомбили в'язницю, й охоронці та в'язні повтікали.

Якими були перші тижні совєтської окупації?

Через кілька днів після арешту батька в нашому селі з'явився польський загін: добре обмундировані, добре взуті солдати, блискучі ремені, гарні коні — пам'ятаю, мені здавалося, що це першокласна армія. Їх було приблизно двадцять, вони трохи покрутилися по селу й поїхали. Напевно, вони не встигли від'їхати й кілометра, як до села увійшов інший загін. Разюча відмінність, якщо порівнювати із першим: малі коники, замість чобіт зав'язані онучі, жодних блискучих ременів. Я вискочив на дорогу, щоб краще бачити: до села в'їжджали москалі (у нас ніхто не називав їх більшовиками чи совєтами, усі називали їх москалями).

І тут сталася ось яка характерна історія. За Польщі ніхто не звертав уваги на те, що такі хлопці, як я (тоді мені було дев'ять років), носили шапки чи кашкети із тризубами. Коли ми організовували свята, то перш за все ставили стовпа, на який вішали жовто-блакитний прапор. Коли був театр, то треба було зареєструвати п'єсу, що ставилася, у старостві, і якщо п'єса стосувалася українсько-польських конфліктів, то на виставі міг бути присутнім поліцай, але він не мав права втручатися у виставу.

Тож я вискочив на дорогу, щоб побачити це дивне військо, яке у мене асоціювалося лише з татарами. На чолі цього війська їхав струн-

кий, гарний офіцер, якому було, може, років тридцять. У якийсь момент цей офіцер підкликав мене до себе. Коли я підійшов, офіцер наказав мені зняти тризуб. Я лише кинув: "Не зніму!" й утік додому. Розповів батьку, що сталося, а він на це: "Добре зробив".

Через кілька днів до нас прийшов районний суддя й став вимагати, щоб тато віддав коней, яких привів із собою зі Львова: "Віддайте коней, бо вони державні". На це мій батько каже: "Слухайте, коли почалася війна, поляки забрали моїх коней і воза, а я привів собі зі Львова інших. Якщо ви віддасте мені коней і воза, яких забрали поляки, то я віддам вам цих". Суддя не хотів про це й слухати. Раптом він побачив, що на стіні висить тризуб: "Зніми його". Тато на це: "А навіщо мені його знімати?". Суддя почав на батька кричати. Мій батько, хоча й непоказного зросту, був людиною відважною. Він витягнув руку й крикнув на суддю: "Геть із мого дому!". Звичайно, мій батько не мав найменшого поняття, хто такий районний суддя. У Східній Україні ніхто нічого подібного собі б не дозволив. Але за Польщі такі речі були можливими. Польська поліція усвідомлювала, що існує певна межа, яку переходити не можна. Поляк не перся в хату й не намагався в ній наводити свій лад. За Польщі ми могли мати в хаті свій власний прапор, тризуб, нікого це не цікавило. А москалі не встигли ще й увійти, як почали розпоряджатися в наших хатах. Тож мій батько вигнав суддю із дому. Через кілька хвилин прибіг голова сільської ради (у той час його вже обрали), наш знайомий, і каже моєму батькові: "Миколо, втікай, суддя хоче тебе заарештувати". Ось так мій батько й опинився у підпіллі. Це специфічне було підпілля, його учасники стежили, чи не з'являться у селі москалі, коли вони з'являлися — тато йшов до схрону, коли їх не було — тато був удома.

У 1941 році совєтську окупацію замінила німецька. З приходом німців так званий уряд Стецька проголосив Україну незалежною.

Після проголошення незалежності було організовано українську поліцію. Але через кілька тижнів цю поліцію німці розігнали, почали заарештовувати політично активних людей, застосовувати до них репресії. Тоді траплялися випадки, коли німці виявляли страшну дурість. Наприклад, у сусідньому селі Баківцях хтось застрелив німецького офіцера, який проїздив через село. У відповідь на це німці заарештували понад десяток селян, завезли їх до Стрия й там розстріляли. Це був перший подібний випадок у нашій околиці. Люди не могли

повірити у таке варварство. Це було у 1941 році. Через рік чи два відбулася така подія: поліцаєм у нашому селі був такий собі Юзьо (може, це був фольксдойч*, а може, й ні), здоровенний чолов'яга, що важив чи не 120 кілограмів. Іздив Юзьо на мотоциклетці. Ми завжди дивувалися, як ця мотоциклетка витримує таку тушу. Юзьо був дуже брутальним. Пригадую, як одного разу він зловив єврейку (вона була із сусіднього села; з нашого села німці вивезли й повбивали євреїв ще раніше), поставив її до стінки й розважався тим, що стріляв по ній, як по мішені. Пам'ятаю, я дивися на це й думав: якби Юзьо потрапив мені до рук, я б його вбив. Так я тоді думав, але мені було всього дванадцять років.

Одного разу, коли Юзьо їхав селом, хтось вистрілив у нього з будинку "Просвіти". Юзя поранило в живіт, і я пам'ятаю, що він їхав на цій своїй мотоциклетці майже кілометр і страшно кричав, врешті-решт заїхав у річку й там сконав. Але що це означало — вбити в селі німецького поліцая? Це означало, що півсела загине. Ніхто не наважився підійти до трупа. Він до вечора пролежав у річці. Вночі хтось забрав тіло, а ще хтось мотоцикл. Наступного дня до села приїхала німецька поліція й почала розпитувати про Юзя. У всьому селі не знайшлося жодного донощика, який би сказав, що трапилося насправді, хоча у німців на той час вже була своя агентура. Усі в один голос говорили, що Юзьо проїздив через село й невідомо куди поїхав далі. Таким чином наше село було врятоване.

Якщо вже говорити про німецьку окупацію, то варто було б порівняти більшовиків і німців. Москалів у нас ніхто радісно не вітав, натомість німців спочатку вітали із великою втіхою, але з плином часу до них почали ставитися вороже. В часі німецької окупації дуже швидко почав розвиватися національно-визвольний рух. Рівень політичної свідомості був настільки високим, що щонеділі уся сільська молодь збиралася у читальні, читала газети, упорядковувала бібліотеку, готувала театральні вистави, співала. Розклад недільного дня у молоді був усталеним: спочатку служба Божа, потім обід, а після обіду — читальня "Просвіти". Дуже скоро, десь у 1943 році, у нас почали організовувати партизанські загони. Частина молоді пішла у партизани. Це було, як велике свято: приїздили якісь люди, вони викликали 8–10 хлопців й казали їм: "Підете на бойову підготовку".

---

* Фольксдойч — польський громадянин, який після того, як німці зайняли Польщу, визнав себе німцем, тобто став на бік німецьких окупантів.

Що це конкретно означало, це була своєрідна мобілізація? А що відбувалося, якщо якийсь юнак не хотів іти на таку підготовку?

Таких випадків, щоб хтось не хотів іти на підготовку, напевно, взагалі не було. Брали лише свідому молодь, яка дуже хотіла піти у партизани. Мені тоді було лише тринадцять років, але я також дуже хотів бути партизаном. Бажаючих було більше, ніж тих, хто міг піти. Зрештою, заняття з бойової підготовки завжди проводили недалеко від нас, а після підготовки люди потрапляли до загонів. Майже у цей же час відбулися перші українсько-німецькі сутички. Пам'ятаю, що була якась акція після того, як у Дрогобичі й Стрию німці повісили чимало людей. У моїй пам'яті 1943–1944 роки закарбувалися як період, коли ненависть до німців зростала.

Що у цей час відбувалося з Вашою родиною?

Коли у 1941 році прийшли німці, то ми почали організовувати нашу владу. Тата обрали керівником районного відділу у справах сільського господарства. Зрештою, він був таким керівником дуже недовго, бо німцям наша влада була непотрібною, тож мого батька швидко звільнили. Іще певний час батько був політично активним, але з огляду на те, що він мав кілька конфліктів з молодими націоналістами, то приблизно у 1942 році він відійшов від політичної діяльності. Станичним став один молодий хлопець. Відтоді мій батько відійшов у тінь. Одначе це не змінює того факту, що традиційно у нашому домі бувало чимало людей. Пригадую, як під кінець, здається, 1943 року мельниківці задумали створити дивізію СС "Галичина". До нас приїхав Макарушка*, полковник Української галицької армії з 1918 року, щоб вербувати людей до дивізії. У нас дома почалася з ним дискусія. Мій батько сказав, що він категорично проти того, щоб наші люди ішли до німецької армії й боролися за німецькі інтереси. Саме під впливом мого батька жоден юнак із нашого села до тієї дивізії не пішов. Пам'ятаю, що після цієї розмови із Макарушкою я був дуже гордий за батька: він переміг у дискусії з такою освіченою людиною.

---

* *Любомир Макарушка* (1899–1986) — український громадсько-політичний діяч, офіцер УГА, член УВО, один із лідерів УНДО; після Другої світової війни перебував у еміграції; у 1948–1951 член виконавчого комітету Української національної ради.

А якими були в цей час, у 1943 році, стосунки з тими поляками, які ще залишилися в селі? Адже саме тоді й розпочався польсько-український конфлікт на Волині.

У нас такого конфлікту не було. Але коли на початку 1944 року прийшли вісті про те, що відбулося на Волині, мій батько порадив панові Кордалю виїхати до Львова: "Ви ж бачите, що коїться на Волині". Кордаль спакувався й виїхав. Я не знаю, чи це правда, але до нас дійшли чутки, що він доїхав лише до польського села Бereздівці й там приєднався до польського партизанського загону.

До початку 1944 року усі політично активні поляки, у яких були якісь конфлікти з нашими українцями, виїхали з нашого села. Зрештою, вони від'їздили недалеко, до тієї місцевості, де було більше поляків, наприклад, до Ходорова, Бібрки, тобто туди, де був якийсь захист, де можна було вижити. Якщо ж говорити про наше село, то на нього українські партизани здійснили лише один серйозний напад, може, то був навіть не напад, а екзекуція, в часі якої загинув один поляк (то була вже стара людина, не пам'ятаю його прізвища, але звали його Куба). Це сталося навесні 1944 року. На цьому українсько-польський конфлікт у нашому селі й скінчився.

Це означає, що й до кінця війни у вашому селі все-таки жили якісь поляки?

Так. Із нашого села виїхало до міста, може, десь із вісім польських родин. Решта лишилася.

У 1944 році фронт наблизився…

Німці втекли, до села увійшла більшовицька військова частина. Вона була зовсім несхожою на ту, яка увійшла у 1939 році. У нових мундирах, з новою зброєю, блискучі ремені. Я був здивований такою зміною. Вони пройшли через село, нікого не зачіпаючи. Через кілька днів я побачив, що до села підходить якийсь військовий, у нього на грудях висів автомат. Я стою й дивлюся, що відбуватиметься. Цей чоловік підходить до мене й запитує: "Синку, ти знаєш, де живе Микола Горинь?" — "Знаю" — "Так покажи". Я відвів його далеко в бік від нашого дому, й показав на дім нашого далекого родича, прізвище якого також було Горинь. Мій співрозмовник пішов до того Гориня, я ж побіг додому, щоб попередити батька, що його шукають. Тато, звичайно ж, утік. Так почався другий нелегальний період в житті мого

батька. Той офіцер (це був офіцер НКВД) прийшов, кінець кінцем, до нас, але батька вдома вже не було.

З того часу мій батько почав переховуватися. Як це було? Тоді у селі панувало двовладдя. Зранку до села приїздив загін більшовиків, близько четвертої чи п'ятої він від'їздив із села, після цього у село приходили партизани. І так тривало до кінця 1944 року. Наскільки я пам'ятаю, забезпечення партизанських загонів продуктами було чудово організоване. Контингенти були чітко розподілені на все село, кожний господар знав, скільки він має дати масла, м'яса, пшениці чи борошна. Для партизанів робили навіть мило. У процентному відношенні ці контингенти й порівнювати не можна було з тими, які призначали більшовики. Був станичний, який ці контингенти дуже чітко розподіляв. Взагалі про економічну діяльність українського підпілля треба було б написати книжку.

Між більшовиками й партизанами періодично відбувалися якісь сутички. Якось до села увійшов каральний загін НКВД, він поставив два кулемети в нашому новому будинку, куди ми ще не встигли й переселитися. Звідтам вони могли обстрілювати центральну дорогу, яка проходила за п'ятдесят метрів від нашого будинку. Вночі до нашого села заїхав партизантський загін, приблизно із двадцять підвід. Партизани увійшли до хати, що стояла на краю села, й запитали, чи є в селі москалі. Ті ж з околиці й не здогадувалися, що в селі стоїть совєтський загін, який приїхав до нас уночі, тож селяни відповіли, що у селі москалів нема. Партизанські підводи рушили, а коли доїхали до нашого будинку, москалі відкрили по них вогонь із кулеметів. Почалася стрілянина. Я встиг лише затягти свою маму, яка була на останньому місяці вагітності, під ліжко. Через хвилину я почув у школі, яка містилася по сусідству, кілька вибухів підряд. Совєтські солдати забігали з водою. Ще через кілька хвилин почулося гудіння від'їжджаючих машин — совєтські солдати втікали з села. Напевно, їх було десь із сто п'ятдесят чоловік, партизанів теж було, мабуть, не менше сотні. Пізніше я дізнався, що відбулося. Командир партизанського загону, зорієнтувавшись, що він потрапив у пастку, схопив дві протитанкові гранати й кинувся до школи, де розміщалася основна частина москалів, і перш ніж вони встигли вискочити з будинку, кинув гранати всередину. Безліч солдатів було поранено й убито. Вранці, коли я прокинувся, то побачив напроти підводу, поряд з якою лежав убитий кінь. Жодного убитого партизана не було. Виявилося, що як тільки почалася стрілянина, партизани вскочили до глибокого рова, який

тягнувся вздовж дороги, завдяки чому з жодним із них нічого не трапилося. Здається, лише когось одного було поранено в п'яту. Саме з цієї стрілянини у нашому селі й почалася війна.

Через кілька днів до села в'їхали машини, військові повідомили, що нас виселяють до Сибіру. Ми почали збиратися. Нас було троє: мій брат Богдан, тоді йому було вісім років, я і мама. Усіх тих, кого збиралися вивезти — приблизно двадцять родин — зібрали біля будинку польського сільськогосподарського товариства. Мама каже Богданові: "Утікай. Йди до тітки, якось там перебудеш". На малих дітей ніхто уваги не звертав, Богданові вдалося втекти. Мама хотіла, щоб і я втік, але за мною, чотирнадцятирічним підлітком, уже стежили. Увечері з нас і з мешканців сусіднього села сформували колону. Вона була десь із півтора кілометра завдовжки. Солдати конвоювали нас з обох боків. На нашій підводі фурманом був солдат. Ми виїхали за село, мама у черговий раз почала виштовхувати мене, щоб я втікав. Але як тут втекти, коли поряд іде солдат за солдатом. І раптом той, який віз нас підводою, повертається до мене й каже: "Тікай, синку, як ти втечеш, то й мама якось утече, а якщо не втечеш зараз, то пізніше не зможеш — тебе вже надто пильно охоронятимуть".

Так говорив солдат?

Так, це був особливий солдат, він був родом із Вінницької області. Ми доїхали до останнього села перед Ходоровом, там я зіскочив з підводи й пішов поряд із солдатами, які нас конвоювали. Раптом непомітно звернув на подвір'я, яке ми минали. Я втік! Мама поїхала далі, а через два дні вона теж утекла. Я переночував у тому ж селі. Зайшов до першої-ліпшої хати: "Добрий вечір". — "Добрий вечір". — "Чи можна у вас переночувати?" — "Синку, а ти звідки взявся?" — "Утік з колони висланих на Сибір". Я обвів кімнату поглядом, на столі лежали позв'язувані подушки й перини. Виявилося, що мої випадкові господарі також тікають, бо наступного дня і їх мали вивезти до Сибіру. Вони взяли мене із собою до сусідів.

Наступного дня я встав рано-вранці, щоб повернутися в рідне село. Не встиг я й вийти на дорогу, коли мені назустріч виїхав військовий патруль. Вони взяли мене із собою й відвели до школи в селі Городище біля Ходорова. У школі було вже повно заарештованих. Головним героєм серед заарештованих був голова сільради. Було видно, що він не може знайти собі місця. Виявилося, що енкаведис-

ти переконали його показати те місце, в якому переховується його син-партизан, взамін за обіцянку — вони подарують синові життя. Цей чоловік показав криївку, в якій переховувався його син разом зі своїми товаришами. Коли НКВД знайшло криївку, партизани почали стріляти, солдати пустили сльозоточивий газ й заарештували усіх із головою ради включно, після чого вони привели заарештованих у цю школу в Городищі. Партизан посадили під парканом у тому місці, де вже зійшов сніг. Раптом (я побачив це через вікно) до людей, які сиділи, підійшов енкаведист, замахнувся й з усієї сили копнув у лице сина голови. Я бачив, як у нього посипалися зуби. Відразу ж після цього солдати схопили хлопця за руки й за ноги й укинули його до приміщення, в якому ми сиділи. Батько кинувся до сина, але той одвернувся од нього. Через кілька хвилин заскочили солдати й поволокли хлопця у сусідній клас, де допитували партизан. Звідти долинали страшні крики. За дві чи три години хлопця знову виволокли до нас — він був непритомним. Батько сидів над ним і весь час плакав.

Раптом прийшов якийсь капітан й почав розпитувати людей, чому їх затримали. Ну, одна жінка й каже, що її затримали, коли вона ішла продати курку — він наказав її звільнити. Жінка була з мого села, тож я й попросив, щоб вона взяла мене з собою. Вона не хотіла, бо боялася, що я накличу на неї біду. А офіцер, який розпитував мене, подивився на мене й каже: "Іди, синку". Таким ось чином я й врятувався у черговий раз. Повернувся до рідного села. Через два дні прийшла мама. Щоб не потрапити знову до рук НКВД, ми поїхали у сусіднє село Ятвяги й зупинилися у наших рідних. Уся наша родина врятувалася, враховуючи й батька, який був у лісі.

Двовладдя, про яке Ви говорили, тривало чи не до 1945 року, коли совєти організували велику операцію проти партизан?

У січні 1945 року більшовики організували велику облаву, яку назвали "червоною мітлою". Ліси й села прочісували цілі дивізії. І ось облави дійшли й до нас. У довколишніх лісах почалася боротьба між партизанами й "червоною мітлою". Моєму батькові вдалося звідти втекти. Я залишився у селі з мамою, батько не міг до нас приєднатися, бо у той час у кожному селі вже стояли військові. Вони затримувалися у селі, напевно, десь на тиждень, але таким чином вдавалося дуже результативно ізолювати одне село від іншого. Саме у цей час у нас вийшли всі харчі, мама почала мене просити, щоб я поїхав

додому й привіз хоча б буряків. Я поїхав. Узяв трохи цукрових буряків, картоплі й відразу ж вирушив назад. По дорозі зустрів енкаведиста: "Куди їдеш?" — "Та от, купив собі трохи буряків і картоплі й повертаюся додому". Він мене пропустив. Цим разом пощастило. Але після цієї бурякової дієти я й досі дивитися не можу на солодощі.

У селі Ятвяги був такий собі заводій Василь. Він постійно ходив із кулеметом. Одного разу батько сказав: "Василю, тебе точно вб'ють, тож я зроблю тобі труну й поставлю у стодолі". Як сказав, так і зробив. Усе село було обурене: "Що ж цей старий робить, хіба ж так можна". Коли у наших місцях проходила "червона мітла", Василь своїм кулеметом стримував натиск військ. Партизанам вдалося тоді прорватися, але через два місяці Василь загинув. Я був на цьому похороні. Перед тим, як виносили тіло, батько нахилився над відкритою труною й сказав: "Так що, Василю, не казав я тобі, що так буде? Хіба б зміг я тепер зробити тобі таку труну". І ця картина назавжди залишилася в моїй пам'яті.

У 1945 році йшла партизанська війна, але водночас починалося й нормальне життя.

Після дворічної перерви, восени 1945 року, я пішов у сьомий клас. Оскільки я добре вчився, мене призначили головою учнівського комітету (учком), моє завдання полягало в тому, щоб придумувати антирадянські акції. Наприклад, на Водохреще я збирав старост усіх класів й віддавав наказ, що на Йордань ми не приходимо до школи. Але в школі вчилися й діти номенклатури, тож для того, щоб у свято не вчилися й вони, ми разом із товаришами забарикадували вночі вхід до школи.

У 1946 році у зв'язку з виборами до Верховної Ради, які мали от-от відбутися, наша учнівська організація отримала доручення розкидати листівки. Директор школи, колишній майор Гордієнко, скликав старост усіх класів, у тому числі й мене, і почав розпитувати, чи були ми причетними до листівок. Звичайно, ми заперечували. Наступного дня в туалеті з'явився напис: "Гордієнко, готуйся до смерті". Викликали кагебістів, які почали перевіряти почерк усіх учнів, на щастя, винних не знайшли. Партизани підтримували з нами постійний зв'язок, нашим постійним завданням було розкидати листівки. До комсомолу ніхто з нас не вступив.

У 1949 році Ви закінчили середню школу й вступили до університету.

Так, у 1949 році я закінчив середню школу із дуже добрими оцінками. Одначе з огляду на те, що я не був комсомольцем, золотої медалі я не отримав. Я вирішив складати іспити до Львівського університету. Під впливом Франка я хотів вивчати філософію, але у той час філософського факультету у Львові не було, його ще раніше перевели до Києва. Залишки філософського факультету об'єднали із філологічним. Отже, я склав іспити на відділення логіки та психології філологічного факультету. Приблизно першого чи другого жовтня перед студентами нашого факультету виступав Ярослав Галан. Я й донині не можу забути цього виступу. Це був виступ людини, що до глибини душі переймається долею свого народу, розуміє його драму. Через кілька днів після цього виступу прийшла вістка, що Галана вбито. Сьогодні, коли відкрито доступ до матеріалів, пов'язаних з убивством Галана, видно, як режим переслідував цю людину перед самою його смертю: його вигнали з редакції "Вільної України", з редакції "Літературної України", позбавили багатьох інших привілеїв. Звичайно, Галан неоднозначна постать, він пережив певну трансформацію, адже він писав і страшні речі, наприклад, "Плюю на папу". Одначе найвірогідніше, що перед смертю Галан внутрішньо змінився. Після його вбивства влада провела у Львові в середовищі патріотично налаштованої інтелігенції масові арешти.

Тим часом в університеті утворилися студентські самоосвітні гуртки. Я особисто дуже багато читав. Пам'ятаю, як зовсім випадково мені вдалося знайти в книгарні двотомну "Історію дипломатії" російською мовою, видану у 1947 чи 1948 році. Я відразу ж поставив на ній свої ініціали. Через якийсь час я познайомився зі студентом економічного факультету, не пам'ятаю його прізвища; звали його Іваном. Саме Іван і попросив мене дати йому почитати "Історію дипломатії". Я дав. Через півтора тижні Івана заарештували. Я був переконаний, що КГБ витисне із нього інформацію про те, в кого він узяв книжку, адже там стояли мої ініціали, але Іван нічого не сказав, завдяки цьому я й залишився на свободі.

На першому курсі я жив в одній кімнаті з Анатолієм Ферчуком — студентом геологічного факультету. Одного дня Анатолій заявив мені, що йде на нелегальну зустріч, і запитав, чи не хочу я піти разом із ним. Я хотів, але вважав, що без попередження Анатолій

не повинен приводити на зустріч когось незнайомого. Ми домовилися, що на зустріч він піде сам, але попередить свого співрозмовника, що наступного разу прийду я. Анатолій чекав понад годину, але конспіратор не прийшов. Виявилося, що по дорозі на домовлену зустріч його заарештували. Для того, щоб Ви зрозуміли, якою тоді була атмосфера Львова, я розповім, яким чином подібні арешти здійснювалися. Той арешт відбувся на Академічній вулиці. Там гуляла молодь. Раптом вулицю з обох кінців перекрили машини, почалася перевірка документів. Чути постріли, когось заарештовують, хтось відстрілюється. Такою була атмосфера у Львові в 1949 році. Зрештою, й поза Львовом було те ж саме. Коли ви їхали додому, залізнична міліція перевіряла документи й багаж пасажирів.

Чи намагалися в університеті змусити Вас підтримати нову владу?

Так, звичайно, такі спроби були. Певного часу на мене почали чинити тиск, примушуючи мене вступити до комсомолу, мене викликали, зі мною проводили виховні бесіди, але я твердо казав: ні. Одного разу приходжу додому, а там на мене чекає лист приблизно такого змісту: "Нам відомо, що ви не вступили до комсомолу, але ви нам потрібні, тому ми вважаємо, що ви повинні у комсомол вступити". Лист був анонімний, написаний на друкарській машинці, начебто від імені підпілля. Невдовзі після цього листа секретар парторганізації мав зі мною розмову, яка зводилася до того, щоб я вступив до комсомолу, інакше мене виключать з університету. "Чому всім вам так конче потрібно, щоб я вступив до комсомолу? Ви заохочуєте мене, щоб я вступив, підпілля хоче, щоб я вступив, а я не хочу". Через якийсь час, а це був 1953 рік, скликали збори, на яких мене вигнали з університету.

Що я мав у такій ситуації робити? Повертатися додому мені не хотілося, тож я записався в діалектологічну експедицію, мета якої полягала в тому, щоб збирати фольклор на теренах, де воювала дивізія СС "Галичина", тобто коло Бродів, у селах Бонишин, Білий Камінь. Я провів там усе літо, зробив там багато цікавих записів, після цього повернувся додому й лише тоді сказав рідним, що мене вигнали з університету.

Одначе Вам вдалося закінчити університет?

На моє щастя, саме в цей час ректором Львівського університету став академік Лазаренко* — людина надзвичайна. У той час він був порівняно молодим, мав десь років 45; був дуже талановитим геологом, а його підручник з мінералогії було перекладено іноземними мовами (німецькою, шведською). Я вирішив піти до нього. Почав із того, що абсолютно не розумію, за що мене виключили з університету. "Ви бачили наказ?" — запитав Лазаренко. — "Ні, не бачив, але ж були загальнофакультетські збори, мені офіційно повідомили, що мене виключено". Академік порадив мені перевірити, чи є у цій справі офіційний документ. Виявилося, що жодного документа нема. Саме цього Лазаренкові було й треба: він видав письмове розпорядження деканові, щоб той допустив мене до всіх іспитів. Із цим листом я пішов до свого декана Мороза. Той скривився: "Якщо ректор написав, що тебе треба проекзаменувати, то ми мусимо це зробити". Тоді я мав скласти п'ять екзаменів, усі декан призначив на наступний день. Я мусив скласти усі екзамени за один день — і я склав їх усі на п'ятірки. Внаслідок цього на п'ятому курсі я отримав підвищену стипендію.

Мій п'ятий курс припав на 1953 рік — рік смерті Сталіна. У зв'язку з цією подією організували урочистий прийом до партії й комсомолу, це називалося сталінським призовом. Мене викликали в черговий раз і поставили ультиматум: якщо я хочу закінчити університет, то мушу записатися до комсомолу. Мені стало страшно шкода своєї чотирирічної праці, і у віці 24 років, коли інші вже виходили із цієї організації, я поступив до комсомолу й вже без перешкод закінчив університет у 1954 році. Одначе з огляду на те, що моїм родичем був Лебедь, до аспірантури мене не прийняли. Я поїхав учителювати на село. Через рік став інспектором районного відділу освіти, ще через рік — директором школи. Я працював у селах Дрогобицького й Бориславського районів. Але постійно мріяв про наукову роботу. Періодично намагався вступити до аспірантури. І мені це вдалося лише у 1961 році, коли я потрапив до науково-практичної лабораторії з проблем психології й фізіології праці. Там я й склав кандидатські екзамени й написав кандидатську дисертацію.

---

* *Євген Лазаренко* (1912–1979) — український вчений, ректор Львівського університету, директор Інституту геології Академії наук УРСР.

Початок шістдесятих років — це час хрущовської відлиги…

Світ змінився. У Києві, у Львові також з'явилися люди, які критично ставилися до совєтського ладу. У квітні 1961 року до Львова приїхали молоді київські поети й критики. У цій групі були: Драч, Вінграновський, Дзюба й Павличко. Їхні виступи мене здивували: як цим молодим комсомольцям вдалося прозріти. Особливо зворушив мене виступ Драча, який декламував тоді свою поезію під назвою "Куди йдемо":

Куди йдемо, яка нас віра жене на кам'яні вітри
Якого виґвалтуєм звіра, щоб з ним загинуть до пори?
Атомні цвяхи, мудрі бляхи і філософські манівці
І сита морда костомахи з кривавим прапором в руці.

Після зустрічі в університеті відбулася дискусія. На ній проти молодих виступив комуністичний поет Шмигельський і сказав, що вони є метеликами-одноденками. Я виступив після нього й сказав, що ці молоді люди — не одноденки, що вони репрезентують нову якість української літератури, що вони є представниками нової течії в літературі у нових обставинах. Далі я казав, що у нас розпочався процес демократизації, а ці поети є її лицарями.

Через кілька місяців після візиту поетів до Львова приїхав Іван Світличний. Ми мали з ним дуже відверту розмову. Було дивно, що після сталінського періоду, коли люди боялися про щось говорити навіть між собою, раптом виникла атмосфера взаємної довіри. Тоді я бачив Світличного вперше у своєму житті, але ми відразу ж почали говорити про те, які методи можуть виявитися результативними у боротьбі з радянською владою. Я вибирав конспіративну діяльність, Світличний же вважав, що в країні, в якій доноси є елементом державної політики, лише легальна діяльність може мати якісь перспективи. Його концепція дії з відкритим заборолом нагадувала мені діяльність наших народників періоду шістдесятих років XIX століття. Я пішов до бібліотеки, щоб перевірити, якою була доля народників. Виявилося, що вони діяли приблизно 2–3 роки, після чого їх заарештували. Я поїхав до Світличного у Київ і сказав йому, що якщо в нашому випадку діятиме механізм, який застосовувався до народників, то у нас ще є час приблизно до 1964 року. Тоді Світличний підсумував, що за цей час ми мусимо якомога більше зробити. У розмові зі Світличним брав участь і мій брат Богдан, і ми разом прийшли до висновку, що, попри все, треба діяти легально. Тим паче,

що до нас у 1961 році дійшли чутки про арешт групи адвокатів (на чолі з Лук'яненком*), а також групи, яка називалася Український національний комітет (на чолі з Ковалем**), які, намагаючись діяти конспіративно, нічого не встигли зробити, і навіть ми, тобто ті, хто цікавився цією справою, нічого конкретного про них не знали. Нам було лише відомо, що були арешти й що були навіть смертні вироки. І це був неспростовний аргумент проти нелегальної діяльності. Напевно, можна сказати, що на групі Лук'яненка й Коваля в Україні скінчилася епоха нелегальної діяльності. З того часу ті, хто вирішив діяти, робили це офіційно. Причому, треба прямо сказати, — наша щирість не переходила певної межі, ми ще намагалися діяти згідно з правилом — Богові свічку, а чортові кадило. Наприклад, ми критикували совєтську владу, а не совєтський лад як такий; ми критикували колгоспну дійсність, але не ставили під сумнів саму ідею колгоспів. Одне слово, ми були частково радянськими людьми, а частково патріотами. По суті, ми були рішучими противниками совєтського ладу, але у нас ще не було сміливості прямо про це сказати. І ця ідейна непослідовність, яку ми виявляли, далася взнаки під час процесів.

Клуб творчої молоді, який було створено у Києві, очолював Лесь Танюк. У Львові керівником подібного клубу ми вирішили зробити людину, яка стояла трохи осторонь від нас — тих, хто становив радикальну опозицію. Нашим головою став Михайло Косів. Клуб називався "Пролісок".

Хто був у цьому Клубі?

Мій брат Богдан, Михайло Косів, Ігор Калинець, Ірина Калинець, Лариса Крушельницька, Богдан Козак — актор театру Заньковецької, я та інші. Загалом у Клубі було майже п'ятдесят осіб. Ми відразу ж встановили зв'язки з клубами в Києві, Харкові, Дніпропетровську. Ми збиралися у Будинку актора, там же ми організовували дискусії, зустрічі, поетичні вечори (особливо мені запам'ятався вечір Шевченка, який мав антиросійський характер. У самвидаві швидко з'явили-

* Йдеться про створений Левком Лук'яненком у 1959 році "Український робітничо-селянський союз", який було викрито КГБ у 1961 р. Усі його члени були заарештовані, а Лук'яненко був засуджений до страти, яку пізніше замінили 25 роками ув'язнення.

** Український національний комітет було викрито КГБ у 1961 році у Львові. До нього входило 50 осіб. Чотирьох із них засуджено до смертної кари, два вироки було виконано.

ся статті, наприклад, "Думки збентеженого читача". А збентеженого тому, що говориться одне, а робиться зовсім інше. Наступною статею була стаття "Українська освіта у шовіністичному зашморзі". Матеріали для цієї статті надала працівниця Міністерства освіти, Євгенія Кузнецова, яку потім заарештували, і вона загинула у таборі.

Які в цей час були зв'язки між Києвом та Львовом?

Про це не можна висловитися двома словами. З 1961 року ми постійно підтримували зв'язки. У Львові часто бував Світличний, якому був притаманний талант організатора: увесь свій час він присвячував налагодженню контактів між різними людьми чи середовищами. Дуже важливою частиною діяльності Світличного було те, що він робив магнітофонні записи поезії Симоненка, Драча, Вінграновського. Ці записи він розповсюджував по всій Україні. І віддавався цій роботі повністю. Через його однокімнатну квартиру в Києві перекочовувало безліч людей, а його дружина приймала всіх гостей і всіх пригощала чаєм. Світличний практично не мав особистого життя; був період, коли він майже зовсім відмовився від творчої праці, щоб мати час працювати для інших.

Для нашого руху важливою особою був Сверстюк, який також доклав чимало зусиль до підготовки різних матеріалів для нашої групи. У самвидаві кружляло кілька його дуже цікавих есе, наприклад, "Іван Котляревський сміється", "Собор у риштуванні", в якому Сверстюк показав Олеся Гончара як видатного письменника-нонконформіста. Дуже важливою постаттю для усього руху шістдесятників був Василь Симоненко. Він також був у Львові у 1961 році, але приїхав сам і ні з ким із нас не зустрічався, просто походив по місту, а пізніше написав вірш "Львове, я тебе розумію, але й ти мене зрозумій".

Ми систематично обмінювалися з Києвом літературою. У львівського історика Ярослава Дашкевича родичі були за кордоном, і від них, невідомо яким чином, він отримував літературу, присвячену національно-визвольному руху. Завдяки йому ми почали цю нелегальну літературу читати, а її справді було багато. Крім цього, ми влаштовували колективне прослуховування магнітофонних плівок із записами поезії, які робив Світличний. Я сам систематично збирав на подібні прослуховування викладачів торгово-економічного й ветеринарного інститутів, а також університету. Ці зустрічі я організовував під виглядом товариських вечірок. Мені здається, що ніколи в історії України поезія не використовувалася для політичної боротьби з існуючим режимом так

інтенсивно, як тоді. У той час усі — від селян до лікарів, інженерів і вчителів — цікавилися поезією. Це була форма протесту проти існуючого режиму. Поезія ж Симоненка відігравала тоді виняткову роль.

Несподівано влітку 1963 року до нас дійшла звістка, що Симоненко тяжко хворий. Він лежав у лікарні у Вінниці. Кілька наших людей поїхали відвідати його. Я тоді не поїхав, але коли у грудні Дзюба прислав мені телеграму, в якій повідомляв, що Симоненко помер і в Черкасах відбудеться його похорон, я відразу ж вирішив туди поїхати. Крім мене, більше ніхто зі Львова не поїхав.

Ніхто більше не поїхав через те, що Симоненко був тоді у Львові невідомим, чи люди просто боялися?

Я пропонував поїхати на похорон університетським викладачам, які знали, ким був Симоненко, але ці люди боялися, що матимуть за це неприємності; наприкінці життя довкола Симоненка витворилася аура дисидента.

Я поїхав на похорон до Черкас. Там дуже добре виступав Сверстюк, шкода, що цей виступ не було ніяк зафіксовано. Потім кілька слів сказав я. Після похорону ми пішли до матері Симоненка. Там Світличний почав розпитувати, чи не лишилося у Василя чогось неопублікованого. Його мати запропонувала нам узяти всі його рукописи. Взагалі мати Симоненка дуже добре нас прийняла, хоча раніше ніколи нас не бачила й знала про нас лише з розмов.

Приблизно в цей час у Радянському Союзі відбувалася виставка американської технічної книги. Виставка експонувалася у Москві, Ленінграді, потім її привезли до Києва. Головною організаторкою виставки була Оксана Смішкевич. Відразу, як тільки виставку привезли до Києва, Смішкевич почала шукати з нами контакти. Вона привезла чимало нелегальних видань. Оксана була дуже сміливою людиною. Я був дуже здивований, коли вона під час першої нашої зустрічі у 1995 році розповідала, як ходила тоді по Києву з торбою, напханою українською літературою із Заходу, незважаючи на те, що її постійно пасли кагебісти. Матеріали, які ми від неї отримали, були унікальними, завдяки ним ми усвідомили, якою великою силою є наша еміграція, яким напруженим є видавничий рух в еміграції. Оксана поїхала тоді також і до Львова, ми домовилися зустрітися у мене вдома. Майже перед самою зустріччю до мене прийшов брат моєї дружини й сказав, що кагебісти стоять під нашим будинком. Ми визирнули у

вікно — справді, під будинком стояв кагебіст. Брат дружини погрозив йому кулаком, той усміхнувся, але не рушив з місця. Тоді моя зустріч із Оксаною так і не відбулася.

Перша половина шістдесятих років була апогеєм нашого руху. Клуби творчої молоді виникли не тільки у Львові чи Києві, а й у Дніпропетровську, Одесі, Харкові, була також група і на Закарпатті. Велика частина інтелігенції була зацікавлена нашим нонконформістським рухом. Єдиною його слабкістю, як я вже казав, було те, що ми недоговорювали усього до кінця: імперію ми не називали імперією, не визначали тодішню ідеологію й режим як злочинні.

У грудні 1963 року відбулася зустріч у Брюховичах. Ви і Ваш брат Богдан зустрілися з Іваном Дзюбою. Що ви обговорювали на цій зустрічі?

Це була наша перша зустріч з Іваном Дзюбою. Раніше я знав його лише заочно. У 1959 році я вислав до журналу "Вітчизна" свою статтю, присвячену аналізу популярних на той час видань про Шевченка й Франка, в якій роздумував і над тим, який вплив справив на російську культуру Шевченко. Іван Дзюба, який був у той час редактором у 'Вітчизні", надрукував цю статтю. Пізніше ми з Іваном написали один одному кілька листів, й, нарешті, він приїхав до Львова. Ми зустрілися у Брюховичах і досить довго розмовляли про ідейні підвалини нашого нового (бо ми розуміли, що це новий) руху. Розмова була дуже відвертою. Дзюба вважав, що найкраще критикувати існуючий режим, приймаючи його ідеологічні засади за чисту монету. Він вважав, що слід критикувати те, що робить влада, використовуючи те, що вона говорить. Саме такий спосіб мислення й лежить в основі його книжки "Інтернаціоналізм чи русифікація?". Я і Богдан, по суті, погоджувалися із цим, хоча між нами була певна різниця: у нас за плечима був досвід підпілля, а в Івана — сталінський педагогічний інститут. І ця різниця у досвіді виражалася в тому, що тоді як ми дуже рішуче казали: "Геть імперію!", люди з Наддніпрянської України ніколи так рішуче не заявляли, хоча, можливо, так і думали. Принаймні я ніколи не чув таких гострих й рішучих слів з уст Івана Дзюби, який у розмовах із нами завжди обмежувався критикою недоліків існуючого режиму. Як я вже казав, ми раніше опинилися біля витоків "Інтернаціоналізму чи русифікації?", але нам не вдалося цю книжку прочитати, бо коли Іван її повністю закінчив у 1965 році, ми вже сиділи у тюрмі.

На початку шістдесятих років до Львова почав приїздити Чорновіл, який так само, як Дзюба й Драч, одружився із львів'янкою (Оленою Антонів); саме він і привіз статтю "Шляхи й завдання українського визвольного руху".

Славко Чорновіл почав приїздити до Львова десь у 1961 році, спочатку на практику до нашого телецентру. Натомість "Шляхи й завдання українського визвольного руху" він, як мені здається, привіз десь у 1964 році. Ми й раніше підтримували з ним зв'язки, але з огляду на те, що він жив не у Львові (тоді він працював на будівництві київської гідроелектростанції, де був секретарем комсомолу), ці зв'язки не носили систематичного характеру. Одначе, зважаючи на динамічний характер Чорновола, він дуже пожвавлював наше львівське громадсько-політичне життя. Чорновіл оселився у Львові після свого шлюбу з Оленою Антонів у 1963 році. Славко підтримував дуже тісні стосунки з киянами, він працював у київській молодіжній газеті. В загальних рисах "Шляхи й завдання українського визвольного руху", привезені Чорноволом, були начерком політичної програми. Сьогодні нам відомо, що цей текст написав Євген Пронюк. Тоді ж ми, звичайно, про це не знали. Ми із Чорноволом вирішили поговорити про ці тези, а оскільки відчували, що за нами стежать, то поїхали на розмову на околицю Львова. Ми думали, що позбулися хвоста. Гуляючи, ми почали обговорювати текст "Шляхів...". Коли обійшли довкола якогось горба, то побачили на його вершечку дівчину, яка із занепокоєнням роззиралася довкола. Було ясно, що то і є наш "хвіст", напевно, вона на якийсь момент втратила нас із поля зору. Пам'ятаю, що я сказав Чорноволу: "Славку, нас взяли на замітку і, напевно, нас і підслуховували". Наше вузьке коло прийняло тези "Шляхів й завдань українського визвольного руху" (пам'ятаю, що про них я розмовляв, крім згадуваного вже мною Чорновола, з моїм братом Богданом, Теодозієм Стараком, Іваном Гелем, колишнім політв'язнем Батуриним).

Якою була суть цих тез?

"Шляхи й завдання українського визвольного руху" були програмою боротьби за незалежну українську державу. Це був перший політичний документ самвидаву. Жодний із попередніх текстів, які ходили у самвидаві, хоча вони й дуже гостро критикували совєтську дійсність, не пішов так далеко, як "Шляхи й завдання українського

визвольного руху". Завдяки цим тезам наш дисидентський рух набрав державотворчого характеру. Іван Світличний вважав, що цей текст не слід розповсюджувати надто широко, щоб не викликати таким чином передчасного терору з боку КГБ. Тож ми розповсюдили його у вузькому колі втаємничених. Пам'ятаю, що я сам сфотографував текст "Шляхів..." і передав Іванові Гелю (в нього КГБ і знайшло цей текст під час обшуку після нашого арешту).

У липні 1964 року до нас приїхав Іван Драч. Щоб поговорити, ми поїхали на околицю Львова. Там я довідався від Драча, що він зустрічався з полковником КГБ, який сказав йому, що нас готуються заарештувати. Після цієї розмови я "вичистив" квартиру й чекав на арешт. Одначе в липні нікого не заарештували, у серпні також було тихо, тож восени ми вирішили повернутися до своєї діяльності. Ця діяльність ґрунтувалася на тому, що ми переписували тексти для самвидаву. Ми створили центр, де розмножували тексти. Щоб організувати такий центр (а ми ж не були заможними людьми — я заробляв 140 карбованців, моя дружина 70), ми сплачували податки на "українську справу". Щомісяця я віддавав на потреби нашого центру 20 карбованців. За ці гроші ми купували фотопапір (найчастіше ми розмножували тексти фотоспособом), друкарський папір й, нарешті, самі друкарські машинки. Під кінець 1964 року у нас було п'ять друкарських машинок.

У травні 1964 року в Каневі було організовано велике шевченківське свято. Наш львівський Клуб творчої молоді разом із міським комітетом комсомолу вирішив організувати поїздку до Канева на ці святкування. У своєму колі ми домовилися, що до Канева варто було б відвезти тексти, які кружляли у самвидаві. Наші друкарки підготували майже дев'ятсот примірників різних статей, які ходили по руках. Одне слово, у нас була ціла валізка матеріалів. Серед тих, хто мав поїхати, були Іван Гель, Мирослава Зваричевська і я. Попередньо ми мали передати комітетові комсомолу список людей, які поїдуть до Канева. Зі Львова ми мали виїхати 29 травня, але склалося так, що саме в ніч на 29 травня моя дружина народила доньку. У такій ситуації я поїхати не міг. Тож я попросив Мирославу Зваричевську, щоб вона забрала цю валізку з матеріалами й передала її Іванові Світличному. За Львовом автобус затримали люди в цивільному. Вони почали вимагати список людей, які їдуть до Канева. Секретар міського комітету комсомолу цей список їм передав. Вони його читають, читають і нарешті запитують: "Де Горинь?" — «Його нема, він не поїхав".

Коли Зваричевська побачила, що люди у цивільному зупиняють автобус, то підсунула валізку ближче до Іваничука. Вона була переконана, що у нього ніхто не шукатиме "трефного товару". Одначе люди в цивільному вважали, що якщо мене немає, то й валізки теж нема, тож в автобусі вони нічого не шукали. Я переконаний, що про валізку вони чудово знали. Вони просто не помітили, як я виніс її з дому. Таким чином наші матеріали безпечно доїхали до Києва й потрапили до Світличного, а потім їх роздали учасникам святкувань у Каневі. Я думаю, що ця акція в Каневі трохи налякала КГБ, оскільки саме після шевченківських святкувань у Львові почали масово викликати людей до КГБ й застерігати їх від подальшої діяльності.

У жовтні 1964 року до влади прийшов Брежнєв, й атмосфера довкола нас відразу ж змінилася. Людям з нашого кола, яких викликали на розмови, погрожували, що якщо вони не припинять своєї діяльності, то їх заарештують.

Вас також викликали?

Я був чи не єдиною людиною із нашого кола, яку КГБ не викликало. Я зрозумів, що на мені вже поставили хрест й мене ніхто вже не попереджатиме.

Ще у 1964 році, напередодні арешту, я виробив власну концепцію українсько-польських стосунків. У шістдесяті роки в Галичині були дуже сильні антимосковські настрої, природно, що вони відсували на задній план попередні антипольські. Для мене вже тоді найважливішим були інтереси майбутньої української держави, і мені було ясно, що Україна, яка розташована між Польщею й Росією, мусить підтримувати з Польщею якнайтісніші зв'язки, якщо хоче вистояти перед Росією. Я вважав, що ми — поляки й українці — не можемо постійно озиратися назад, не можемо роз'ятрювати старі рани українсько-польських стосунків, що ми, навпаки, мусимо мислити перспективно. Моя позиція у цьому питанні зводилася до того, що нам необхідно постійно співпрацювати, що українсько-польське порозуміння (порозуміння між країнами, населення яких у сукупності становить майже сто мільйонів) повністю змінить ситуацію у нашій частині Європи — тоді саме наші держави задаватимуть тон тому всьому, що відбуватиметься у Центрально-Східній Європі. Мені було також ясно, що коли Україні доведеться шукати союзників на Заході, обминаючи Польщу, то для України це буде великою драмою, а для

Польщі трагедією. Якщо ж поляки, у свою чергу, шукатимуть союзників на Сході, оминаючи Україну, то це стане великою драмою для Польщі й трагедією для України. Ми мусимо, нарешті, порозумнішати. Саме таким чином я аргументував необхідність українсько-польської співпраці на зустрічі з маршалком Сенату Анджеєм Стельмаховським* (я й досі тепло згадую про цю зустріч), коли я був у Польщі в 1990 році.

Повернімося до кінця 1964 року...

Злам 1964 і 1965 років був для мене дуже плідним. Я готувався до захисту дисертації, складав останні екзамени, друкував наукові статті й нарешті організував психологічну лабораторію на залізниці. Завдяки останній роботі я міг їздити по всій Західній Україні, бо в мене було посвідчення, яке давало мені право безкоштовного проїзду. Це посвідчення я, напевно, отримав лише тому, що КГБ не встигло вчасно попередити моє начальство, з ким вони мають справу. Тож я їздив по Західній Україні, розвозив літературу, виступав із рефератами. Саме під час однієї з таких подорожей я й познайомився в Івано-Франківську з Панасом Заливахою.

Мій робочий день був на той час таким: до четвертої години дня я працював у лабораторії психології при транспортному підприємстві, від четвертої до сьомої був на залізниці, де тестував машиністів, а після сьомої ішов до бібліотеки Академії наук. В бібліотеці я працював до одинадцятої. Після закриття бібліотеки заходив до Будинку вчителя, де працювала моя дружина, і забирав її додому. А вдома на мене вже чекали люди, яким я роздавав роботу й забирав у них вже передруковані матеріали. Я не лягав спати раніше, ніж о першій годині ночі, а вставати треба було о шостій, сьомій годині. І ось в якийсь момент я зрозумів, що довше так не протягну. Я вирішив поїхати з дружиною на відпочинок до Криму. Тоді за мною вже постійно стежили. Ми зупинилися у Феодосії. Щодня ходили на пляж. Дружина любила купатися, я ж весь час щось читав. Одного дня, коли дружина купалася в морі, поряд із нами розмістився якийсь чоловік. Коли дружина після купання лягла на підстилку, цей незнайомець почав із нею вітатися, говорячи, що вони разом сиділи в таборі у Воркуті. Між ними зав'язалася розмова. Наш новий знайомий, пам'ятаю, що зва-

* *Анджей Стельмаховський* (1925) — польський юрист; у 1989–1991 маршалок польського Сенату — вищої палати парламенту.

ли його Славком, почав до нас приходити. Так минала наша відпустка, наближався день нашого від'їзду. Щоб купити квиток, треба було стояти у величезних чергах, бо виїхати з Феодосії у кінці серпня — це справжнісінький жах, незважаючи на те, що в цю пору року з Криму до України поїзди відходять щодесять хвилин, але кожний із них переповнений. Наш знайомий Славко заявив, що допоможе нам узяти квитки. Мене це здивувало, і я запитав його, чи означає це, що сам він до Львова не поїде. Він на це: "Так, я вже свою роботу виконав і повертаюся літаком". Я запам'ятав цю фразу: "Я свою роботу вже виконав". А наше становище було дуже складним, квитків на поїзд не було, грошей нам вистачило лише на те, щоб купити два кілограми помідорів і хліба, а готівкою у нас лишалося хіба що два карбованці. Славко певної хвилини зорієнтувався, що ми можемо не сісти в поїзд (а як з'ясувалося пізніше, я мусив тоді в нього сісти), він підійшов до кондуктора й витягнув із кишені якийсь документ (напевно, він думав, що я його не бачу), кондуктор махнув рукою. Тоді Славко підійшов до нас і сказав, що все влаштовано.

І Вам це не здалося підозрілим?

Звичайно, я був уже впевнений, що це кагебіст. Але я подумав — яке це має значення, так чи інакше я мушу повертатися додому, бо ми вже не мали за що жити у Феодосії. Ми сіли у поїзд, а оскільки квитків у нас не було, я дав кондуктору гроші й попросив, щоб на станції П'ятихатки він їх нам купив. Кондуктор купив нам квитки й скрупульозно приніс здачу — всю до решти. Це в черговий раз підтвердило, що наш знайомий Славко був із КГБ; кондуктор був переконаний, що і я з цієї ж інституції.

Поїзд рушив. У нашому купе на верхній полиці лежав чоловік, який за всю подорож, а тривала вона понад добу, не сказав і слова. У сусідньому купе сидів пасажир, "одягнутий" під галицького інтелігента періоду тридцятих років: жилет, годинник-"цибулина" на ланцюжку. Такий вигляд мали наші інтелігенти за Польщі. Я подумав: і звідки тут такий релікт узявся? Ми відразу ж почали розмовляти, а оскільки я був уже в такому стані, що міг агітувати проти радянської влади навіть кілок у плоті, то почав агітувати і його. Моя дружина намагалася мене стримувати: "Що ти робиш? Адже ти не знаєш, що то за людина". Мій співрозмовник спокійно вислухав мене, він навіть намагався щось заперечувати, а коли мене заарештували, то я зустрів його в будинку КГБ. Я був настільки вражений, що аж сплеснув у

долоні: “Слухайте, я і не здогадувався, що і ви кагебіст”. Одне слово, мій від'їзд був влаштований від і до.

Доїжджаємо до станції Красне біля Львова. Моя дружина почала вдягатися. У Красному поїзд спинився, й до нашого купе зайшов якийсь чоловік і сів, не промовивши жодного слова. Я зробив репліку, що не варто заходити в купе, коли вдягається жінка: “Я попрошу вас вийти!”. Він вискочив, як ошпарений. Пам'ятаю, що тоді я сказав дружині: “Олю, це кінець”. Не встиг я цього й сказати, як до купе увійшла ціла ватага: капітан міліції та двоє чоловіків у цивільному. "Документи! Вас затримано”. Я запитав, чи є у них санкція прокурора. Санкцій у них не було, але в них був наказ генерал-майора, начальника львівського КГБ Шевченка, щоб відвезти нас до КГБ. Наш мовчазний сусід по купе, коли ті увійшли, відразу ж до них приєднався. Вони посадили нас у машини, мене і Олю окремо, ще одна додаткова машина їхала перед нашою колоною, а одна позаду. В КГБ мене й дружину помістили у дві окремі камери. Олю через три дні відпустили. Я думаю, що її затримали в основному через те, щоб вона не наробила якогось галасу довкола мого арешту. Її тримали доти, доки не провели арештів у Львові. Бо частину людей, як і мене, заарештували 26 серпня, а частину — Старака, Косіва, Ганну Садовську — заарештували 27 серпня. Коли Оля виходила на свободу, то віддала мені ті продукти, які у неї лишилися: шматок хліба і, напевно, один помідор. Хліб кагебісти дрібно порізали. Коли мене викликали на черговий допит, я побачив на столі величезний помідор, на якому Оля нігтем видавила: “Я нічого не сказала”. Кагебісти перехопили цю призначену мені інформацію. Кагебіст, який вів мій допит, сказав: “Михайле Миколайовичу, ви говорите, що у вас немає жодних таємниць, то про що ж це пише ваша дружина?”.

Під час слідства ми намагалися дотримуватися такої лінії: ми не проводимо антирадянської діяльності, ми не є ворогами радянської влади, лише хочемо демократизувати нашу країну, хочемо, щоб особлива увага зверталася на село, щоб селяни перестали бути рабами, ми хочемо, щоб українська культура розвивалася, а українська державність зміцнювалася у межах Радянського Союзу. Сьогодні я вважаю, що, дотримуючись такої лінії, ми робили помилку, вже тоді треба було чітко сформулювати суть справи.

Мені здається, що у той час влада не хотіла проводити масових арештів. Згідно з документами, у цій справі тоді допитали сто двох свідків, а заарештували тільки шість осіб — мене, мого брата Богда-

на, Мирославу Зваричевську, Івана Геля, Михайла Осадчого і Ярославу Менкуш.

Мене найчастіше допитували: мій слідчий Малихін, такий досить неприємний тип, а також начальник оперативного відділу Клим Гальський. Останній писав статті проти греко-католицької церкви, потім він присвятив себе науці й почав робити наукову кар'єру, переїхав до Києва, де працював в Академії наук. Це був чоловік із розмахом. Я не розумів, чому він дослужився лише до майора, хоча й був начальником оперативного відділу. Однак, незважаючи на це, його підлеглими були полковники. Мене це так заінтригувало, що я почав про це розпитувати, і виявилося, що подібні речі траплялися досить часто.

Одного дня мене допитував Гальський разом із якимось незнайомим кагебістом, а в мене був принцип: я завжди запитував, з ким розмовляю. Так я зробив і цього разу. Виявилося, що переді мною сидів полковник Горбань, який у 1951 році під час допитів побив до непритомності мою дружину. Її так побили під час слідства, що навіть тоді, коли вона вже перебувала в таборі, ще три місяці синці сходили з її тіла. Я оскаженів, почав кричати, що не розмовлятиму з ним: "Геть з моїх очей, кате!".

Іншого разу мене викликали із камери, говорячи, що зі мною зустрінеться відповідальний працівник КГБ. Коли я увійшов у кабінет начальника львівського КГБ, то побачив за столом дуже низенького чоловіка. Власне, з-за столу стирчала лише його голова. А стіл був масивний, чиновницький. Праворуч сиділо шестеро людей, ліворуч — теж шестеро. Усі на одне лице, усі однаково вдягнені — однакові чорні костюми, манжети, золоті запонки, однакові галстуки. Я був здивований. Що ж тут відбуватиметься, може, вони хочуть влаштувати перехресний допит? Говорити почав незнайомий із-за столу: "Ну, що доброго чувати, Михайле Миколайовичу?". Я, згідно зі своїм принципом, запитав, із ким маю справу. На це він відповів, що він працівник служби безпеки. Я почав наполягати, щоб він назвав своє ім'я й прізвище, а також сказав, який у нього чин. "Невже це має якесь значення?" — запитав незнайомий. — "Так, це дуже важливо. Бо як ми можемо розмовляти один з одним, якщо ви знаєте про мене все, а я про вас нічого. Якщо ви справді хочете зі мною розмовляти, то прошу представитися". І тільки тоді він представився — виявилося, що це був шеф КГБ України генерал-полковник Віталій Нікітченко. Це було за два місяці перед моїм процесом. Я зрозумів, що від того, як я поводитимуся під час цієї розмови, залежатиме вирок на

процесі. Наша розмова почалася. Нікітченко говорив чудовою українською мовою. Потім з'ясувалося, що він працював у якомусь інституті в Дніпропетровську разом із дружиною Світличного Льолею. За освітою він був інженером-будівельником. Спочатку я поскаржився, що до мене в камеру підсаджують агентів, і я не маю ані хвилини відпочинку. Потім Нікітченко сказав щось таке:

— Ви ведете боротьбу з радянською владою. Уявіть собі: це радянський берег, а той другий американський, на якому боці ви хочете бути?

Я подивився на нього й запитав:

— Чому ви вважаєте, що я маю опинитися на якомусь із цих берегів? Якщо вже притримуватися метафори ріки, то є правий берег, є лівий і центральна течія ріки. Моє місце в головній течії. Я не підходжу ні радянському, ні американському берегу.

Потім виявилося, що під час допиту Світличного Нікітченко розповідав йому про розмову зі мною, під час якої я так цікаво відповідав на його запитання, що він дійшов висновку, що і я свій розум маю.

Одного дня я йшов коридором на прогулянку, мені назустріч прямував якийсь лисий літній чоловік із вусами, спираючись на паличку. Це був в'язень — за ним ішло двоє охоронців. Я привітався з ним, він зі мною, але не встигли ми це зробити, як охоронець почав кричати, щоб я повернувся обличчям до стіни. Пізніше я довідався, що цим в'язнем був Григорій Пришляк, який протягом двадцяти років сидів у таборі і якого привезли до Львова на "перевиховання". Пришляк був одним із керівників руху опору, недовгий час виконував функції шефа Служби безпеки УПА. Кагебісти багато говорили мені про рух опору: "Що у вас може бути спільного з цими бандитами і т. д., і т. п.". На це я завжди відповідав, що коли десятки тисяч людей борються проти них, то тут треба вибирати одне з двох: або ті люди не бандити, або бандитським є сам народ, якщо він породжує так багато бандитів. Далі я говорив, що партизанська війна довела, що народ у Західній Україні владу не прийняв.

Нарешті слідство скінчилося й розпочався процес. Влада намагалася створити враження, що цей процес відкритий, пізніше ж з'ясувалося, що у зв'язку з цим до залу суду зігнали всіх довколишніх перукарів. Коли я побачив невеличку купку чужих людей, то з обуренням вигукнув: де мої батьки, де моя дружина. Мене судили разом із моїм братом Богданом, Михайлом Осадчим, Мирославою Зваричевською. Причому їх троє сиділо разом, а мене посадили окремо.

Я підготував свій останній виступ й постійно носив його із собою, бо важко було передбачити, коли настане моя черга. Я був рішуче настроєний виступати твердо, тож вирішив повідомити про це Богдана. Я написав йому записку. Моїм охоронцем був хлопець із села з-під Львова, його звали Іваном. Я попросив його передати записку моєму брату: "Якщо не хочеш, то скажи про це прямо. Сподіваюся, що ти не передаси цю записку судді, що не візьмеш на свою душу такий гріх". Охоронець запевнив, що записку Богданові передасть. Скінчилася перерва, дивлюся, моя записка у прокурора. Я не хотів вірити, що Іван мене продав, але... У цій записці я написав Богданові, що ризикуватиму, й після перерви прокурор мене запитав: "Ну так що, підсудний Горинь, ви ризикуєте?". Я відповів, що так. Тоді прокурор постановив включити цю записку до справи як доказ, що я агітував брата, щоб той не йшов на жодні компроміси. Моє останнє слово було досить рішучим, хоча частково я й визнав власну вину. Це був єдиний виступ, у якому було намагання захищати наші позиції. Мені вдалося це слово виголосити й навіть передати на свободу, пізніше окремі фрагменти мого виступу були навіть надруковані на Заході. Цей виступ справив вирішальний вплив на винесений мені вирок. Крім мене, шість років ув'язнення тоді отримав ще Михайло Масютко з Феодосії. Кузнецова, яка нам передала матеріали з Міністерства освіти, отримала п'ять років. Інші отримали менші строки: Михайло Осадчий — два роки, Гель — три роки, мій брат — три роки, Зваричевська — одинадцять місяців. Щось подібне відбулося й у Києві.

Саме в цьому й полягала політика Нікітченка. Як, зрештою, виявилося, він добував останні дні на посаді голови КГБ. Дуже скоро на його місце прийшов Федорчук, а це вже був справжній кат.

А як відреагував на ваш процес Львів? Адже в середині шістдесятих років люди ще не були надто заляканими?

Люди відреагували дуже активно. Пам'ятаю, що до приміщення суду нас заводили не через центральний вхід, а з двору, з боку вулиці Пекарської. Під будинок суду приходило безліч людей, приїхали кияни, серед них Драч, Ліна Костенко, Михайлина Коцюбинська. Пам'ятаю, як я побачив на стіні підпис Ліни Костенко. Через два дні після початку процесу люди зрозуміли, що нас заводять до суду з Пекарської, і біля міліцейського "воронка" змією звивався натовп. Мені здавалося, що там було 100–150 людей. Потім говорили, що їх

розігнали, обливаючи водою з брандспойтів. Уперше після війни у Львові відбулася подібна демонстрація.

Після оголошення вироку я досить довго чекав поки мене вивезуть до табору. Увесь цей час мене тримали в одиночці, а це, правду кажучи, я сприйняв із полегкістю. Мушу сказати, що я був улюбленцем тюремної охорони. Навіть той Іван, який мене зрадив, пізніше приходив і ставав переді мною на коліна. Одного разу до моєї камери прийшов один молодий охоронець і попросив, щоб я написав йому кілька творів з української й російської літератури, бо він хоче складати іспити на юридичний факультет,а він щойно прийшов із армії й поняття не має, як за це взятися. Я погодився за умови, що він принесе мені потрібні книжки. Книжки охоронець приніс, і я писав йому твори. Здається, я написав йому п'ятдесят чи шістдесят творів. Мій охоронець склав екзамени з української й російської літератури на п'ятірки. Коли він мені про це повідомив, я сказав, що хочу, аби він мені віддячив і повідомив моїй дружині, коли мене вивозитимуть. Мій охоронець на це погодився. Одначе я його попередив, щоб він був дуже обережним, бо за моїм будинком постійно стежать. Його не було тиждень. Через тиждень серед ночі відчинилися двері й до камери увійшов мій охоронець із рюкзаком, напханим до самого верху. Він сказав, що це від моєї дружини. Я почав переглядати вміст рюкзака. У ньому були самі лише тюремні делікатеси: шпроти, сало, цукор і т. д. Охоронець був у моєї дружини — а це означає, що настав час моєї відправки: "Коли мене вивозитимуть?" — "Зараз". — "Що значить зараз?" — "О п'ятій ранку".

Справді, на світанку мене відвезли на вокзал. За два-три кілометри від Центрального вокзалу формувався поїзд, до якого дочепили тюремний вагон. Коли я вийшов із "воронка", то побачив біля вагона Олю з квітами у руках. Ми кинулися одне одному в обійми, встигли лише поцілуватися, бо я вже мав сідати у поїзд. Разом зі мною їхав і Михайло Осадчий, який дуже болісно переживав своє ув'язнення. Я намагався його втішати: "Михайле, заспокойся. Перед нами велика місія. Доки українці в таборах, доти Україна ще не вмерла".

Ми приїхали до Харкова, де ночували у місцевій тюрмі. Щоб ще більше пригнітити, нас помістили у камеру смертників. У камері замість звичайних нар були два лігва зі стальної бляхи завтовшки у 10 міліметрів. Посередині камери за столиком сидів чоловік, схилившись на руки. Зверху на нього капала вода. Ми з ним вітаємося, він не відповідає, не піднімає голови, я починаю його трясти, жодної

реакції. Надвечір його забрали з камери. Напевно, це був в'язень, засуджений на смерть.

Ми приїхали до Мордовії, на станцію Рузаївка, де міститься пересильна тюрма. Це дуже маленька тюрма, може, там було якихось десять камер. Із цієї тюрми відкривався краєвид на широку зелену рівнину. Я не знаю, чи розумієте Ви, як тужить за зеленню людина, яка рік перебувала під слідством. Коли я, нарешті, побачив зелені луки, то в мене виникло непереможне бажання зануритися у цю зелень. Навіть камера більше нагадувала мені селянську хату, аніж тюрму.

По дорозі до табору в усіх пересильних тюрмах нас поміщали у камери разом із кримінальними злочинцями. Усупереч чуткам, що кримінальні в'язні виступають проти політичних, "злодії" приймали нас дуже добре. Між Харковом і Мордовією ми потрапили до камери, в якій було п'ятнадцять кримінальних в'язнів, коли вони довідалися, що ми сидимо за політику, то здивувалися. Вони вперше зустрілися із ув'язненими за політику. Однак я все одно дуже боявся за долю мого рюкзака, наповненого продуктами. Зрештою, я сидів у тюрмі й знав, як там годують в'язнів (а в тюрмі КГБ годували значно краще, ніж у звичайній). Я вирішив узяти ініціативу до своїх рук: "Хлопці, я їду у табір до людей, які вже сидять по п'ятнадцять, двадцять років, тому кожного з вас я почастую їжею, кожний з вас отримає пачку цукру, кожний отримає шматок сала". Кримінальні злочинці були дуже задоволені, мене почали називати "паханом", тобто господарем, багачем. Коли я вже поділив почастунок, то сказав: "Те, що лишилося, я хочу довезти до табору, тому прошу — не крадіть цю їжу, коли я спатиму". Звичайно, вони в один голос почали запевняти, що їм це й на думку не могло спасти. Мушу сказати, що вони й справді нічого у мене не забрали. Мало того, вони дуже хотіли віддячити мені за гостинність, показати, що вони нас шанують. І ось в якийсь момент один із них запитав мене: "З'їси тюрю?". Насправді я не мав найменшого поняття, що таке тюря, але щоб його не образити, сказав, що так. Через хвилину злодій накришив до миски хліба, потім повернувся до мене спиною, щось зробив, підійшов до мене, і раптом я побачив, як бризкає кров. Виявилося, що тюря — це хліб із кров'ю. Мені стало погано: "Хлопці, я вам дуже дякую, але, знаєте, я тюрі не їстиму". Вони ж сіли, взяли ложки й цю тюрю з'їли.

Кримінальні злочинці перед нами страшенно хизувалися, для них ми були людьми з іншого світу, вони хотіли нам показати, що й вони чогось та варті. Щоб продемонструвати, що вони незламні, вони могли самі себе покалічити. Взагалі життя й здоров'я для кримінал-

них в'язнів не має належної ціни. Я сам був свідком таких ситуацій, коли один в'язень зарізав ножем іншого, коли той не повернув йому вчасно картярського боргу.

Якою була Ваша перша зустріч із табором?

Ми сиділи у великому — на тисячу сімсот в'язнів — таборі у Мордовії. До табору ми їхали через густі мордовські ліси. Там уперше в житті я побачив великі березові ліси. Це неймовірна краса. Коли я дивився на ці ліси, то згадував вірш Вінграновського "Неначе ляля в льолі білій". Я аж забув, що їду до табору. Нарешті ми доїхали до табору, пройшли фільтраційний пункт. З іншого боку пункту нас чекало десь тридцять людей. Я не знаю, звідки вони дізналися, що ми приїдемо. Але в таборі усі про все знали. До мене відразу ж підійшов в'язень, львів'янин Василь Підгородецький: "З вами хоче поговорити Михайло Михайлович". Я не знав, хто такий Михайло Михайлович, але зрозумів, що у таборі це якась дуже важлива людина. Виявилося, що йшлося про Михайла Сороку. Його син Богдан був близьким другом мого брата Богдана, я був із ним знайомий і знав, що його батько сидить у таборі. Тоді, коли в'язні нас вітали, він стояв за кілька кроків від нас. Був невисокий на зріст, доброї статури, але коли я подивився у його очі, зрештою, я ж був психологом, то побачив у них безмежну тугу. Увечері ми з ним поговорили. Загалом у перші дні у таборі щовечора ми мали розповідати про те, що відбувається на волі. Спочатку я розповідав своїм — українцям, потім росіянам, пізніше грузинам, далі слухати хотіли татари, увесь Кавказ, балтійці, Молдавія і навіть казахи. Нарешті я збунтувався: "Досить, адже у мене немає часу навіть листа додому написати. Ви мене замучите". Було вирішено, що я розповім, що відбувається, представникам національних громад, а вони вже перекажуть інформацію своїм. (У таборі найбільше було в'язнів-українців. Загалом "державною" мовою таборів була українська. У національному плані пропорція в'язнів у таборі була такою: майже тисяча українців і сімсот — людей інших національностей. Із цієї решти — або, як ми жартували, з національних меншин — найбільше було росіян — близько двохсот, литовців — щонайменше сто п'ятдесят; інших: естонців, латишів, кавказьких народів — по кілька десятків осіб). Як вирішили, так і зробили. Увечері після вечері зібралося коло слухачів, яким я розповідав новини. Ніхто нам нічого не забороняв, а говорив я не в совєтському дусі, проте довкола нас стояла охорона. Цей мій виступ став початком ще однієї справи проти мене.

Після місячного перебування у першому таборі на тисячу сімсот в'язнів, мене перевели до меншого, на шістсот. Там перебували Лук'яненко й Валентин Мороз, але, переважно, це був табір для сектантів. Через кілька тижнів на побачення зі мною приїхала дружина. Моя дружина дуже смілива жінка. Вона приїхала із дерев'яною валізкою, в якій зробила друге дно. Під спід вона вклала безліч нелегальної літератури, в тому числі й працю Івана Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?". Зверху поклала продукти. Вона взяла із собою сто карбованців, які дала охоронцеві за те, щоб він передав мені передачу з продуктами. Охоронці, які досі мали справу виключно з віруючими, не запідозрили в цьому якогось підступу й передали мені валізку. Моє побачення з Олею відбулося у присутності охоронців, але з її поведінки я здогадався, що у валізці щось є. Після побачення я разом із валізкою пішов до комірчини, вийняв звідти продукти й почав валізу обстукувати. Я без зусиль вийняв дно й побачив літературу. Після свого відкриття скликав найближчих своїх табірних товаришів й повідомив їм, що ми маємо пронести цю літературу до робочої зони, де за нами не так пильно стежать й де ми зможемо цю літературу прочитати. Усю літературу, крім праці Дзюби, ми перенесли у робочу зону. А цю книжку я вирішив прочитати спочатку сам у вільний після нічної зміни день. І коли я після роботи повернувся до барака, то взяв приблизно десять сторінок машинопису (решту, майже 270 сторінок, поклав під матрац сусідові) і, вдаючи, що пишу, почав читати. Я не взяв до уваги лише одного — цей папір був для табору нетиповим, бо хто ж у таборі має папір для друкарської машинки? У бараці разом зі мною був лише один чоловік. Він хвилину посидів, подивився на мене й вийшов. Я глянув на нього у вікно, і мені здалося, що він іде до варти, але не хотілося вірити, що він може мене продати. Не встиг я дочитати й першої сторінки, як до барака заскочило семеро вартових, я встиг лише запхати ці десять сторінок машинопису під матрац іншого сусіда. Я сподівався, що вони знайдуть лише цю незначну частину машинопису. Одначе вартові влаштували генеральний обшук усього барака й, звичайно ж, знайшли машинопис усієї книжки Дзюби.

Я зрозумів, що мені не вдасться вийти сухим із води. І справді, мене викликали до начальника табору, який повідомив, що за антирадянську пропаганду я отримую шість місяців "буру" ("барак усиленного режима"). Разом зі мною до "буру" потрапили: Караванський, Лук'яненко, Кандиба, брати Кабалі — грузини і ще дві чи три

особи. Сидимо ми в каталажці, але робота кипить, ми писали інформацію тайнописом (з цією метою використовували цукор, квас, але, нарешті, виявилося, що досить і води). У цьому бараці суворого режиму мені снилися дивовижні сни. Пам'ятаю, що за кілька днів перед виходом із "буру" мені снилося, що я стою на якомусь будинку без даху, був тільки каркас із балок. В руках у мене меч, яким я намагаюся ці балки перебити. Б'ю ним по балках, які розлітаються, як сірники, швидко вирізаю отвір й заскакую у середину. Наступного дня я запитав Михайла Масютка, який вважався табірним спеціалістом по снах, що цей сон має означати. Масютко, незважаючи на те, що раніше він був переконаний, що ось-ось буде амністія (а був це 1967 рік, п'ятдесятиріччя жовтневої революції), ствердив, що сон віщує мені якісь нові клопоти. За три місяці до цього у мене був інший сон: я побачив тюремні двері, на яких було видно напис "сто латів". Я почав розпитувати, що таке лата. Хтось із прибалтів сказав, що це їхня грошова одиниця. Я у черговий раз запитав Масютка, що цей сон означає, а він на це: "Як це що? Через сто днів нас звільнять". Якось так склалося, що відразу після виходу з "буру" виповнилося сто днів відтоді, як я бачив цей сон. Під час ранкового туалету я побачив Масютка й, звичайно ж, відразу запитав його, що ж чути із нашим звільненням. Не встиг я скінчити цю фразу, як до мене підходить черговий й забирає мене до штабу. У штабі стіл накрито червоною скатертиною. За столом сидить начальник табору, начальник режиму, а між ними якась незнайома жінка. Не встиг я навіть рота розкрити, як почув, що хтось зачитує: "Засідання Обополянського суду вважаю відкритим. Розглядається справа ув'язненого Гориня М. М., якого засуджено за антирадянську, націоналістичну пропаганду". Я почав кричати, що це неподобство, що мені не відомі матеріали справи, що у мене немає адвоката і що я не маю наміру брати участі у цьому фарсі. Я повернувся й попрямував до дверей. Охоронці схопили мене, скрутили мені руки так, що я подумав, що у мене повискакують суглоби, й кинули мене до столу. Я опинився просто навпроти жінки, яка незворушно почала зачитувати пункти вироку: "За антирадянську, націоналістичну пропаганду Гориня М. М. засуджено на три роки ув'язнення, наказано терміново перевезти в'язня до володимирської тюрми". Такого суду я ще не бачив, жодних допитів, жодного захисту, лише зачитування вироку. Не знаю чому, але мені хотілося сміятися. Я вийшов у коридор, де сидів Валентин Мороз. Валентин кинувся до мене: "Що там відбувається?" — "А нічого,

заходь і сам побачиш, що там роздають подарунки". Валентин пробув там, може, три хвилини й отримав два роки. Більше йому дати не могли, бо весь його строк у сумі був чотири роки, а половину він уже відсидів. Вирок отримав і Масютко. Нам відразу ж наказали спакувати речі. Тож у таборі я пробув неповний рік. Коли я спакувався, до мене підійшов Михайло Сорока й попросив, щоб я взяв із собою черевики. Я подивився на них, вони були якісь малі, тож я зорієнтувався, що у цьому має бути якийсь потаємний смисл. На прощання Сорока сказав, щоб я привітав знайомих, якщо таких зустріну. Я знав, що у в'язниці сидить його дружина Катерина Зарецька. Катерина ніколи не була в таборі, вона відсиджувала двадцять п'ять років у тюрмі. Я зрозумів, що фраза "передайте вітання" означає, що я маю передати ці черевики Катерині. Я їх узяв, але передати їх мені не вдалося, бо в дорозі під час одного з обшуків охоронець, якого занепокоїли черевики такого малого розміру, розпоров їх при мені й відразу ж забрав.

У володимирській тюрмі була дуже добра бібліотека, поповнена книжковими колекціями з колишніх помість російської держави. Там були справжні раритети з гуманітарної сфери. Наприклад, тоді я прочитав "Историю государства российского" Соловйова у двадцяти дев'яти томах (а кожний том мав по шістсот сторінок). Один із цих томів був повністю присвячений Україні. Соловйов намагався об'єктивно подавати факти, а в оцінках залишався суб'єктивним. Але мене його оцінки не цікавили, мене цікавили лише факти. Із цього тому я зробив виписок на триста сторінок. Потім були й інші "білі ворони", серед яких назву "Политическую историю России" Ключевського, "Историю России XVIII столетия" Татіщева у трьох томах. Тюремна бібліотека справді була надзвичайною. Час, який я просидів у цій тюрмі, справді був часом ґрунтовної освіти, яка дуже придалася мені в подальшій політичній діяльності.

Після трьох років ув'язнення Ви повернулися до табору?

Так. Одначе ще до того, як я туди повернувся, я думав, що якби я опинився на місці наших переслідувачів, то ніколи б не допустив створення таборів на тисячу сімсот в'язнів, бо за такої кількості людей над ними втрачається контроль. Як з'ясувалося, це зрозумів не тільки я. Коли я повернувся до свого табору № 17, там уже було лише вісімдесят осіб. У такій ситуації вже не можна було нічого зробити. З моїх старих табірних знайомих я застав там Михайла Сороку. І тут я

маю зробити відступ. Старше покоління в'язнів не могло нас, молодих, зрозуміти. Найчастіше вони казали: "Що ви можете зробити усією цією своєю писаниною? У нас були автомати, але й ми нічого не досягли". Їм важко було пояснити, що ця наша "писанина" результативніша від їхніх автоматів. Єдиний, хто серед "старших" в'язнів це чудово розумів, був саме Сорока. Це було дивовижно, бо Сорока вже сидів у таборі тридцять перший рік (в період своєї відсидки він зустрів з-поміж інших і кардинала Йосипа Сліпого). Ми багато розмовляли, найчастіше, прогулюючись вздовж схилу за табірним бараком. Тоді Михайло вже пережив два інфаркти, тож наші прогулянки не були надто довгими. Одного разу, а було це 16 червня, напередодні мого дня народження, ми за нашим звичаєм вийшли на прогулянку: я спереду, Сорока за мною. Через якусь хвилину я зрозумів, що Михайло лишився далеко позаду. Я кинувся назад, Сорока сидів навпочіпки: "Що з Вами?". Михайло вже нічого не сказав. Я побіг по санітара, який, напевно, не знав, що у Сороки хворе серце, почав робити йому штучне дихання — і це Михайла добило. Це було напередодні мого дня народження. А день народження у таборі завжди був великою подією, вся зона готувалася до цього дня. Одні приносили сушені чорниці, з яких робився чай, інші сало, якусь їжу і т. д. Я пам'ятаю, що вранці цього дня я побачив Сороку, який виходив із комірчини, ховаючи щось за спиною й усміхаючись мені. Мені було незручно запитати, що він там ховає. Після полудня Сорока помер, а увечері ми передивлялися його речі. Серед них я знайшов том поезій Верлена із присвятою: "Впади і встань. Хай твій лунає крок" — на день народження такому-то й такому, Михайло Сорока". Він підписав мені цю книжку за день до мого дня народження. Вона є у мене й досі.

Михайло Сорока мав серед в'язнів надзвичайний авторитет. Щоб показати, в чому це полягало, розповім одну історію. У таборі був талановитий російський письменник Льоня Бородін, крайньо правої орієнтації. Він вважав, що Радянський Союз має переродитись на імперію, яка сягала б аж берегів Індійського океану і спиралася на всі океани. Бородін вважав, що Радянський Союз вчинив злочин, покинувши після Другої світової війни Іран. Він захоплювався Сорокою: "Сорока нічого не втратив, хоча й сидить так довго", — казав він. Адже якщо сидіти довго й довго перебувати в ізоляції від світу, то неодмінно почнуть проявлятися зміни в людській психіці. З'являється ненависть, проявляється тюремний егоїзм і брак толерант-

ності. Михайло від усього цього вберігся. Одного разу стався конфлікт між українською й російською громадами (ми намагалися уникати конфліктів, але іноді вони все одно траплялися, особливо між нашими партизанами й росіянами). Був такий Іванов, викладач історії релігії в Інституті міжнародних відносин у Ленінграді. Саме цей Іванов й засперечався з одним із наших партизанів, обидві громади зустрілися; почалася сварка. Виникла проблема, як тут розрядити наростаючий конфлікт — треба знайти когось, хто міг би ворогуючі сторони примирити. Обидві громади попросили допомоги у Сороки, який і розв'язав проблему, абсолютно об'єктивно поставившись до української громади. Пам'ятаю, як почав шанувати Сороку Бородін після цієї історії.

Загалом у таборі були дуже цікаві люди. Наприклад, Алік Ґінзбург, співробітник Солженіцина. Алік Ґінзбург був євреєм із виразною семітською зовнішністю. Він міг усе влаштувати й скрізь пробитися. У певний час з'ясувалося, що Алік має можливість передати інформацію про нас до Москви на магнітофонній плівці. Представник кожної національної громади міг записати на цю касету якусь інформацію. З Москви касету мали передати на Захід. Коли ми записали цю касету, Алік якось пробився до бухгалтера табору й за те, що вона передасть касету до Москви, запропонував їй певну суму у доларах. Алік був єдиною людиною, яка мала у таборі всього досить: і рублів, і доларів. Ця жінка, офіцер тюремної служби (!), поїхала до Москви й передала нашу касету.

Інша табірна історія була пов'язана з Германюком, студентом політехнічного інституту, який у 1959 році створив підпільну організацію. Усю цю організацію заарештували, і більшість її членів отримала по п'ятнадцять років таборів. Його дуже довго ніхто не відвідував. Нарешті приїхала старенька мама. Тюремна влада не хотіла їй дати дозволу на побачення із сином, вона ж не хотіла виходити, і врешті охоронець почав випихати її з кімнати для побачень, і якось так сталося, що він зіпхнув її зі сходів. Старенька впала обличчям на землю, потекла кров. Коли ми це побачили, то почали кричати. Нас покарали — посадили у карцер. Карцер ще був недобудований: це був однокімнатний барак, замість нар солома. І в цьому карцері опинилося, здається, п'ятеро, серед них я, Юрій Даніель й Алік Ґінзбург. Ми оголосили голодування. Завдяки Алікову звістка про нього дуже швидко дійшла до Москви, а звідти — у світ. І ось одного дня до нашого карцеру вриваються охоронці й кричать, щоб ми встали, бо

йде генеральний прокурор. Звичайно, ніхто з нас не встав. Охоронці покричали, але нічого зробити з нами не змогли. Зрештою, з'ясувалося, що нас відвідав не генеральний прокурор Руденко, а його заступник Попов. Він був елегантно вдягнений, ввічливо привітався: "Добрий день". А ми нічого, лежимо собі в соломі. А Юрій Даніель, вразливий поет, колоритна постать, любив говорити мовою вулиці. І після привітання Попова саме Даніель відповів: "Ти, такий сякий, нащо ти сюди прийшов? Ти не бачиш, в яких умовах нас тут тримають," — і далі матом. Ви можете собі це уявити: з одного боку — заступник генерального прокурора, перед яким усі тремтіли, а тут в'язень, який проклинає, на чому світ стоїть. Попов усе це вислухав, нічого не сказав і вийшов. Ми відсиділи свій термін у карцері вже в іншому місці, бо той, у якому ми сиділи досі, почали в терміновому порядку приводити до ладу.

Стосунки між різними національними громадами в таборі — це окреме питання. Був у нас один молодий єврей з ростовської групи, я вже не пам'ятаю його прізвища. Саме він був героєм ось якої історії. У той день ішов дощ, ми стояли групою й розмовляли. Охоронець, який стояв поряд, дивиться на дощ й раптом каже: "О, як жидки скачуть". Пізніше з'ясувалося, що так там називали бризки від крапель дощу, але у той момент ми про це не знали. Коли молодий хлопець це почув, то підійшов до охоронця й дав йому ляпаса. А в цей час був прийнятий закон, згідно з яким за напад на охоронця при виконанні ним службових обов'язків загрожувала смертна кара через розстріл. Коли ми побачили, що цей хлопець ударив охоронця, ми охнули. Хлопця відразу ж забрали до карцеру. Єдина річ, яку ми могли для нього зробити, то це оголосити голодування. Ми оголосили голодування, не виходили на роботу, написали багато протестів, апелюючи до того, що охоронець образив національні почуття в'язня і т. д., і ... ми його врятували. Тепер він, здається, став рабином у Єрусалимі.

Ви вийшли з табору в липні 1971 року. Повернулися до Львова. Яким став Львів за кілька років Вашої відсутності?

Так, у таборі я був до 26 липня 1971 року. Після виходу відразу ж вирішив повернутися додому. До Львова треба було їхати через Київ. Не пам'ятаю, чи попереджав я киян, коли точно повернуся, але мої товариші знали. Коли поїзд зупинився в Києві, на вокзалі мене чека-

ли Іван Світличний, Євген Сверстюк, Михайлина Коцюбинська, Іван Дзюба, і всі вони умовляли мене поїхати з ними. Я відмовився: "Перш за все я мушу поїхати до матері, а пізніше і вас відвідаю". Спочатку я об'їхав усю свою родину. І лише через два місяці поїхав до Києва. Там у мене було безліч зустрічей, розмов. Саме у цей свій візит я познайомився із Василем Стусом. Пам'ятаю, що ми усією групою поїхали до містечка Ворзель, недалеко від Києва. Там у лісі ми мали довгу розмову на тему, що робити далі. У цій зустрічі серед інших брали участь багаторічні в'язні совєтських таборів Данило Шумук, Іван Світличний, Вячеслав Чорновіл, Василь Стус, я. Є навіть фотографія цієї зустрічі. Ця зустріч, як виявилося пізніше, відбулася десь приблизно за два місяці перед великими арештами 1972 року.

Тоді ми розмовляли й про видання "Українського вісника". Світличний вважав, що подальше видання "Вісника" накличе на наші голови репресії. Чорновіл — редактор "Вісника" — дотримувався іншої думки. Згадую, що та наша розмова була дуже цікавою, але я вже не пам'ятаю її деталей. То була остання моя зустріч із цими людьми перед "великим погромом".

Яким був Львів перед самою хвилею арештів у 1972 році?

Я добре пам'ятаю Різдво у Львові в 1972-му. Ми цілою групою ходили по місту й колядували. Заходили до людей, які хотіли, щоб ми прийшли і які могли допомогти нам матеріально. На це колядування до нас приїхав Стус — саме з цієї зустрічі у нас лишилися фотографії. Усією ватагою ми пішли до Марії Гель, був саме її день народження. Коли ми виходили від Марії, то зустріли Ірину Калинець, яка почала нам розповідати, що у неї постійно виникає враження, наче за нею стежать. Стус не надав цьому ніякого значення й сказав, що в Ірини якась манія переслідування. Я дотримувався іншої думки, вважав, що коли в Ірини складається враження, що за нею постійно стежать, це означає, що її от-от заарештують, бо за місяць перед арештом КГБ стежило за підозрюваними двадцять чотири години на добу. Це було дев'ятого січня увечері. Тоді Стус пішов ночувати до Ірини, десятого він був іще у Львові, одинадцятого виїхав до Києва, дванадцятого був у Києві, і його відразу ж заарештували. Це був час, коли Україною прокотилася найбільша після війни хвиля арештів.

Через якийсь час після арештів мене і мого брата Богдана викликали на допит у справі Світличного і Дзюби. У справі Світличного

мене допитували тому, що в нього знайшли мою кореспонденцію з табору. У справі Дзюби — тому, що я переслав йому якусь свою рецензію (я вже й не пам'ятаю, про що у ній ішлося). Допит розпочався о десятій ранку. Його проводив слідчий, який займався Дзюбою. У нього були свої методи залякування. Наприклад, він каже: "Михайле Миколайовичу, тепер Вас викликали на допит як свідка у справі Дзюби, через кілька хвилин ви маєте піти на допит у справі Світличного, але тут ви проходитимете не як свідок, а як обвинувачений". Як сьогодні, пам'ятаю, що я подумав: "Ну, насидівся я вдома — цілих три місяці". Я був переконаний, що нас не випустять. Ми сиділи у КГБ до десятої вечора. Нарешті, нас відпустили. Київські слідства тягнулися дуже довго. Деякі з них тривали майже рік. Увесь цей час я перебував у страшному напруженні, я чекав, коли ж нарешті візьмуть і мене.

На свободі я лишився сам й перетворився на адвокатську контору, в якій працює одна особа. Дружини усіх заарештованих приходили до мене й просили про допомогу, про те, щоб написати заяву і т. д. Звичайно, така моя активність не могла пройти повз увагу КГБ. Одного разу мене викликав на допит генерал-майор Полудень. Як на ті умови, це був дуже освічений чоловік із гарними манерами (тепер він живе у Криму й, здається, зійшов на пси). І цей Полудень каже, що до нього доходить інформація, що я займаюся націоналістичною пропагандою: "Я вам цього не раджу. А може, ви хочете емігрувати? Ми можемо вам у цьому допомогти. Навіщо вам зайвий клопіт?". Я відповів, що вже був у еміграції. — "Де? Коли?" — "Як то — де і коли. Шість років у Мордовії". Я був настроєний рішуче, ніколи не мав наміру виїздити, та й усе. Відтоді мене почали постійно викликати до КГБ. Мені стало ясно, що я можу бути заарештований будь-якої хвилини. Тому, хоч би куди я виходив, завжди брав із собою зубну щітку, мило, рушник і майку.

У листопаді 1976 року до Львова приїхав Микола Руденко, який організував Українську Гельсінську групу. Він запропонував мені увійти до цієї групи, я навіть допоміг йому відредагувати текст першої декларації. Ми сидимо й розмовляємо. Я кажу: "Миколо, ми повинні усе робити по-хазяйськи. Ви тепер організовуєте Гельсінську групу. Через півроку усіх вас посадять. Тоді і я піду за вами. Але ми не можемо відразу всіх поставити під загрозу". Руденко почав мені закидати, що я боюся, що я взагалі не хочу входити до групи. Він так мене роздратував, що я кинув: "Миколо, ви ще не були у тюрмі, будь лас-

ка, можете спробувати". На це Руденко почав ставити мені у приклад академіка Орлова*; лідера московської Гельсінської групи, який діяв уже з квітня, але й досі ще перебував на волі. На противагу Руденкові я не мав ілюзій, що в Києві влада буде такою ж ліберальною, як і в Москві. Пригадую, я навіть сказав: "Коли у Москві відрізають пальці, то в Києві летять голови". І сталося так, як я й казав: дуже швидко усю нашу Гельсінську групу заарештували. Вони встигли видати лише три номери інформаційного бюлетеня. На свободі лишилася лише Оксана Мешко.

У 1977 році Оксана Мешко приїхала до мене й запропонувала, щоб я взявся редагувати бюлетень Гельсінської групи. З огляду на те, що нас, очевидно, підслуховували, ми з Оксаною розіграли для КГБ такий спектакль, наче вона мене умовляє, а я не погоджуюся. Таким чином ми хотіли хоча б трохи послабити пильність КГБ. Після від'їзду Оксани я відразу ж узявся до роботи. Видавати цей бюлетень було дуже складно, бо за мною постійно стежили, тут навіть наш спектакль не допоміг. Щоб працювати над бюлетенем, я виїздив за межі Львова, до моєї мами, до інших знайомих на селі, особливо в селі Старе коло Львова. У підвалах разом із моєю дружиною Олею ми ці бюлетені й готували. Нам вдалося підготувати: четвертий, п'ятий, щостий і сьомий номери. З усіх цих номерів я на власні очі побачив лише один, четвертий номер, і то вже на святкуваннях із приводу двадцятиріччя утворення Української Гельсінської групи. Усі інші номери пропали. Технологія роботи над бюлетенем була такою: спочатку ми разом із Олею готували номер, потім я його фотографував, кліше передавав до Москви, звідти це кліше йшло на Захід, де бюлетені й друкувалися. Ланцюг був таким: я передавав кліше Лілі Сверстюк, вона — Оксані Мешко, а Оксана передавала його до Москви професору Великановій.

Як я вже казав, ми передавали до Москви фотокліше, але коли я готував сьомий номер, то у мене не було можливості його сфотографувати і я передав до Москви текст. При цьому я написав Великановій невеличкого листа, щоб вона цей текст сфотографувала й відразу ж після цього знищила. У цей час я працював психологом на львівському "Кінескопі". Зі мною працював такий собі молодий хлопчина Ігор (я не хочу називати його прізвища), який співпрацював із

* Юрій Орлов — учень Андрія Сахарова, ініціатор і шеф Гельсінської групи у Москві.

КГБ. Причому після кожного свого візиту до КГБ він детально звітував мені, про що його запитували. Одного дня приходить Ігор з КГБ й каже, що якийсь майор сказав йому, що Горинь повернувся до нелегальної діяльності. Виявилося, що Великанова протримала мій матеріал у себе кілька днів, і саме тоді у неї був обшук, під час якого знайшли матеріал із моїми відбитками пальців (над усіма номерами, крім сьомого, я працював у рукавичках). Мій арешт був лише питанням часу. Поки що КГБ вирішило постійно переслідувати мене: мене без кінця викликали до КГБ, залякували моїх товаришів і знайомих, ну і намагалися ізолювати мене від світу.

Які події попереджали Ваш арешт?

Першого серпня 1981 року в газеті "Вільна Україна" з'явилася стаття "Обери шлях". Її автором був Григорій Книш, якого ми між собою називали Гришкою Распутіним. Стаття була великою, на цілу сторінку. В ній ішлося переважно про те, що мій син злодій. Тоді моєму синові було вісім років. Одного дня, коли він грався на подвір'ї, троє старших хлопців побили його й змусили вкрасти інструменти із залізничного технікуму, розміщеного по сусідству. Увечері до мене прийшов директор цього технікуму й каже, що мій син їх обікрав. Тоді я дізнався, який усе це мало вигляд. Наступного дня до нас прийшов працівник міліції, який був за фахом журналістом, й почав мене розпитувати, що і як. Він пообіцяв, що напише про це статтю. Потім мене із сином викликали у міліцію й наказали там з'являтися щотижня. Цілу цю історію і я, і мій син дуже сильно переживали. Саме після цих подій й з'явилася стаття Книша, в якій, крім того, що він вішав на мене всіх собак, бо я антирадянщик, він ще й закидав мені те, що й свого восьмирічного сина я виховав у антирадянському дусі, а вся ця історія з крадіжкою є наслідком поганого виховання. Книша я знав ще з університету, тож коли зустрівся із ним після цієї публікації, то сказав, що він зробив річ неприпустиму і що ми перебуваємо по різні боки барикади. Було ясно, що ця стаття попереджає про мій арешт. У нас так було завжди. Коли когось мали заарештувати, то спочатку про цю людину з'являлися якісь статті. Після цієї статті у нас вдома щомісяця був обшук. За чотири місяці у нас було п'ять обшуків. Кагебісти психічно знущалися над нашими дітьми, особливо над донькою Оксаною. Після цих обшуків Оксана стала дуже знервованою. Під час обшуку мені іноді щось підкидали. Одного разу мені підкину-

ли до підвалу фальшивку під назвою "Соціальні дослідження механізму русифікації в Україні". Коли міліція показала мені цю "знахідку", я їх висміяв: "Це, напевно, робила якась безграмотна людина: явища можуть бути соціальними, а дослідження соціологічними!" Перед арештом мені ще кілька разів щось підкидали, таким чином збиралися матеріали, які обтяжували мою провину. Одначе справді моїх документів вони так ніколи й не знайшли.

Перед самим арештом я поїхав до Трускавця, щоб трохи підлікувати нирки. У Трускавці я лежав в одній палаті з євреєм, учителем фізкультури з якогось технікуму зі Львова. Потім виявилося, що він був кагебістом, який дав на процесі свідчення, які обтяжували мою провину, стверджуючи, що я вів у його присутності антирадянську агітацію, а також назвав введення радянських військ до Афганістану агресією.

Після усіх цих інцидентів у них проти мене було вже матеріалів більш, ніж досить. Я це розумів й тому написав гострий протест до начальника львівського КГБ з того приводу, що мене переслідують, що мені підкидають різні матеріали, що ведеться підготовка до мого арешту, що усе це рівнозначне з моїм знищенням, бо ще одного табору я не переживу. Мій лист закінчувався фразою, що я протестую проти цього хамства. Після мого протесту 2 грудня 1981 року в мене вдома відбувся шостий обшук. У цьому обшуку брав участь прокурор Василь Дорош, українець, який мешкав недалеко. Коли кагебісти робили обшук, я попросив Олю приготувати мені речі у тюрму. Оля, незважаючи на присутність прокурора, ще не вірила, що мене візьмуть. Між десятою й одинадцятою ночі вони закінчили обшук, і прокурор наказав мені збиратися. Коли я виходив, син запитав, куди я йду. "Тарасе, я йду надовго. Коли повернуся, тобі буде двадцять три роки. Ти єдиний чоловік у домі, опікуйся мамою й Оксаною". В його очах стояли сльози, але доки я був із ним, він стримався від плачу, лише міцно притулився до мене. Потім Оля розповідала мені, що після того, як я вийшов, він вибухнув плачем.

В часі слідства я не відповідав на жодні запитання; оголосив голодування: нічого не їв протягом десяти днів. На одинадцятий день, десь близько першої ночі, я відчув сильний біль у грудях, у мене на чолі виступив піт, я подумав, що це кінець. Це був мій перший інфаркт. Разом зі мною у камері сидів в'язень, який був співробітником КГБ і який ніс за мене відповідальність. Він помітив, що зі мною відбувається щось недобре й відразу ж почав стукати у двері. Незважаю-

чи на те, що було вже за північ, відразу прибігла медсестра з електрокардіографом. Здавалося, начебто все йде за якимось заздалегідь розробленим планом. Напевно, під час мого голодування мені давали якісь медикаменти, що послаблюють діяльність серця. Мене відразу ж відвезли до лікарні, розташованої в Бригідках. У лікарні я провів сім днів. Протягом семи днів лікували інфаркт.

Мою справу вів уже згадуваний мною прокурор Василь Дорош, і це був перший випадок, коли політичне слідство вів прокурор, а не кагебісти. Це пояснювалося тим, що я висловив вотум недовіри КГБ. Під час розмов із прокурором я намагався достукатися до його сумління. На це він відповідав, що для мене буде краще, якщо моєю справою займатиметься він, а не хтось інший, хто до мене ставиться неприхильно. Мене це роздратувало, тож я сказав: “Для мене це не має жодного значення. Було б краще, Василю, якби ти не брав у цьому участі. Бо дуже скоро буде новий Нюрнберзький процес, і на ньому судитимуть таких, як ти, Василю, ти злочинець”. У цей момент Дорош не витримав і крикнув: “Доки мене судитимуть на цьому Нюрнберзькому процесі, ти здохнеш у таборі”. Після цього інциденту на кожне запитання прокурора я відповідав формулою: “У зв’язку з тим, що мене провокували, що мені підкидали матеріали, які обтяжили б мою провину і т. д., і т. п., я на знак протесту відмовляюся брати участь у слідстві проти мене”.

Десь у вересні 1982 року мій процес нарешті почався. Я дуже погано почувався фізично. Не вилікуваний до кінця інфаркт давався взнаки. Мені не вдалося передати на свободу мого останнього слова. На процесі були присутніми моя мама, обидва мої брати й дружина. Обвинувачення мало трьох свідків: того єврея з Трускавця, одну жінку, яка, незважаючи на те, що раніше просила мене написати листа начальнику КГБ України Федорчуку, пізніше стверджувала, що я зробив це самочинно. Третім свідком був один старий партизан, який ствердив, що сидів зі мною в таборі у 1969 році, і що саме тоді я агітував його в націоналістичному дусі. Із цих трьох свідків на процесі з’явився лише вчитель-єврей. Ситуація була настільки курйозною, що я з цього приводу навіть жартував. Нарешті вирок — п'ятнадцять років. Відразу ж після вироку мене відправили до табору. З огляду на те, що я дуже погано себе почував, я ясно сказав, що не погоджуюся їхати поїздом. Або мене повезуть літаком, або я покінчу із собою тут на місці, у Львові. Тоді я навіть сказав, що сам можу оплатити собі квиток на літак. Вони не взяли моїх грошей, але

таки вислали мене до табору літаком. Одначе без знущань не обійшлося. Усю дорогу мої руки в наручниках були скручені за спиною. Після перельоту у такій позі я був ледь живий. У таборі в Кучино у мене стався ще один інфаркт.

Коли Ви приїхали до Кучино, до табору особливого, тобто дуже суворого режиму, то кого Ви там застали?

Коли я з'явився в Кучино, там було двадцять чотири в'язні. Половина з них була українцями. Серед них був Лук'яненко, Кандиба, Овсієнко, Семен Дід.

У 1984 році помер Юрко Литвин, мій близький приятель. Його історія була дуже сумною. Він сидів у тюрмі вже багато років. У цей час КГБ перекинуло його сина до Одеси у наркоманське середовище. Юрко про це знав і дуже вболівав за сина. Потім жінка, яку він кохав, відступилася від нього. Останньою краплею, що переповнила чашу його терпіння, було те, що спочатку йому вирвали всі зуби, він досить довго не міг їсти, а потім у нього ще й забрали всі рукописи. Литвин капітулював. Перед самою його смертю ми сиділи у сусідніх камерах. Пам'ятаю, як у якийсь момент Юрко сказав, що у нього перед очима червоні плями. Я зрозумів, що в нього піднявся тиск, почав стукати йому через стіну — жодної реакції. Латиш, пан Астра, який сидів з Юрком в одній камері, побачивши нерухомого, з головою накритого Юрка, ще не здогадуючись, що сталося, почав стукати у двері. Прибіг лікар, з'ясувалося, що Литвин зробив харакірі. Ще живого його поклали на ноші, і коли його проносили повз нашу камеру, то він іще стукнув рукою об двері — попрощався.

Інший в'язень Кучино Валерій Марченко був смертельно хворим на нирки. Він тримався дуже героїчно. Щоб якось жити, він обкручувався мокрим простирадлом, зверху накидав на себе ковдру, і таким чином простирадло поглинало усі виділення, які виходили через пори шкіри, бо його нирки вже взагалі не працювали. Коли він потім викручував це простирадло, то з нього стікала вода, що нагадувала кольором молоко. Марченко розумів, що помирає. Незважаючи на те, що він почував себе зовсім кепсько, тюремна влада постійно виганяла його на роботу. Ми почали протестувати й домагатися, щоб Валерія поклали в лікарню. Тюремна влада направила його до лікарні поблизу Ленінграда. Майже перед самим від'їздом Марченка до лікарні приїхала його мати. Ніна — мати Марченка — була людиною незвичай-

ною. Тоді вони не побачилися, але вона знала, що його перевозять до Ленінграда. Керуючись сьомим чуттям, вона їхала тим же поїздом, що й він. Вона знала, що десь вагон із в'язнями мають відчепити. Не знаю, як, але вона це місце визначила. Під час переїзду до Ленінграда, що тривав півтора місяця, мати Валерія постійно його супроводжувала. Коли їх нарешті привезли до Ленінграда, він уже був ледь живий. Через два чи три тижні він помер. Мати забрала його додому.

Ще один в'язень Кучино — Олекса Тихий. Олекса, родом з-під Донецька, був дивною людиною. Він вирішив, що не дозволить принижувати себе, на кожному кроці демонстрував свою незалежність. Він навіть завів собі вуса. Це суперечило правилам. Я просив його цього не робити, що для табірної влади це лише зручний привід знущатися з нього, але Олекса не хотів мене слухати. За ці вуса Олексу замучили карцерами. Після всіх цих карцерів у нього з'явилася грижа; хоча його й прооперували, але через півроку він помер.

Наступним серед смертників був Василь Стус. Якось так сталося, що у серпні 1985 року в карцері нікого не було. Охоронці уважно стежили, щоб у карцері завжди хтось був, бо за охорону в'язнів у карцері вони отримували додаткову плату. Можна було передбачити, що охоронці намагатимуться спровокувати якусь ситуацію, яка б дала можливість посадити когось у карцер. Почалися постійні обшуки: перед виходом на роботу, після повернення з роботи, перед обідом, після обіду, перед прогулянкою, після прогулянки. До того ж, нас роздягали догола. І Стус не витримав: "Чому ви мене общипуєте, як курку? Собаки, фашисти. Скільки ви ще знущатиметеся з нас?! Скільки ви ще нас принижуватимете?". Охоронцям тільки цього й треба було. За це Стус отримав п'ятнадцять днів карцеру. У цей час до Стуса підсадили ще й Леоніда Бородіна, про якого я вже згадував. Напевно, вони сподівалися, що між ним і Стусом станеться конфлікт. Але конфлікту не було. Коли Стус повернувся в камеру, щоб зібрати свої речі до карцеру, він не взяв із собою ні чашки, ні ложки, ні миски, й повідомив, що оголошує голодування. "На скільки ти оголошуєш голодування?" — запитав Бородін. На це Стус відповів: "До кінця". Його забрали до карцеру. Хоча був серпень, проте на Уралі зима починається раніше, і в серпні буває вже п'ять, сім і навіть десять градусів морозу. Стус потрапив до карцеру з хворим серцем, він відразу оголосив голодування. На четвертий день він звернувся до охоронця з проханням дати йому валідол. Охоронець пробуркотів: "Обійдешся", — і не дав йому ліків. Наступного дня увесь табір кипів, в'язні вже знали, що Стус помер.

Якось після смерті Стуса мене викликав до себе начальник табору. Зайшовши до нього, я сказав: “Що ж, тепер моя черга...”. Начальник здивувався: “Чому ваша?” — “Тому що гинуть самі українці. За один рік загинуло п’ятеро українців”. І справді, за рік загинуло п’ятеро українців, помер ще один повстанець на прізвище Курка, й один азербайджанець. Із двадцяти чотирьох в’язнів, яких я застав у Кучино, лишилося вісімнадцять.

Це було у 1986 році, наприкінці листопада — на початку грудня. Однієї ночі я прокинувся від болю в серці й відчуття, наче мене душать. Розплющивши очі, я побачив, що вся моя камера червона. Я зрозумів, що у мене дуже підскочив тиск. Серце гупало, наче воно от-от вирветься з грудей. У мене було враження, наче у мене в роті повно слини. Я взяв рушник, виплюнув на нього слину й побачив, що вона червона. Я подумав, що це кінець. Спочатку я хотів розбудити своїх сусідів по камері, але відразу ж подумав, що зіпсую їм ніч, а їм завтра треба виходити на роботу, а допомогти мені вони все одно не зможуть. Я вирішив спокійно дочекатися ранку. Пізніше з’ясувалося, що у мене був передінсультний стан. Лікар казав мені, що саме мій спокій мене і врятував. Лежачи, я дочекався ранку. Вранці я почувався вже краще. На моє щастя, після цілої серії смертей, про які я вже розповідав, із табору відкликали лікаря Пчельникова. На його місце прийшов Грищенко, молодий лікар, українець, який — на відміну від свого попередника — дуже переймався хворими. І цей Грищенко сказав, щоб я викликав його о будь-якій порі дня й ночі, якщо мені стане гірше. Увечері в мене знову був сильний серцевий напад. У камері разом зі мною сидів Петро Рубан. Я попросив його, щоб він викликав через охоронців Грищенка. Спочатку охоронці не хотіли цього робити, але, нарешті, таки викликали лікаря. Він прийшов одразу ж. До лікарського кабінету мене занесли вже на ношах. Мені відразу ж зробили один укол строфантину, жодного поліпшення, тоді другий, і серце почало потроху працювати. Грищенко не відходив від мене до ранку. О шостій він ліг спати, але не витримав і через три години знову був у мене.

Через тиждень, а, може, днів через десять до мене прийшли охоронці й повідомили, що я маю готуватись до етапу. Я запитав, чи не хочуть вони відвезти мене до лікарні. Вони не відповіли. Я сказав, що нікуди не поїду, ні до якої лікарні, бо жодної дороги я й так не переживу; краще я вже помру тут. Охоронець почав мене переконувати, щоб я все-таки поїхав. Нарешті я сказав, що поїду лише за

умови, якщо Грищенко прийде й скаже, що я можу їхати. Прийшов Грищенко й каже, щоб я збирався в дорогу. Я знову своє, що не хочу помирати в дорозі до лікарні. На це він каже, що я їду не в лікарню. "А куди, в Україну?" — запитав я. На це питання він не відповів, але додав, що я полечу літаком. Мене посадили у літак, що летів до Львова. Того дня, коли я вилетів до Львова, на побачення до мене приїхала моя дружина, якій ніхто не повідомив, що я буду у Львові.

У Львові мене намагалися "перевиховувати" протягом п'яти місяців. Безрезультатно. В основному йшлося про те, щоб я написав якогось листа, який можна було б вважати за прохання з мого боку про звільнення. Незважаючи на те, що я був тяжко хворий, я відмовився. Коли я відмовився, вони пішли до моєї доньки. Коли і донька відмовилася, пішли до моєї дружини. Коли й дружина відмовилася, звернулися до моїх братів, вони теж відмовилися. Поїхали до моєї мами, мама теж відмовилася. Під час мого перебування у Львові мені дозволили побачитися з родиною. З цією метою мене перевезли із КГБ до табору для кримінальних злочинців на вулиці Шевченка. На побачення прибула уся моя родина: тато, мама, дружина, діти. Ми сидимо, розмовляємо, і раптом у мене стався серцевий напад. Я знепритомнів. Прибіг переляканий лікар, надав мені допомогу, а на завершення навіть написав, що якщо мене відразу ж не звільнять, я можу померти. Звичайно, це не допомогло.

Після невдалого "перевиховання" у квітні 1987 року мене відвезли назад до Кучино. Коли я повертався до табору, майже всі політичні в'язні були вже звільнені. У цей час в Кучино вже було ліквідовано табір посиленого режиму, лишилися тільки ми, "смугасті" рецидивісти. Я й надалі почував себе дуже погано, постійно у мене були серцеві напади. Після одного з них у липні 1987 року прийшли охоронці: я маю збиратися на етап. і знову відбулася така ж сцена, як і перед моїм від'їздом до Львова. Знову прийшов Грищенко й умовляв мене їхати, він натякав, що я їду не до лікарні, а навіть якщо й до лікарні, то не місцевої. Під впливом його умовлянь я погодився їхати, але був настільки ослабленим, що не міг практично нічого із собою взяти. Я взяв із собою півпачки маргарину, шматок хліба, якісь цукерки. Пам'ятаю, коли я виходив, то мені так шкода стало мого табірного майна, моїх нотаток. Виходжу з табору й бачу щось дивне: немає охоронців і собак, які завжди стежили за зеком, що виходить. До сусіднього табору суворого режиму мене супроводив один охоронець. "Що таке? — думав я. — Що це за нова манера? Це вплив

Ґорбачова чи що?”. Ми дійшли до спеціальної табірної зони, а там начальниця оголошує, що мене помилувано. “Чому мене помилувано? Я про це не просив!”. Вона у відповідь, що її не стосується, чому мене помилувано. Я на це: “Зате мене стосується. Чому мене помилувано? Ані я, ані моя родина не писали прохання про помилування, то чому ж мене помилувано? Я не хочу бути помилуваним, я хочу бути реабілітованим!”. Між мною й начальницею почалася сварка. Врешті, начальниця наказала варті силоміць мене переодягнути. Мене переодягли в костюм й порекомендували сісти у поданий автобус, який відвезе мене на станцію Чусовая. Я сказав, що й не подумаю цього робити, і повернув до свого табору. Мене силоміць посадили в автобус. В автобусі вже сиділи: начальник табору Далматов і начальник режиму Кондратьєв. Два протилежних типи. Північ і південь. Дапматов був страшною скотиною, Кондратьєв мав у собі щось людське. Пізніше я дізнався, що через тиждень після мого виходу з табору Далматов помер. Його поховали на цвинтарі поряд зі Стусом. Могила Стуса була під дев’ятим номером, а Далматова під десятим. Ми приїхали на станцію, мене посилають купити собі квиток. На це я кажу, що у мене є п’ятсот карбованців, але я не дам їм ні копійки. Якщо вони хочуть вислати мене додому, хай купують мені квиток. Зрештою, вони купили мені квиток. Я іду на вокзал, коли мені назустріч — мій наймолодший брат Микола. Виявилося, що в КГБ йому сказали, що мене звільняють, але у зв’язку з тим, що я в дуже тяжкому стані, по мене має хтось приїхати для того, щоб опікуватися мною в дорозі. Разом із Миколою й охоронцями ми поїхали поїздом до Пермі. Там вони хотіли, щоб я купив собі квиток на літак. Як і перед цим, я відмовився. Знову суперечка, і знову квиток купили вони. З Пермі я долетів до Львова. Там на мене вже чекали друзі.

Буквально через кілька днів до мене прийшов Чорновіл і сказав, щоб я видавав “Український вісник”. Я не витримав: “Слухай, де твоя совість? Я щойно повернувся, не був навіть у матері, у тещі. Я мушу лягти в лікарню й трохи підлікуватися”. На це Чорновіл — мусиш взятися до роботи, бо ніхто не хоче видавати “Вісник”. Нарешті ми домовилися, що я відвідаю родину, і якщо за цей час Чорноволу не вдасться нікого знайти, то я за “Вісник” візьмуся. Я відвідав свою маму, тещу й точно через тиждень повернувся до Львова. У Львові виявилося, що Чорноволу не вдалося нікого знайти, й, таким чином, замість того, щоб лягти в лікарню, я занурився у вир роботи — почав видавати “Вісник”.

ЦЕ БУЛА СПРАВА СМАКУ *...

Розмова з Миколою Рябчуком

Ти народився у вересні 1953-го року — через півроку після смерті Сталіна. Чи не відчуваєш у цьому якоїсь символіки?

Я ніколи над цим не замислювався. І не вбачаю між цими фактами якогось особливого зв'язку. Взагалі у мене не надто багато спогадів із п'ятдесятих років. Тоді я переважно жив у своїх діда з бабою. Мої батьки винаймали у Львові квартиру й тому дуже часто віддавали мене дідові з бабою з боку батька на Волинь. Перші конкретніші мої спогади стосуються вже шістдесятих років, тобто часу, коли я почав ходити до школи. Я дуже добре пам'ятаю кризу часів Хрущова, коли не можна було купити нормального хліба. У продажу був лише глевкий хліб з кукурудзи. Пам'ятаю, я приносив зі школи додому справжні булки, бо у шкільній їдальні їх можна було купити. Тепер я розумію, що ця криза була певною мірою штучною, бо саме тоді партійний апарат готувався скинути Хрущова.

Хто були твої батьки, з якого середовища походили?

Мій батько був родом із села, що під Луцьком, тепер це вже частина міста. Він народився у селянській родині. Але ця родина не була пересічною. Мій дідусь мав як на той час досить добру освіту, у нього була гарна бібліотека, яка, на жаль, повністю пропала. Перед приходом більшовиків у 1939 році дід із бабою закопали цю бібліотеку, потім була війна, згодом знову прийшли більшовики, і трапилося так, що пізніше дід із бабою так і не змогли знайти цих книжок. Ця історія закарбувалася у моїй пам'яті, і вона є для мене своєрідним символом долі української культури. Одначе дідусь протягом усього свого життя цікавився літературою. У його домі було чимало книжок — ук-

* *Назву взято з вірша Збіґнєва Герберта "Сила смаку".*

раїнська класика, російська, зарубіжна. Якимось дивом зберігся перший том тритомової української енциклопедії 30-х років — із портретами Грушевського й Винниченка.

Батько спочатку закінчив медичне училище, а пізніше, пропрацювавши кілька років зубним техніком, вступив до медичного інституту. Для мене це були тяжкі часи, бо я саме мав іти до середньої школи, а мій батько лише закінчував навчання. Одне слово жили ми бідно. Мої батьки познайомилися у Львові, де мама вивчала юриспруденцію в університеті. Моя мати була родом з-під Харкова. Після війни багато людей зі Сходу приїхало в Західну Україну. З одного боку, таку політику провадила тогочасна влада, а з другого, в Західній Україні умови життя були кращими. Я не знаю, як саме мої батьки познайомилися, в кожному разі вони побралися й оселилися у Львові. Звичайно, вони винаймали квартиру. Спочатку мама працювала адвокатом, але дуже швидко була змушена розпрощатися із цією професією з огляду на те, що мій дід з боку батька був церковним дяком. Мій дідусь загалом мав бунтівну вдачу. Я думаю, що саме тому після війни він і став дяком. Він керував церковним хором. Пам'ятаю, цей хор збирався у дідусевій хаті на репетиції. Ці репетиції для мене, малого хлопця, були дуже цікавими. У дідуся був камертон. Я дуже любив вдаряти у цей камертон і слухати, як він звучить. У дідовому домі були також і ноти, яких я, звичайно, не розумів, але які були для мене символом якогось іншого світу, чогось дуже цікавого, що вабило. Так чи так, але оскільки мій дідусь був церковним активістом, як тоді казали, то ані мій батько, ані моя мама не могли зробити ніякої кар'єри. Особливо мама. Адже за освітою вона була юристом, а в тій системі юрист не міг мати родича — "церковного активіста", це була пляма, яку стерти було ніяк. Їй не допомогло навіть те, що вона вступила до партії, була членом КПРС. Наскільки пригадую, вона була навіть переконаною комуністкою, вірила у марксистську ідеологію, хоча й скептично ставилася до навколишньої дійсності. Нам, дітям, вона про це прямо не говорила, але час від часу щось у неї вихоплювалося. Можна було зрозуміти, що вона не сприймає того, що відбувається довкола. У неї було якесь своє ідеальне уявлення про комунізм. На мою думку, вона не була типовою комуністкою, тобто не мала специфічного цинізму. Тепер, коли я аналізую, хто у сім'ї справляв на мене вплив, то думаю, що мама мала на мене більший вплив, ніж батько. Мій батько був цинічнішим. Тобто він був типовим західним українцем, який розумів, що влада є

саме такою, а не іншою, що треба пристосуватися, і йому це навіть вдавалося. Хоча заради справедливості треба сказати, що він ніколи не був членом партії, зрештою, з огляду на свого батька він і не міг ним бути. Він ніколи не намагався вступити до партії, а коли йому пропонували, відмовлявся. Ніякої кар'єри він не зробив і не піднявся по службовій драбині вище щабля завідуючого відділом обласної станції переливання крові. Як я сказав, більший вплив на мене мала мама, але від батька я вже в дитинстві перейняв скептичне ставлення до панівної системи. У дитинстві я разом із батьком дивився хокейні матчі. Пам'ятаю, що мій батько ніколи не вболівав за команду Совєтського Союзу. Він завжди підтримував тих, хто грав проти совєтів, хай то були чехи, канадці чи американці. Мій батько завжди хотів, щоб совєти програли. У дитинстві я якось дуже природно перейшов на цю позицію. Не знаю чому, але мені це подобалося. Я, як і батько, не любив команди, яка символізувала цю країну. Одначе батько не був послідовним, бо, наприклад, дуже сильно вболівав за совєтську футбольну команду, може, тому, що в ній традиційно грало чимало спортсменів з України. У випадку із футболом батько зраджував свої принципи й гаряче вболівав за представників СРСР.

Моя мати була набагато однозначнішою людиною, включно зі своєю вірою у якийсь нібито справжній комунізм. Мені здавалося це дивним, а може, навіть і трагічним, бо вона пережила великий голод 1933 року. З великої родини, що складалася з одинадцяти осіб, вижила тільки вона і її матір. Мама ніколи не розповідала мені про голод, лише іноді у неї щось проривалося. Я дізнався про голод від батька, який час від часу нападав на маму, стверджуючи: як ти можеш вірити у комунізм, адже він знищив усю твою родину?! Для мене в матері важливим було те, що вона все-таки була людиною ідеї, людиною принципів. З моральної перспективи я, напевно, поважав її більше, ніж батька. Мені складно було сприйняти цинічне ставлення батька до стану речей, хоча я й розумів, що він є таким, яким є, і нема сенсу самому лізти на рожен. Але щось у позиції, яку займав батько, мене не задовольняло. Гадаю, я щось перейняв від обох своїх батьків. Від матері — її принциповість та ідейність, звичайно, не комуністичну, а антикомуністичну. Антикомунізм я, без сумніву, успадкував від батька. Тобто у матері я взяв форму, а у батька — зміст, чи навпаки. В кожнім разі, однаково високо ціную те, що успадкував від обох своїх батьків. На жаль, їх уже немає. Мама померла у 1979-му у віці 53 років. Я думаю, вона померла у такому відносно

молодому віці, тому що той великий голод, який вона пережила, назавжди позначився на її здоров'ї — протягом усього життя вона постійно хворіла. Батько помер недавно, у травні 2002-го.

Але в дитинстві найближчими тобі були дідусь із бабусею.

Напевно, коли я був зовсім малим. Доки я не пішов до школи, то переважно жив у діда з бабою, пізніше, зрештою, я проводив у них усі канікули. Однак тепер я думаю, що вплив діда з бабою на мене був мінімальним. Мій дід — може, такий був у нього характер, а може, так його навчило життя — був дуже замкнутою людиною. Я дивився на нього як на сільського інтелігента. З одного боку, щоденне сільське життя (у діда з бабою були садок, город), а з другого — церква, хор, яким дідусь дуже переймався, хвилювався, якщо у нього щось не виходило. Ще дитиною я ходив із ним до церкви. Мушу чесно сказати, що мені було нудно, бо православна літургія дуже довга, триває майже три години, а іноді й довше. Я трохи слухав службу, а трохи роздивлявся розписи на стінах, гру світла у вікнах.

Так чи так, але від діда з бабою я взяв не надто багато. Бабуся була простою сільською жінкою. Дуже енергійною. Безперечно, у родині вона домінувала: категорична, вона всім керувала, все вирішувала. Але вона не задумувалася над тим, що таке світ, який її оточує. Звичайно, більшовиків вона не любила, але, зрештою, їх узагалі мало хто любив, хоча люди про це намагалися прямо не говорити. Бабуся ж говорила про це відверто; час від часу, коли наша реальність їй допікала, вона проклинала більшовиків. Для мене все це було якимось звуковим тлом, я не вникав у сенс окремих фраз, але з них, врешті-решт, народжувалося моє переконання, що ця влада чужа, що ця система недобра, що вона неморальна, несправедлива. Але водночас, напевно, я успадкував це від матері, я був переконаний, що існує якийсь справжній соціалізм. Цієї ілюзії я позбувся досить пізно, напевно, вже закінчуючи школу, коли зблизився із дисидентським середовищем, коли почав читати самвидав.

Ми зі здивуванням прочитали в українському березневому номері "Вєнзі" за березень 1998 року, що твоя тітка була полькою.

Так, вона була католичкою. Я навіть не знаю, чи точно вона була полькою чи, скоріше, мала якесь польське коріння. Я не впевнений, але мені здається, що моя двоюрідна сестра була охрещена у като-

лицькій вірі. Моя тітка мала в Польщі родичів, які іноді до неї приїздили. Вона була справжньою львів'янкою довоєнного кшталту. Мій дядько, батьків брат, познайомився з нею під час навчання у Львові. Вся наша родина у зв'язку з тим, що всі навчались у Львові, перебралася з Волині до цього міста.

Розповідаючи про свою тітку у статті, надрукованій у "Вєнзі", ти змальовуєш образи жінок, що сидять і курять сигарети, розмовляючи своєю мовою.

У той час літні жінки, що курили, були явищем дуже нетиповим.

Ну, добре, ці жінки сиділи, курили свої сигарети й розмовляли, але говорили вони якоюсь іншою мовою. Звичайно, частково те, про що вони говорили, ти розумів, зміст випливав із контексту, але чи було у тебе відчуття, що це якийсь інший світ?

Спочатку ні. Зрештою, тоді я був іще таким малим, що взагалі не мислив національними категоріями. Я розумів, що це щось інше. Одначе я поєднував це зі Львовом, розумів, що це частина цього міста. Для мене, по суті, напівсільської дитини (зрештою, я виховувався у діда з бабою в селі), у цьому проявлялася якась специфіка цього міста, старого міста, довоєнного Львова. Я не замислювався над тим, чи це польське місто, чи українське, це був для мене просто старий, довоєнний Львів зі старими традиціями, зі старими звичаями й звичками. Саме такими категоріями я й оперував, коли спостерігав те куріння сигарет чи коли чув дивну мову. Але я думаю, що з таким самим інтересом я міг би прислухатися і до якогось галицького діалекту. У кожному разі я не замислювався, що оце ж поляки, про це ніхто не говорив, а я про це не думав. Це було щось інше, але це інше у моєму випадку вписувалося до "іншості" міста, куди я приїхав.

До школи ти ходив у Львові, був піонером?..

Звичайно, звичайно. Спочатку я був жовтеням, пізніше піонером. Наскільки пригадую, до всього цього я ставився з великим ентузіазмом. Пам'ятаю емоції, які я переживав, коли мені пов'язували червоний галстук. Такий собі гарцерський ентузіазм. Усе це можна проаналізувати у юнгівських чи фройдівських категоріях. Такий собі колективний психоз. Обряд ініціації. У кожному разі, в той час усе це

видавалося мені чимось позитивним. Жовтенятами ми ставали у першому класі. Коли святкувалася якась річниця жовтневої революції, нам чіпляли червоні зірочки з портретом Леніна. Усі діти повинні були ці зірочки носити.

А коли ти приїздив до діда з бабою у село, то хвалився, що ти жовтеня?

Ні. Загалом те, що мене зробили жовтеням, ні в кого з родини не викликало якихось емоцій, так само й мій ентузіазм, коли я став піонером, дуже швидко минув. Через неповний рік галстук, яким я так пишався спочатку, я почав знімати й ховати до кишені. Так само поводилися й мої ровесники. Радість колективізму дуже швидко минула. Наше заперечення галстуків не мало ідеологічного характеру, скоріше, це був елемент відкидання того, що є офіційним, тобто для нас нецікавим.

Якою у шістдесяті роки була початкова школа?

У нас початкова й середня школи були одним цілим (ми ходили до десятирічки). Я не дуже добре це пам'ятаю.

Як я розумію, для тебе перехід із домашнього середовища до шкільного не був драматичним. Із сімейної атмосфери до заідеологізованого світу?

Ні, це не було чимось особливим. Моє входження у шкільне життя відбувалося повільно. Лише 10–12-річним підлітком я почав відчувати, що вдома є обов'язковою одна поняттєва мова, а в школі інша. Я почав помічати різницю між, висловлюючись по-сучасному, офіційним та приватним дискурсом. Я усвідомив, що існують речі, про які в школі говорити не бажано. Коли я особисто зіткнувся з ідеологічною "інакшістю", то вже знав, що не треба її виявляти, не треба говорити про неї з учителями. При цій нагоді мушу підкреслити, що я навчався у Львові, що все-таки це була львівська школа. Мої ровесники були дуже схожі на мене, тобто їхні сім'ї також не надто вірили в комунізм і про деякі речі ми починали розмовляти у своєму колі дуже рано. Пригадую, що у шостому чи сьомому класі ми дискутували, наприклад, про те, чому Україна не може бути незалежною. При цьому єдиним висновком, якого ми дійшли, була констатація:

Україна не може бути незалежною, бо незалежною бути не може, бо якби могла, то вона вже незалежною стала б. Тоді це був голос простого хлопського здорового глузду.

У твоїй школі працювала Ірина Калинець. Вона була вчителькою?

Ні, їй не дозволяли бути вчителькою. Це було наприкінці шістдесятих років, тоді Ірину Калинець (так само як і її чоловіка Ігоря) вже інакше як націоналісткою не називали, вона могла працювати лише бібліотекаркою. Для вчителя працювати бібліотекарем було приниженням, але вона не мала іншого виходу — іншої роботи вона просто не могла отримати. Це була не надто цікава робота, та й оплачувалася вона не найкращим чином. Тоді бібліотекарями найчастіше працювали студенти-заочники або люди без вищої освіти.

Ти не маєш якихось особливих вражень про перші шкільні роки, а якими були твої роки навчання в останніх класах?

Починаючи з восьмого чи дев'ятого класу, почалися проблеми. Мені тоді було 15–16 років. Я був уже достатньо зрілою молодою людиною, аби відчути потребу бунту проти окремих аспектів довколишньої дійсності. Пам'ятаю, що у той час нашим класним керівником був добрячий мерзотник — учитель фізкультури. Він користувався виключно російською мовою, це було дивно, бо наша школа була все-таки українською. Значно пізніше, вже після процесів на початку сімдесятих років, я дізнався, що цей чоловік, працюючи вчителем, писав доносив до КГБ. Я думаю, що йому наказали стежити за Іриною Калинець. Звичайно, тоді у школі ми про це не знали; але відчували, що він людина підла. У нас із ним постійно були якісь конфлікти. Як і більшість ортодоксальних росіян, хоча, по правді сказати, не знаю, чи взагалі був він росіянин, чи ні — він часто казав, що він грек, — наш класний керівник нападав на все українське. Він залюбки демонстрував свою зневагу до місцевих жителів. Він любив покричати, що тут, у Львові, усі націоналісти. "Я б міг вам сказати іще більше", — вже тоді він натякав, що знає більше. Ну, просто дурень. Я навіть не знаю, чому КГБ користувався його послугами, бо, як правило, ця інстанція з ідіотами не співпрацювала. Російською мовою вели уроки також учителі трудового виховання та військової підготовки, й вони поводилися, як і наш класний керівник: з цілковитою до нас зневагою. Саме через них у нас складалося

враження, що вони почуваються тут окупантами, що "мєстним" вони не довіряють і внутрішньо їх ненавидять, намагаючись за всіма стежити й бути пильним. Саме тоді я й почав відчувати, що щось тут не так, що це чужа держава, чужа влада.

Приблизно у цей час ти разом із товаришами й почав випускати стінгазету.

Так, але почалося все з рукописних фейлетонів, таких собі пародійних "дисертацій" на здобуття звання доктора "наукових дурниць" чи щось подібне. Ми пародіювали шкільне життя, але начебто мимоволі заторкали й суттєвіші проблеми. Пам'ятаю, в одному з фейлетонів ми писали про будівництво шкільного гаража — для автомобіля директора. Звичайно, ми не займалися політикою, може, ми про неї тоді навіть і не думали. Так що ця ініціатива була загалом безневинною. Проте якось учителька занесла цю нашу писанину директорові, котрий негайно викликав нас до себе. Ми були певні, що нам влаштують добру прочуханку, тому йшли до директора в кепському настрої. Але в кабінеті була вже Ірина Калинець, не знаю, звідки вона там узялася, проте, нам пощастило. Вона взяла наші "дисертаційні" зшитки до рук і запитала, чи то ми це писали. Ми відповіли, що так, але більше такого не робитимемо. На це вона мовила щось цілком несподіване: навпаки, дуже добре, що ви це робите, давайте будемо разом випускати шкільну стінгазету.

Так ми почали з нею співпрацювати.

То була дуже велика газета, на кілька ватманських аркушів. Там були тексти, малюнки, фотографії. Звичайно, були і якісь офіційні замітки з нагоди різних річниць — ленінських, жовтневої революції, а найкраще було на Новий рік чи на Восьме березня. Офіційні замітки нас не надто обтяжували, тим паче що в іншій частині газети ми могли робити все, що захочемо. І ми намагалися робити це з гумором. Напевно, у нас це добре виходило, я мушу з гордістю сказати, що ця газета була досить популярною серед учнів. Коли вивішувався новий номер, коло нього завжди збирався натовп школярів. Кінець нашої газети був драматичним, дійшло до великого скандалу. Останній, як виявилося пізніше, номер ми підготували з нагоди сотої річниці від дня народження Леніна. Ця річниця була дуже великою подією. І відразу після того, як газету вивісили, нас у черговий раз викликали до директора. А там скандал: ви загорнули газету в бандерівський пра-

пор. Саме тоді я й дізнався, що існує щось таке, як бандерівський прапор. Доти я не мав про це найменшого уявлення. Виявилося, що наша стінгазета була випущена у жовто-блакитних тонах. Оформлення робив мій товариш, я й досі не знаю, вибрав він ці кольори випадково чи навмисно. Тоді він пояснював, що це була чистісінька випадковість, що йому вдалося дістати саме такий кольоровий папір. Виявилося, що на нас доніс наш колишній класний керівник — учитель фізкультури. Як я вже казав, я переконаний, що він мав завдання стежити за Іриною Калинець, бо ще тоді, коли був нашим класним керівником, розпатякував на тему злочинів, скоєних "націоналістами" й натякав, що навіть у нас у школі є такі люди. Тоді ми не мали поняття, про кого йдеться. Я навіть пам'ятаю, що один із товаришів пожартував, що, напевно, йдеться про директора. Тоді він відповів: "Ні, це не директор". Звичайно, він не сказав, що це Ірина Калинець, але оскільки був дурним, то постійно ляпав якісь дурниці. Пригадую, що за якихось обставин він похвалився, що має друзів у КГБ. Він був настільки примітивним, а може, й просто настільки нахабним, що не вважав за потрібне подібні речі приховувати. І от саме цей чоловік здійняв великий галас довкола нашої газети, саме він і доніс на нас директору, а той злякався. Хоча директор, як і інші вчителі, не був надто відданий системі, проте з огляду на те, що донос було подано офіційно, він мав якось на це відреагувати. Найбільше тягали мого товариша, який робив художнє оформлення газети. До школи викликали і його батька. Між іншим — батько цього мого товариша був лояльним совєтським чиновником родом зі Східної України. Він займав досить високу посаду у профспілках. І саме він на цій зустрічі сказав директору, що в школі погано впливають на його сина, й він просить знайти винних. Так що вся ця справа була досить розкручена.

Від часу, коли ми почали робити газету з Іриною Калинець, ми з нею дуже зблизилися. Ми почали бувати у неї вдома. Вона дуже вміло розширювала наш кругозір, даючи нам читати цікаві книжки. Спершу це були легальні видання, що їх влада не дуже схвалювала. Таким чином ми і познайомилися з шістдесятниками: Шевчуком, Драчем, Вінграновським, Симоненком. Симоненка ми сприймали найкраще, може, тому, що він був найпростішим і відразу ж було видно його ідеологічні підтексти. Драч і Вінграновський були для нас, напевно, надто складними. Пам'ятаю, що я не зовсім розумів цю поезію. З плином часу Калинець почала нам давати й інші тексти. Зокрема — українські книжки, видані у Словаччині, в Пряшеві (Винниченка й

Антонича), згодом також часопис “Дукля”. З останнього мені дуже запам'яталася, я й досі дуже її ціную, стаття Івана Дзюби, присвячена Драчеві та Вінграновському. Це був блискучий текст, в якому Дзюба порівнював обох цих поетів і загалом розповідав про явище шістдесятництва. Думаю, що ця стаття дуже допомогла мені зрозуміти поезію Драча й Вінграновського, я подивився на них іншими очима. Від Ірини Калинець ми також отримали тексти авторів “розстріляного відродження”, які були видані в часи відлиги. Завдяки їй ми познайомилися тоді з усім, із чим можна було познайомитися легально. Найголовніше враження полягало в тому, що існує якась інша література, яка не вписується в канон соцреалізму та совєтської традиції. Важливою була й передмова Михайла Мольтара до пряшівського видання Винниченка, яка вперше відкрила переді мною панораму літератури двадцятих років. Десь у 1969–1970-х я почав отримувати від Ірини Калинець нелегальні видання. Саме тоді я прочитав перефотографовану працю Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”, книжку Сверстюка “Собор у риштуванні” (бельгійське видання), машинописне “Лихо з розуму” Чорновола, дуже цікаву відповідь того ж Чорновола на пасквіль Стенчука, присвячений Дзюбі. Стенчук — це був псевдонім кількох авторів, які давали відсіч книжці “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Текст Чорновола був блискучим, у ньому він дощенту розбив усю аргументацію таємничого Стенчука. Ця відповідь, здається, називалася: “Тридцять запитань інтернаціоналістові”* . Ці книжки здавалися мені надзвичайно цікавими, я просто жив ними, тож не міг опиратися прагненню поділитися ними з іншими. Я давав ці книжки своїм товаришам із класу, ми робили з них виписки. Звичайно, це діялося без відома й згоди Ірини Калинець, яка значно краще розумілася на конспірації. Нелегальні видання вона давала мені лише тоді, коли ми були самі — ніколи при свідках.

Загалом мушу сказати, що на мене велике враження справила сама квартира Калинців. Вона була облаштована аскетично, але зі смаком. Велика бібліотека, якісь свічники, щось дуже нетипове для совєтської буденності. Ця квартира асоціювалася у мене чи то з монастирською келією, чи то з музеєм. Чудові картини на стінах. Може, вони справили на мене таке враження тому, що доти я не бачив у жодній львівській квартирі цікавого модерного живопису чи графіки. Те, що я побачив, не мало нічого спільного із соцреалізмом. Автора-

---

* Справжня назва звучить: *66 запитань й зауваг інтернаціоналістові.*

ми цих речей були митці з кола шістдесятників: Сорока, Безніско, Остафій. А якщо до цього ще додати цікаві розмови, то стане ясно, що все це мало для мене переломне значення. Саме у квартирі Ірини Калинець я зовсім випадково познайомився з людьми, яким невдовзі судилося потрапити до в'язниць і то на багато років: з Валентином Морозом, Чорноволом. Саме після суперечки з Морозом я позбувся останніх ілюзій щодо існування якогось "справжнього" комунізму.

Ми вже підійшли до кінця шістдесятих. Ти казав, що добре пам'ятаєш 1968 рік.

Я це добре пам'ятаю, бо це було влітку. Ми всі разом були на відпочинку у діда з бабою під Луцьком. Пам'ятаю, як напружено уся моя родина стежила за тогочасними подіями: читали газети, слухали радіо й постійно коментували політичну ситуацію. У повітрі висіла буря, було відчуття великої кризи, усі чекали найгіршого. Я, звичайно ж, не вникав тоді у це глибше, але з уривків розмов, які долинали до мене, відчував, що атмосфера довкола гнітюча. Усі були переконані, що Радянський Союз втручатиметься. Коли радянські війська ввійшли до Чехословаччини, мою родину опанував гнітючий стан, може, для них це була навіть трагедія.

Якими були твої зв'язки з Іриною Калинець після того, як ти закінчив школу?

У 1970 році наші шляхи з Іриною Калинець почали розходитися: спочатку її звільнили зі школи, потім я вступив до Львівської політехніки. Перший курс був доволі важкий, а в січні 71-го я потрапив до лікарні із запаленням легенів і півроку проборсався з усілякими ускладненнями. Втім, я й далі навідувався до Ірини Онуфріївни, проте на той час мене захопило вже інше, ближче мені середовище. Власне, ще коли я навчався у десятому класі, Ірина Калинець познайомила нас, тобто мене і двох моїх товаришів, із Григорієм Чубаєм. Це було навесні, якось увечері ми зайшли до неї, а вона, як завжди, трохи іронічно сказала: "Я хочу вас познайомити із визначним поетом — це Григорій Чубай". Тоді Чубай видався мені старшим, ніж був насправді. Мені здавалося, що йому десь близько тридцяти, потім виявилося, що він лише на чотири роки старший від мене. Здається, він мав якусь хустку на шиї, на обличчі — кількаденну щетину, —

одне слово, богема. Ірина попросила, щоб Чубай прочитав свою поему “Вертеп”. Поема мене шокувала. Вона справляла більше враження, ніж усе, що я досі читав. Після “Вертепу” Симоненко, Драч, Вінграновський цілковито поблякли. Я відчував, що переді мною стоїть надзвичайно могутній поет, про якого я нічого не чув, і думав: чому ми нічого про нього не знаємо? Я й сьогодні вважаю, що “Вертеп” — це дуже добра поезія, але думаю, що тоді цей твір справив на мене таке велике враження ще й тому, що Чубай прочитав цю поему сам, а він мав надзвичайний акторський талант, умів читати поезію як ніхто, буквально гіпнотизуючи. Єдиним моїм прагненням було отримати від нього цей текст. Чубай дуже неохоче давав свої вірші будь-кому, може, зважаючи на безпеку. Однак після цієї першої зустрічі я знав одне: я хочу бути до цієї людини якомога ближче.

Тож я був дуже радий, коли Чубай подав мені знак, запросивши якось до літературної студії при університеті на читання віршів. Я бачив, що ця людина має магічний вплив, але, водночас, я був свідомий того, що переважна більшість людей живе зовсім в іншому світі. Та головне — я побачив, що сірий світ довкола мене має альтернативу, є молоді люди, які не погоджуються із цим офіційним світом, але й, водночас, не є фанатиками якоїсь ідеології, живуть нормально. Передусім це була добра поезія, добра естетика і, водночас, про позиція альтернативного мистецького життя. Потім я почав заходити на квартиру до Григорія на Погулянці. Коли я прийшов туди вперше, мене приємно вразила велика бібліотека, молода й симпатична дружина (напевно, саме такою й має бути дружина поета), кількамісячна дитина, там постійно крутилися якісь люди, вони дискутували між собою, брали почитати книжки. Тут усе вабило. Складалося враження, що Чубай усіх і все знає, що він чудово орієнтується в усіх культурних подіях: що вийшла та чи та нова книжка і її варто купити, відкрилася цікава виставка і її треба побачити, доки ще не закрили. Я не пригадую, в якій послідовності через нього я познайомився з Олегом Лишегою, з Віктором Морозовим, до концерту якого він привернув мою увагу: “Миколо, у твоєму інституті в рамках фестивалю “Весна — політехніка” даватиме концерт Морозов”. Я пішов, і справді, варто було. Чубай відігравав роль такого собі каталізатора, який прискорював процес нашого інтелектуального дозрівання. Він дуже любив Лорку, скрізь із ним носився, також дуже цінував Аполлінера. Пам’ятаю, що в той час книжка Юлії Гартвіґ про Аполлінера вважалася однією з найвизначніших, усі її читали. Мене ця книжка глибоко

вразила. Розповідь про французьку богему дуже нагадувала мені наше львівське середовище. Ми також збиралися з будь-якого приводу. Бувало, йдемо на концерт, а потім заходимо до когось із наших випити кави чи склянку вина. Написавши щось, я йшов до Чубая, щоб відразу йому показати. А там завжди можна було застати Лишегу, Морозова чи Романа Кіся, який був страшенно начитаним. Уже в той час він добре знав Леві-Строса, Фройда, Виготського і навіть Сепіра та Ворфа.

Чубай був мені дуже близьким, може, внаслідок незначної вікової різниці між нами. З ним я міг бути на ти, чого не міг собі уявити в стосунках з Іриною Калинець, котру завжди сприймав як учительку. Та й усе товариство, яке оберталося довкола Чубая, дуже мені підходило, кожний тут щось писав, щось малював — як, наприклад, Орест Яворський, котрий малював дотепні сюрреалістичні картини, хоч сюрреалізм, як і взагалі модернізм, був тоді в СРСР заборонений.

Чубай не говорив про політику прямо. Одначе з його різноманітних висловлювань було ясно: для нього співпраця з офіційним світом була річчю неможливою. На його думку, для митця це було б самознищенням. Поведінка Чубая полягала не у конфронтації з системою, а в її зневажливому ігноруванні. Офіційний світ функціонував сам по собі, а ми самі по собі. Ми мали власне середовище. Гадаю, такі книжки, як Юлії Гартвіґ, якоюсь мірою відповідали нашим настроям, зміцнювали нашу переконаність, що ми маємо рацію: ми поки що ще не визнаний авангард. Не ми перші й не ми останні. Ми робимо те, що нам і слід робити, і — загалом — маємо рацію.

Найчастіше ми зустрічались у Чубая, але заходили також і до Морозова, який мав свою майстерню у підвалі (жив у тещі). Тобто мав власну кімнатку, де ми могли собі посидіти, випити, послухати його нові композиції. Саме тоді Морозов почав писати музику на вірші українських поетів, раніше він переважно займався фольклором. Я думаю, що він це робив під впливом Чубая, котрий теж дуже добре орієнтувався в музиці. Мав чудову колекцію платівок. Саме він відкрив нам Чеслава Нємена* , у той час дуже популярного. Саме Чубай показав нам платівки Нємена, на яких той співав польську поезію, зокрема Норвіда**. Це було щось фантастичне, вражаюча музика й

---

* *Чеслав Нємен* (1939–2004) — польський пісняр, композитор, інструменталіст. Автор музики до текстів польських поетів.

** *Ципріан Каміль Норвід* (1821–1883) — один з найвидатніших польських поетів періоду романтизму.

подив, що поезію можна передати таким чином. Звичайно, це був стимул для того, щоб прочитати Норвіда й інші тексти. Я думаю, це справляло особливий вплив на Морозова, бо саме тоді він почав компонувати музику до української поезії. Спочатку до поезії Лишеги. Морозов дуже любив Лишегу. Зрештою, вони разом училися, пізніше їх обох виключили з університету. Морозов писав музику до віршів Чубая й до української класики: Антонича, Тичини. Він створив справді чудову композицію "О, панно Інно". Але він писав музику і до віршів Лорки. Вплив Чубая на Морозова був помітним навіть у доборі цих текстів, бо Чубай міг, наприклад, напам'ять декламувати раннього Тичину, практично знав його усього. Я думаю, що Морозов вибирав поезію саме цих авторів, бо то були улюблені поети Чубая.

Отож ми завжди були разом. Мої батьки не заохочували цих моїх зв'язків. Вони інтуїтивно відчували, що їхній син пхається туди, куди пхатися не повинен, що замість нормально вчитись у політехніці (втім, я не мав проблем із навчанням), я вплутуюся у вельми підозріле з ідеологічної точки зору. Вони відчували, що це погано скінчиться, і так воно й сталося.

1971 року ми видали "самвидавчий" альманах "Скриня". Він був пристойно зшитий, оформлений (гарна графіка Володимира Онищенка на обкладинці). Там було й моє оповідання у кафківському стилі, а також поема Чубая "Марія", вірш Лишеги, були й переклади — сам Чубай переклав "Смішного стариганя" Ружевича. "Скриня" видавалася дуже малим тиражем, ми, власне, й не встигли виготовити стільки примірників, скільки хотілося. Було, здається, лише п'ять примірників, передрукованих на машинці і зброшурованих вручну. Ми видали "Скриню" в недобрий час, бо на початку 1972 року в Україні якраз почалися кагебістські репресії, арешти. Наш альманах реквізували при обшуку у Чорновола, у Чубая і ще в когось, так що на сьогодні, як мені відомо, існує лише один примірник "Скрині", власником якого є Галина Чубай. Реквізиція альманаху була достатнім приводом, щоб потягнути нас на допити. Звичайно, КГБ йшлося не про саму "Скриню", адже ми намагалися в ній оминати політичні питання. Для органів загрозливим був сам факт несанкціонованого видання. Ну, і я думаю, що вони хотіли використати цю справу як нагоду нас пошантажувати. Адже вони знали, що ми підтримуємо зв'язки з Іриною Калинець, що отримуємо від неї самвидав. Я зрозумів це з питань, які мені ставили під час слідства. Я й до сьогодні не знаю, чи то було наслідком прослуховування моєї квартири, чи,

ймовірніше, кагебісти користувалися свідченнями двох моїх колишніх однокласників, які теж навідувалися до Ірини Онуфріївни. На суді вони дали свідчення проти Ірини Калинець, як цього і домагалися кагебешники. Під час усього слідства я твердо стояв на позиції, що нічого не знаю й нічого не бачив, а влітку, коли мав відбутися суд над Іриною Калинець, я, сказати б, "утік" на два місяці до Сибіру зі студентським будівельним загоном. Чубай теж намагався зникнути на час суду, проте втік вельми невдало — до своїх батьків на Рівненщину. Звичайно, органам було нескладно знайти його й привезти машиною на судове засідання. У Чубая виникала дуже складна дилема: чи підтвердити щось, про що він необережно сказав під час слідства, чи заперечити й разом із підсудними потрапити до табору. Він вибрав перше. і цей вибір став для нього великою життєвою травмою, драмою, я б сказав, навіть трагедією. Я думаю, що великою мірою саме це й стало причиною його смерті.

Факти були такими. Чубая, як і інших, арештували в січні 1972 року, протримали тиждень чи два і випустили. Після того, як його звільнили, з'явилися різні чутки, які, ймовірно, поширювало саме КГБ, що начебто Чубай погодився з ними співпрацювати. Я в це не вірю. Якби це було правдою, він міг би зашкодити безлічі людей, і безперечно, що і я, і Лишега, і багато інших потрапили б до тюрми. У будь-якому разі КГБ мало б набагато більше інформації, ніж це випливало із допитів, на яких я був пізніше. Одначе, якщо йдеться про Калинців, то я допускаю, що він міг чимось їм зашкодити. Їхні взаємини були складними, вони мали якісь особисті проблеми, конфлікти. Я думаю, що КГБ могло на цьому зіграти. Звичайно, тут міг відіграти роль і звичайний людський страх. У кожному разі він, напевно, сказав щось не те, а коли його випустили, то опинився перед дилемою — чи підтвердити на суді свої зізнання, чи ні. Я думаю, що час перед судовим засіданням був найскладнішим півріччям у його житті, коли він, по суті, тікав від самого себе. Пам'ятаю, що він був суцільним клубком нервів. Думаю, що його невдала втеча зі Львова напередодні судового засідання багато про що говорить. Відтоді Чубай дуже змінився, наші стосунки, можливо, й не погіршилися, проте стали дещо скутішими. Моє ставлення до нього не змінилося: тоді, як і сьогодні, я дуже йому симпатизую й дуже його поважаю. У мене було враження, наче його мучить щось ізсередини, щось непокоїть, він мовби сам себе намагався переконати, що все гаразд, що він лишився таким самим, як і до слідства. Він переконував себе й нама-

гався переконати інших; він надто багато про це говорив, докладав надто багато зусиль, забагато було в його поведінці нервового підкреслювання, що все гаразд. Згодом він напише таку поему — останню у своєму житті — під назвою "Говорити, мовчати і говорити знову". Цей твір дуже незрозумілий, метафоричний, але якщо прочитати його уважно, ви відчуєте, що ж із ним тоді сталося, яку трагедію він пережив. На мою думку, це надзвичайний твір, я вважаю, що це один із найкращих текстів в українській літературі. І як я вже казав, ця поема підсумовує драму Чубая. Тож, хоча ми й підтримували стосунки, вони все-таки не були вже такими близькими й щирими, як до арештів. Між нами виріс невидимий мур. Я не думаю, що це пояснювалося якоюсь проблемою між мною і Чубаєм, це була проблема між Чубаєм й усім світом. Більшість наших знайомих, як і я, відчували, що він заблокований.

Восени 1972 року, вже після процесів, за участь у виданні "Скрині" з університету вигнали Олега Лишегу, який відразу ж потрапив до армії, вигнали й Віктора Морозова. Його не могли вигнати за націоналізм, бо він — етнічний росіянин, тож його вигнали за те, що він не склав якогось екзамена. Виключення Лишеги й Морозова з університету було особливо неприємним, бо обидва вони були вже на останньому курсі. Роман Кісь, на щастя, встиг уже на той час одержати диплом.

Хоч мені, начебто, вдалося відкрутитися від свідчень та суду над Калинцями, клопоти з кагебістами не закінчилися. Коли після канікул я почав третій курс, КГБ знову взялось за шантаж, тиснучи на керівництво політехнічного інституту. Мені здається, інститутське начальство не хотіло мене виганяти. Зрештою, я був гарним студентом і мав добрі оцінки. Тож справа затяглася аж до весни 1973 року. Навесні мене викликав декан і каже: "Знаєте, Миколо, переді мною лежить лист із КГБ, в якому говориться про те, що ви брали участь у виданні нелегального журналу "Скриня", що ви підтримували зв'язки з націоналістичними елементами міста Львова, а на допитах не були відвертим. Я прочитав цю "Скриню" (напевно, КГБ послало йому примірник), жодної політики тут не бачу. Але навіщо вам це було потрібно? Тепер мусимо щось зробити. Мусимо розглянути вашу справу на комсомольських зборах. Я пропоную, щоб ви засудили свій вчинок, а ми постараємося усе це якось зам'яти". Я вагався, що у такій ситуації зробити. Засуджувати самого себе мені не надто хотілося, а з іншого боку, гризли думки про навчання і про батьків, яких,

між іншим, репресії так налякали, що вони понищили всі мої рукописи. Рукописів мені, власне, не шкода, але шкода листування, де були, зокрема, й надзвичайно цікаві листи від Чубая.

Тож перед самою екзаменаційною сесією відбулися комсомольські збори, які проходили за заздалегідь підготованим сценарієм. Від партійної організації на збори прийшов старий кагебіст, викладач марксизму-ленінізму, який коротко виклав офіційну версію подій. Після нього виступив староста групи, член партії, який засудив мою поведінку. Але оскільки він був місцевим та й цілком порядним чоловіком, то суть його виступу зводилася до того, що я все-таки добрий студент і просто випадково потрапив у всю цю історію. Після цього кожний комсомолець мав устати й засудити мене. Той факт, що виконати цей ритуал змушували усіх, був найганебнішим. Повинен однак зазначити, що в усій студентській громаді не знайшлося жодного мерзотника, котрий би робив це з натхненням і задоволенням. Усі почувалися ніяково й намагалися якось викручуватися: "Ну так, він вчинив погано, але, але, але...". Усі виступи переважно й зводилися до цих "але". Наприкінці мав виступити я сам. Теж намагався якось викручуватися. Пробубонів, що й гадки не мав, що не можна видавати журнал без чиєїсь згоди, і що коли цього справді не можна, то я, звісно, каюся. Як ні, то ні. Більше не буду. Після чого збори, всупереч тискові КГБ, постановили винести мені сувору догану по комсомольській лінії з записом до особової справи, але з інституту не виключати. Це рішення не задовольнило КГБ, тому невдовзі скликали ще одні збори — комітету комсомолу всієї політехніки, щоб начебто затвердити рішення первинної організації. За статутом, вони змінити його не могли, мусили це затвердити. Але публіка була там підібрана та, що треба: кар'єристи, які чудово знали, що роблять і навіщо. Там постанову первинної організації вони ніби затвердили, але додали до неї ще пункт: клопотання перед ректоратом про моє відрахування з інституту. Курйозність полягала в тому, що мене виключали з інституту, але я залишався комсомольцем. Формально я залишався членом їхньої комсомольської організації. Мабуть, це був унікальний випадок у масштабі всього Совєтського Союзу: студент, якого виключили з інституту, але не виключили з комсомолу.

Як я вже казав, усе це відбувалося під час екзаменаційної сесії. Я навіть склав три перші іспити, мені лишилося скласти лише два, коли надійшла інформація, що мене виключено. Я пішов до декана й просто запитав: "На біса було ламати цю всю комедію? Я, як останній

дурень, каявся, казав, що засуджую свій вчинок. І пощо?". Декан безпорадно розвів руками: "Я справді цього не сподівався. Я й допустити не міг, що тиск буде таким сильним. Ви їм у печінках сидите, і, як мені здається, тут ідеться не про "Скриню". Але прошу Вас цим не перейматися, складайте іспити". Коли я зауважив, що я вже не студент, він запевнив, що так чи так, два останніх іспити у мене приймуть: "Закінчуйте третій курс, попрацюєте, а тоді ми спробуємо поновити Вас на заочному". Таким чином, два останніх іспити на третьому курсі я складав, уже не будучи студентом політехніки. У це важко повірити, але це дуже відповідає совєтському стилю. Я складав ці іспити без особливого ентузіазму, але, що цікаво, викладачі ставилися до мене дуже добре. Я без зайвих запитань отримував четвірку, а потім викладачі, звичайно, дуже стримано, втішали мене: "Не впадайте у розпач, тримайтеся". Вдома настрій, звичайно, був дуже поганим. У мене стався конфлікт із батьками. Я сердився на них за те, що вони знищили мої рукописи. Вдома я просто не витримував. Тож вирішив поїхати геть. Один мій приятель порадив влаштуватися на будівництві залізниці, бо там дають житло. Я так і зробив. Таким чином я опинився в Карпатах, у невеликому селищі Гребенів, між Сколе і Славськом. Я жив у вагончику з робітниками. У вихідні навідувався до Львова, не до батьків (наші стосунки були тоді дуже тяжкими), а до товаришів по навчанню. Тоді мене приємно здивувало, що ніхто від мене не відцурався. Я не помічав, щоб мої друзі боялися спілкуватися зі мною. Навпаки, усі ставилися до мене дуже щиро. Може, тому, що це була політехніка. У політехнічному інституті була набагато ліберальніша атмосфера, ніж в університеті. До мене в Карпати, особливо на вихідні, коли я був удільним господарем усіх вагончиків (бо робітники із сусідніх сіл роз'їжджалися на вихідні по домівках), приїздили мої львівські друзі. Я влаштовував собі своєрідне Закопане* , такий собі приватний пансіонат для друзів. Влітку усе це мало дуже мальовничий вигляд, але взимку легко не було. До лома, яким я довбав мерзлотний ґрунт, примерзали руки, вода у вагонах замерзала, одне слово, приємного було мало. На залізниці я працював два роки. Вже через рік я зробив спробу повернутися до інституту, але безуспішно. Через два роки мене таки поновили на заочному відділі, очевидно, тому що, документи на цю форму навчання не мусили проходити через відділ кадрів. Я відразу ж пішов на п'ятий курс (програма денної та заочної форми навчання була

* Закопане — популярне місце літнього відпочинку в Польщі.

різною). Власне, я вже й не дуже хотів там учитись, але закінчив інститут в основному з огляду на батьків, які були в страшному розпачі через те, що, як їм здавалося, змарнував собі життя. Зрештою, мушу сказати, що викладачі, котрі знали мої проблеми, ставилися до мене дуже добре. Траплялися навіть випадки, що на екзамені мене взагалі не запитували, або запитували, де я працюю, як мені живеться і т. п. Бувало, наприкінці викладач запитував: "Що вам поставити?" — "Мені все одно". — "Мені також. П'ятірка". Я закінчив навчання з дуже добрими оцінками, хоча вже віддавна й не думав працювати інженером, по суті, я ним так і не працював.

Коли я вступив на заочну форму навчання, то кинув роботу на залізниці й пішов працювати до театру. Тепер я думаю, що підсвідомо я повторив життєвий шлях Чубая, який також свого часу працював у театрі. Я працював там електриком. Це тривало майже два роки і по-своєму було цікавим. Тоді я вивчив напам'ять "Річарда III", якого в той час грав Ступка. Не кажу вже про те, що це середовище мені більше підходило, ніж середовище залізничників. Недолік був один — дуже низька зарплата. Зате разом із театром ми їздили на гастролі до Білорусії — до Мінська й Вітебська.

У цей час я отримав власне помешкання. Мої батьки багато років стояли на квартирній черзі. Нарешті, вони отримали три кімнати на новому львівському масиві, а я зайняв діру, в якій ми жили досі. Це була кухня з кімнаткою без будь-яких вигод. Туалет був надворі, воду треба було носити відрами. Одначе у віці двадцяти трьох років я вже мав власний дім. Звичайно, це мало свої наслідки в мистецькому контексті, бо моя квартира відразу ж стала центром неформального мистецького життя Львова. Усі мої друзі постійно тут зустрічалися. Усі знали, що ключ від квартири лежить у поштовій скриньці, тож вони не переймалися тим, чи я вдома. Завдяки цій квартирі, крім моїх старих друзів, я заприятелював із багатьма новими. Тоді я познайомився з Юрком Винничуком (також завдяки Чубаю), але й також із рядом людей молодшого покоління, яким було по 17–18 років. Передусім це були учні Романа Безпалківа з художньої школи ім. Івана Труша. Певною мірою завдяки Романові ми й змогли зустрітися. Це були його учні і в прямому, і в переносному значенні цього слова. Тобто мені здається, що його вплив на них виходив далеко за межі формального зв'язку "вчитель — учень". До цієї групи належали славетні нині Кох і Кауфман, Славко Шимін і Богдан Турецький, Микола Крицький, невдовзі я познайомився також і з Миколою Кума-

новським, котрий був трохи від мене старшим. Тоді до нас прибилася й Оленка Бурдаш, дуже цікава художниця й екзотична особа. Моє середовище зробилося ширшим і різноріднішим. Помешкання на Кавалерійській було для них своєрідним клубом, куди приходили почитати вірші, подискутувати, взяти якусь книжку (я давав охоче). Я намагався радити своїм молодшим друзям, що їм варто прочитати, а що ні. У нашому середовищі дуже популярним був "Всесвіт". Між іншим, цей журнал нам відкрив Чубай. Пам'ятаю, як у 1971 році Чубай порадив мені з нового року передплатити "Всесвіт", бо головним редактором став Павличко. Звичайно, Чубай мав рацію, тоді "Всесвіт" був найкращим, власне, єдиним добрим українським журналом.

Наскільки я зрозуміла, коли ти отримав цю квартиру, або, скажемо інакше, коли ця квартира тобі дісталася, ти почав відігравати для молодих людей таку саму роль, яку для тебе відігравав Чубай, ти став таким собі гуру вашого середовища.

Я думаю, що підсвідомо я саме так і поводився. Я хотів так поводитися, бо був переконаний, що поводитися треба саме так, бо життя має тривати, незважаючи на те, що за нами наглядає КГБ, що ми час від часу стаємо жертвами якихось провокацій чи репресій. Репресії були незначними й дурними, але вони все-таки були. Наприклад, одного разу я влаштував у себе виставку картин молодих людей із нашого кола. Виставка виявилася досить популярною. От тільки майже всіх її учасників викликали до КГБ, цих молодих хлопців забирали просто з училища й допитували весь день. Звичайно, в їхньому віці це була травма, і я навіть дивуюся, що ніхто з них не зламався. Після допитів усі приходили до мене й розповідали, про що їх запитували. Звичайно, всіх намагалися переконати, щоб вони дали свідчення проти мене — мовляв, я погано на них впливаю, даю їм нелегальну літературу тощо. Щиро кажучи, у цей час я вже не мав доступу до політичного самвидаву, тож просто не міг його розповсюджувати. Може, саме тому КГБ не надто серйозно поставилося до нашого "клубу". Нами цікавилися тією ж мірою, що й усіма іншими, але я думаю, вони усвідомлювали, що ми не політична група, ми не дисиденти. Звичайно, вони хотіли нас налякати, когось притиснути, когось завербувати. Я не знаю, чи встановили у моїй квартирі підслуховувальні пристрої, чи, може, їм вдалося когось завербувати до співпраці, бо деякі з наших розмов КГБ дуже добре знало. Під час

моїх допитів я міг зорієнтуватися, що деякі епізоди їм добре відомі. Якщо йдеться про мене, то на допитах я завжди говорив, що того чи того моменту не пам'ятаю, а того факту взагалі не було, а того я не пригадую і т. д. В кожному разі, дрібні провокації траплялися. Найбільше нас переслідували у 1978–1979 роках. Львівська газета "Ленінська молодь" навіть опублікувала блискучий кагебістський пасквіль на мене. Він називався "У пошуках тупика". Цю статтю підписав один із викладачів педагогічного інституту з Дрогобича. Я не називатиму його прізвища, бо тепер це дуже активний діяч національного відродження. Зміст статті зводився до того, що, на жаль, серед молодих і здібних авторів трапляються випадки, коли вони в гонитві за дешевою славою впадають у декадентські настрої, потрапляють у тенети різного роду модернізмів, формалізмів, які не відповідають духові реального соціалізму. Одним із таких є Микола Рябчук, котрий має певний талант, але йому захотілося дешевої слави у середовищі істеричних шанувальниць (саме такі par excellence кагебістські формулювання там уживалися), і відтак з-під його пера з'явилося оповідання "Тост за здоров'я чорного кота та інших сторонніх осіб", написане без жодних розділових знаків і т. д., і т. п. Я думаю, що КГБ готувалося до серйознішої розправи зі мною. Тоді було прийнято, що перед арештом правопорушника обпльовували у пресі, особливо якщо ця людина вже мала якесь ім'я у своєму середовищі. А я на той час уже мав перші легальні публікації у часописі "Всесвіт". У Павличка я надрукував дві статті про Стаффа* і Кохановського** , а в часописі "Жовтень" завдяки Володимирові Лучуку та Юрієві Ковалю з'явилися мої перші вірші. Ну, і в 1977 році я почав навчатися в Літературному інституті в Москві. В кожному разі я був уже трохи знаною особою. Проте вони, напевно, не зібрали потрібної інформації, і справа закінчилася нічим. Тобто майже нічим, бо Літінститут мені довелося-таки покинути. Зрештою, щиро кажучи, для того, щоб нас переслідувати, не було якихось вагомих підстав. Ми не підтримували жодних зв'язків із політичним "самвидавом" і не мали жодних зв'язків із закордоном, а це їх хвилювало найбільше. Майже на кожному допиті мене запитували, з ким я підтримую зв'язки, куди ходжу. Особливо, я помітив, їх турбували мої московські контакти.

---

* *Леопольд Стафф* (1878–1957) — польський поет, драматург і перекладач.

** *Ян Кохановський* (1530–1584) — найвидатніший польський поет ренесансу.

Закордон був для кагебістів ворогом номер один. Я думаю, що саме через те, що я в той час не мав жодних зв'язків із закордоном, мені й вдалося усе це пережити без особливих втрат. Під враженням усіх тих затримань і допитів моїх друзів я написав 1978 року поему під назвою "Зима у Львові". Це дуже метафоричний текст, який важко зрозуміти, якщо не знати обставин, за яких він створювався.

Як я вже казав, наприкінці 1978 року мені довелося піти з Літературного інституту. Ректор порадив мені забратися добровільно і я скористався його порадою. Він дав мені зрозуміти, що, крім львівських справ, має ще й інформацію з КГБ про якісь мої московські розмови в гуртожитку. Знову ж таки я не знаю, чи то хтось на нас доносив, чи, може, наші кімнати прослуховувалися. Зрештою, я думаю, що це була добре продумана стратегія КГБ, яке старалося, щоб зацікавлена особа не могла зорієнтуватися, чи є у її колі донощик.

Прослідковуючи твій життєвий шлях, можна сказати, що він має такий вигляд: спочатку коло Чубая, потім коло, в якому ти сам був центральною постаттю. А яким був у той час офіційний Львів? Адже був "Жовтень", у якому ти навіть друкувався. Чи мали ви якісь спільні точки перетину з офіційним Львовом, чи, може, це були два окремі світи?

Це досить цікаве питання. По-перше, ми, звичайно ж, знали шістдесятників, ми навіть відчували до них симпатію, хоча й не сприймали того, що сталося із частиною з них. Чубай навіть написав був такий короткий памфлет: "Вклались критики під возом/ в трансі самоприспання. / Спить Коротич під наркозом/, в сні сідає на коня. / Спи, мій любий, ніжний Драче, / Спи, Павличку, мій байстрюче. / Мама піде та й заплаче, мама рученьки покруче". Мамою була українська література. Всіх рядків не пригадую, але закінчувався вірш словами: "Мама нині дуже вбога. / Може, піде попідтинню, /пошукає Хвильового".

Завдяки Чубаю ми знали, що існує напівофіційна література і намагалися за нею стежити, хоча після 1972 року стежити вже не було за чим, бо те, що у цей час почав писати Драч чи Іваничук, не мало жодної цінності. Ми зрозуміли, що настали такі часи, коли друком нічого цікавого офіційно не з'явиться. Те саме було і з виставками. До 1972 року на них іще можна було ходити, іноді траплялися й цікаві мистецькі події, як, наприклад, виставка Любомира Медведя або колективні виставки, проте після 1972-го року це припинилося. Так

само й з театром. Чубай чудово в цьому орієнтувався, адже він якийсь час працював у театрі; він запрошував нас на всі цікаві прем'єри. Тоді був поставлений "Камінний господар" Лесі Українки зі Ступкою й Кадировою у головних ролях, дуже добрий був і "Річард III", цікавою була "Марія Заньковецька". Останній текст був загалом безневинний, напівграфоманський, ну, такий собі біографічно-описовий текст про життя акторки кінця XIX — початку XX століть Марії Заньковецької. Але саме цей спектакль викликав великий скандал, бо в кожній, навіть найбезневиннішій фразі цієї п'єси глядачі прочитували політичний підтекст. До цього спектаклю постійно чіплялася цензура, почалося це ще перед прем'єрою, а пізніше з вистави щомісяця щось знімали. Пригадую, перед прем'єрою, на так званій "здачі" вистави (за совєтським звичаєм нову виставу спочатку приймали "представники громадськості" — відповідно підібрані комсомольські та інші активісти), я звернув увагу на певний епізод, де, здається, Кропивницький гуляє по місту, а до нього підходить поліцейський і просить контрамарочку на виставу. На що Кропивницький відповідає: "У театрі поліції досить і без контрамарок". На здачі вистави цей фраґмент пройшов. Але коли після прем'єри з'ясувалося, що цей діалог викликає надто жваву реакцію публіки, його змінили на цілком нейтральний: поліцейський просить контрамарку, а Кропивницький відповідає: "Бог дасть", — і не дає. Після 1972 року до театру вже не було на що ходити. Офіційне культурне життя практично перестало для нас існувати.

Мушу сказати, що я сам почав друкуватися після 1977 року, і то з дуже прозаїчних причин. Коли я почав навчатися в Літературному інституті, то побачив, що в Москві культурне життя просто буяє, що, незважаючи на офіційні рамки, тобто навіть в межах цих рамок відбуваються цікаві речі: функціонують гарні театри, виходять добрі книжки. До того часу я був абсолютним західником і російська література мене взагалі не цікавила. Зрештою, навіть українську я знав фраґментарно. І раптом я відкрив для себе Трифонова, Аксьонова, Бітова, Айтматова, театр на Таганці, театр на Малій Бронній, де тоді працював Ефрос, відкрив вистави Захарова у Ленкомі і багато чого іншого. І тоді я, грішним ділом, подумав, що щось цікаве все-таки можна зробити. Тим паче, що тоді головним редактором київського "Всесвіту" ще був Павличко. Саме редакції "Всесвіту" я й запропонував свої перші тексти, якісь переклади й статті про зарубіжну літературу, спочатку, як я вже казав, про Кохановського і Стаффа. Мене

надрукували. Потім Лучук умовив мене надрукувати свою поетичну добірку у львівському "Жовтні". Мої вірші надрукували, але зовсім недавно Юрій Коваль розповів мені, що з цього приводу вони мали неприємності, хоча самі вірші були цілком безневинні. Гадаю, саме Москва змінила моє ставлення до можливості друкуватися, тим паче що це збіглося з певними змінами в самій Україні. Десь приблизно в цей час, чи не 1978 року, з посади було усунуто головного ідеолога ЦК КПУ Маланчука, внаслідок чого в Україні завершився період найзапеклішого полювання на відьом. Почали друкуватися вірші Костенко, а в 1979 році з'явилися книжки Шевчука, Ірини Жиленко й багатьох інших. Я мав проблеми у Львові, але в Києві і Москві мої статті та рецензії друкувалися далі. Після двох років роботи в театрі я влаштувався, завдяки батькові, на роботу до лікарні, де пропрацював з 1979 по 1981 роки інженером із техніки безпеки. Це була досить специфічна робота, яка полягала в тому, що я мав стежити за тим, аби, наприклад, кочегари в котельні не понапивалися до непритомного стану й не спалили усієї будівлі, щоб уся електроапаратура була заземлена тощо. Ця робота мала одну перевагу — давала багато вільного часу, я міг займатися своїми справами. Але й мала суттєвий недолік — з неї треба було вчасно піти, поки не трапилося якоїсь аварії.

У вісімдесяті роки я досить швидко здобув собі в Києві репутацію літературного критика. Я відчув потяг до цього заняття ще під час свого навчання в Літературному інституті, де ми щосеместру мали писати літературно-критичні огляди. Коли 1980-го року на сторінках "Літературної України" почалася дискусія про сучасну поезію, я написав велику і, як мені досі здається, досить гостру статтю, котру несподівано надрукували майже без змін. То був короткий період, коли в "Літературній Україні" зібрався непоганий колектив. Головним редактором десь півроку був Петро Перебийніс, який намагався оживити газету. Тоді в "Літературній Україні" почалося кілька дискусій на відносно "гострі" теми. В кожному разі, газета ожила, особливо це впадало в око, якщо розглядати її на тлі попередньої сірятини. Відділ критики у той час очолював Михайло Слабошпицький. Цю свою статтю я писав без особливої надії на те, що її опублікують, оскільки головна моя теза зводилася до "реалізму без берегів" у дусі Роже Гароді, тобто до того, що ми маємо обстоювати розмаїття форм. Пам"ятаю, що я наводив як приклад твори прибалтійських поетів, показуючи, що писати можна й так, а не лише в наших жорстких соцреалістичних рамках. Мою статтю сприйняли дуже добре, а в

кінці року я навіть отримав був за неї нагороду "Літературної України" як за одну з кращих публікацій. Таким був початок моєї літературно-критичної кар'єри. Наступною моєю проблемною статею став текст, присвячений книжці Івана Драча "Американський зошит". Це був досить гострий текст, бо в ньому я констатував, що поетові такого рівня, як Драч, не личить видавати подібні збірки. Цю статтю в "Літературній Україні" я опублікувати вже не міг, бо там відбулися кадрові зміни. Я наївно відніс цю статтю до редакції журналу "Дніпро", який тоді вважався найліберальнішим українським часописом. Головним редактором "Дніпра" був Володимир Коломієць, який вважався одним із шістдесятників. Може, другорядним, але все-таки шістдесятником, людиною, якій українська справа не була байдужою. Я дав йому цю статтю. Він уважно її прочитав і сказав: "Знаєте, Миколо, я з вами повністю погоджуюся, але надрукувати це я не можу". На запитання, що ж робити, він конфіденційно порадив мені занести цю статтю у "Вітчизну". Мене ця порада дуже здивувала, бо часопис "Вітчизна" був цілком ортодоксальним, а його головний редактор Любомир Дмитерко був відомий як старий сталініст. Коломієць, не пояснюючи чому, дуже наполягав на тому, щоб я заніс свій текст туди. І яким же було моє здивування, коли Дмитерко прийняв цю статтю до друку. Пізніше з'ясувалося, що Дмитерко ненавидів Драча. І хоча я критикував останнього із зовсім чужих Дмитеркові позицій, проте він мою статтю надрукував, бо це була критика Драча. Сам факт критикування Драча був медом на його душу. Моя стаття про "Американський зошит", щоправда, була доповнена іншою рецензією на цю саму книжку — позитивною, пера Анатолія Янченка. Ту мою статтю теж помітили, вона мала певний резонанс, принаймні у літературних колах. Гадаю, так сталося, бо я написав те, про що багато хто думав, проте не наважувався сказати. Після цієї статті я став постійним автором "Вітчизни". У мене склалися дуже добрі стосунки з Ігорем Кравченком, завідувачем відділу критики. Звичайно, він як син одного з "класиків" соцреалізму, мав свої уподобання й комплекси, які я тут не коментуватиму. В кожнім разі, мені дуже добре з ним працювалося. Тоді я спеціалізувався на літературних фейлетонах. Це було досить забавно: я громив графоманські тексти, проте не будь-які, а лише ті, які удостоїлися таких самих графоманських хвалебних рецензій. Ці рецензії називалися "дружніми". Тобто я займався аналізом критики, яка розхвалює те, що не заслуговує похвали. Бо, якщо якийсь твір поганий і ніхто його не помічає — то все гаразд, це

і є найкращою оцінкою. Але коли поганий текст отримує високу оцінку, це вже біда. Я навіть намагався знайти якісь спільні риси у рецензіях такого типу, якусь загальну модель. Я написав цілий цикл таких фейлетонів, його сприйняли не найгіршим чином. Так досить несподівано я "зробив" собі у Києві ім'я (у Львові мене й далі не друкували), до певної міри навіть скандальне. До речі, моя майбутня дружина відкрила мене завдяки цим текстам. Звичайно, через ці тексти я нажив собі чимало ворогів, але й здобув чимало симпатиків — навіть у середовищі тих людей, яких критикував. Напевно тому, що психіка людини влаштована таким чином, що критику на свою адресу кожен вважає несправедливою, натомість критику на адресу інших — слушною. Гадаю, мене саме тому й прийняли до Спілки письменників, дарма, що я й не видав на той час жодної книжки. Певна річ, це було зовсім непросто. Десь 1982 чи 1983 року, коли я вже мав ряд помітних публікацій, здається, Микола Ільницький запропонував мені подати заяву до Спілки письменників. Коли я сказав, що не маю книжок, він запевнив, що вистачить журнальних публікацій. Я відповів, що у цій ситуації ловлю його на слові й прошу, щоб він особисто дав мені рекомендацію. Ільницький таку рекомендацію дав. Другу рекомендацію я отримав від колеги Ільницького Іваничука. А третю написав Павличко. Тут треба зробити невеличкий відступ: другу рекомендацію мені мав дати метр Новиченко (!). Ільницький обіцяв особисто з ним на цю тему поговорити. Він твердив, що Новиченкові мої тексти подобалися. І здається, він навіть обіцяв Ільницькому таку рекомендацію написати. Одначе коли дійшло до діла, Новиченко злякався. Напевно, він щось дізнався про мене, одне слово, Ільницький зніяковіло переказав мені, що Новиченко передумав. І таким чином я й не став літературним похресником Леоніда Новиченка. Хай земля йому буде пухом. Хай Господь Бог відпустить йому всі гріхи, з-поміж яких справа з моєю рекомендацією не була найтяжчим, — може, навіть найменшим або й зовсім не гріхом.

Отак замість Новиченка мене рекомендував Іваничук, який до того тотально розкритикував мою прозу. Десь у 1978 році я написав цикл іронічних оповідань під назвою "Маленькі трагедії" (у часи перебудови їх опублікував харківський "Прапор") — такий собі чорний гумор а la Курт Воннегут. Роман Безпалків порадив мені звернутися до Іваничука, щоб той кинув оком на ці мої оповідання, а ну ж щось вибере для "Жовтня". "Маленькі трагедії" були саме на межі того, що тоді допускалося. З одного боку, в них не було нічого прямо антирадян-

ського, хоча, з другого, те життя, яке я в них описував, і те, як я його описував, для тогочасної української літератури було чимось неприйнятним. Тепер я це розумію, в принципі, я розумів це й тоді. Тож не надто вірячи в те, що Іваничук справді щось із цих оповідань вибере, а радше з цікавості й наміру особисто з ним познайомитися, як не як майже класик, я пішов з "Маленькими трагедіями" до редакції. У Москві таку прозу друкували. Приблизно так писали Аксьонов, Вікторія Токарєва, іноді Окуджава. Так що мої трагедії були не зовсім "трефними". Я дав свої тексти Іваничукові, а десь через тиждень я знову зайшов до нього в редакцію. Іваничук сидів у кімнаті, де, крім нього були ще Іван Сварник, який очолював відділ поезії, та Валерій Трипачук, відповідальний за публіцистику. Тож я зайшов до цієї кімнати, де розігралася така сцена. Іваничук натягнув офіційну маску, віддав мені оповідання й демонстративно голосно, щоб сусіди його чули, сказав: "Щось подібне ми друкувати не можемо! Де ви щось подібне бачили! Звідки у вас взялися такі люди, такі теми, що це таке! Це знущання над людьми, це ганьба!". І він почав мене виховувати, і робив це так, щоб усі чули. Я був наче обпльований. Я б міг ще зрозуміти, коли б Іваничук, боячись провокації, просто віддав мені ці оповідання й сказав, що їх не надрукує. Але він, по суті, поставив мене під удар. Якщо Трипачук або Сварник справді були стукачами, то Іваничук, рятуючи себе, топив мене. Бо, зрозуміло, що в цьому разі, його колеги відразу ж дадуть знати, куди слід, що я приносив антирадянські оповідання. А тим часом я прийшов до нього не з вулиці, а від Романа Безпалківа. Спантеличений, я сказав, що приніс ці оповідання не для того, щоб він мене виховував; як не хоче друкувати їх, то й не треба. Я забрав ці оповідання з написаними його рукою зауваженнями на полях (деякі з них були досить грубими) й вийшов з редакції. У коридорі мене доганяє Іваничук і каже: "Миколо, ви подали ці оповідання офіційно, тож і відповісти вам я мав офіційно. Приватно, десь на каві, я можу сказати свою думку про вашу прозу. Але офіційно я маю дати офіційну відповідь". Я відповів, що мені його офіційна відповідь не потрібна і що я прийшов не для цього, тим усе й скінчилося. Іваничук тепер воліє про це не згадувати. Я думаю, що він це навіть витравив зі своєї пам'яті. У своїх спогадах він подає себе як героя, навіть пише, що він мене відкрив. Це правда, що він рекомендував мене до Спілки письменників, але тільки як критика. Бо як критик я не був небезпечним, адже мене друкували. А сам жанр критики давав мені шанс сказати те, що я хотів і,

водночас, у якомусь одному реченні зробити необхідний реверанс. Звичайно, у прозі чи в поезії це було неможливо.

Таким чином, 1982 року я подав заяву про вступ до Спілки письменників. Звичайно, сьогодні я ставлю собі запитання, навіщо це було робити, але в той час про це не думав. Тоді це був єдиний шлях для людей, які офіційно друкувалися. Звичайно, можна було цього не робити й існувати далі в андеґраунді. Я й сам не знаю, може, тоді на мене так подіяло моє магічне тридцятиліття, може відіграв свою роль московський досвід. В кожнім разі, я зрозумів, що критику писати до шухляди нема сенсу, це надто утилітарний вид літературної творчості. Одне слово, я подав ті нещасні документи до тої нещасної Спілки, щодо якої у мене не було жодних ілюзій. Звичайно, певну роль у цьому відіграло й те, що сидіти вдома й займатися виключно творчістю можна було лише зі статусом члена Спілки письменників чи ще якоїсь творчої спілки. В іншому разі ви відразу ж потрапляли до категорії "дармоїдів", із цього приводу в карному кодексі була навіть окрема стаття, яка передбачала кримінальну відповідальність за "тунеядство", за цією статею засудили свого часу Йосипа Бродського.

У львівському відділенні Спілки письменників мої документи дуже швидко затвердили. У принципі, всі ставилися до мого вступу досить прихильно. Лубківський, який очолював відділення, навіть вибрав для обговорення такий момент, коли на засіданні не було партійних активістів, які за подібними речами стежили, й пропхнув мої папери. Найнебезпечнішими тоді у Львові були старі сталіністи Книш і, якщо пам'ять мене не зраджує, Романченко. Книш, коли ставили на обговорення мою кандидатуру, саме захворів, Мигаль був у запої, а Романченка і ще одного такого професора з університету Халимончука він якось оминув. Мої папери пішли до Києва. Минали місяці, а в Києві їх не затверджували, тягнули, зволікали.

А хто тоді був головою Спілки?

Загребельний. Задля справедливості я маю сказати, що Загребельний відіграв у моїй справі позитивну роль, бо коли мої папери розглядали на засіданні Спілки, Загребельний висловився в тому дусі, що коли ми не приймемо Рябчука, то кого ж нам тоді приймати? Пізніше він мені сам підтвердив, що отримував сигнали зі Львова. Припускаю, що то були "сигнали" не з КГБ, а радше від спілчанських "активістів". У кожному разі, 1983 року я став членом Спілки письмен-

ників, завдяки чому зміг покинути службу й податися на т. зв. “творчий хліб”.

Перед цим я працював у Музеї атеїзму. Це цікава історія, як я там опинився. Раніше, як я вже казав, у 1979—1981 роках я працював у лікарні, відповідаючи за техніку безпеки. Врешті, я відчув, що два роки — достатній термін, і довше долю випробовувати не варто, бо колись-таки щось там вибухне або згорить, і в мене будуть чималі проблеми. Взагалі, мій досвід роботи в Совєтському Союзі зводився до того, що з кожного місця треба вчасно піти. По-своєму Совєтський Союз був ідеальною країною для богеми. Тут завжди можна було знайти якусь роботу, де ви майже нічого не заробляли, зате мали чимало часу для себе, чимало часу для самоосвіти. Завжди були такі екологічні ніші. Навіть, працюючи у театрі, мені вдавалося якось жити, хоча я й заробляв там 60 чи 70 рублів. Відпрацювавши в лікарні, я вирішив поміняти роботу. Мені трапилася добра нагода. Микола Ільницький якимось чином домовився з Євгеном Гринівим, керівником відділу історії атеїзму чи чогось подібного в Інституті суспільних наук, що той візьме мене до себе писати дисертацію. Я був здивований — яка там дисертація, я ж закінчив політехнічний інститут, та й то заочно. Проте Ільницький сказав, що головне — мати вищу освіту, і я подав документи. Все йшло начебто добре аж до того моменту, доки мої папери не потрапили до секретаря партійної організації Прімєрова, який свого часу, будучи викладачем історії КПРС, виганяв мене з політехніки. То був той самий фрукт, сталініст, який на комсомольських зборах зачитував лист із КГБ. Такий ось фантастичний збіг обставин. Звичайно, цей Прімєров так налякав директора інституту, який перед цим не мав нічого проти моєї кандидатури, що про прийняття мене до інституту вже не могло бути й мови. Напевно, Гриніву було переді мною незручно, тому він разом з Ільницьким знайшов для мене посаду в Музеї атеїзму. Звідти саме пішов на роботу до Арсеналу Михайло Косів і його дотеперішня посада керівника редакційно-видавничого відділу дісталася мені. Це була дуже смішна посада, моя робота зводилася до того, що я мав редагувати якісь путівники, інформаційні видання, підписи під експонатами і т. д. Робота була непоганою, платили за неї, як на тодішні мої потреби, дуже добре, десь 150 рублів. Для Совєтського Союзу це була середня платня, але доти мені ще ніколи не вдавалося досягнути цієї вершини. Згідно з нашою джентльменською угодою, основним моїм завданням було допомагати директору написати ди-

сертацію. Але моє сумління чисте, бо протягом двох років я нічого не зробив, нічого не написав. Як диверсант, я протягом двох років саботував роботу цього музею. За два роки тут нічого не вийшло друком, жодна книжка. З дисертації теж нічого не вийшло, бо директор не мав ані часу, ані жодних здібностей для цього. Зате в мене було багато часу для читання книжок.

Як тільки в 1983 році я став членом Спілки письменників, то відразу ж покинув роботу в музеї і протягом року заробляв на життя рецензіями. У цей час я одружився. Зі своєю дружиною Наталкою я познайомився на якомусь семінарі в Москві. Після чого ми ще кілька років листувалися. Власне, ще до знайомства вона читала мої рецензії, а я читав її вірші. Так що наш поштовий роман урешті став просто романом. Ми побралися й вирішили оселитися у Львові. Певний час ми й справді там жили; наша донька народилася у Львові, й ми навіть охрестили її за греко-католицьким обрядом, хоча і я, і Наталка формально православні. Ми охрестили її в греко-католицькому обряді передусім тому, що не хотіли хрестити доньку в офіційній совєтській церкві, а інших легальних церков, крім московських, тоді не було. У підпіллі діяла лише греко-католицька. Автокефальної православної церкви в підпіллі не було. Ми запросили підпільного священика й у вузькому колі зробили хрестини.

1983 року я отримав пропозицію писати дисертацію в Інституті літератури в Києві. Дуже цікаво, що мені постійно надходили якісь пропозиції (інша річ, що з цього виходило), яких я сам не шукав. У той час директором Інституту був Ігор Дзеверин, його ж заступником — Микола Жулинський, причому фактично Інститутом керував Жулинський. І він сам запропонував мені подати документи до аспірантури. Восени я приїхав до Києва й склав на відмінно всі іспити. Здавалося, все гаразд, але офіційного рішення не було, і, врешті, Жулинський, як і свого часу Гринів, повідомив, що взяти мене не може, бо, мовляв, під час обговорення до Президії Академії наук надійшли якісь сигнали (всі вони посилалися на якісь таємничі сигнали). Формальний привід: відсутність гуманітарної освіти. Такою була совєтська ситуація: доки нема сигналів, то моя технічна освіта не вважається жодною перешкодою, а коли сигнали надходять, відразу ж з'являються проблеми. Зрештою, сам Жулинський сказав, що якби до всього цього не втрутилося КГБ, то він міг би мене прийняти, але в такій ситуації — не може. До всіх подібних речей я намагався ставитися як до гри. Ніхто не любить програвати, але я завжди старався

пам'ятати, що це все-таки гра. Сьогодні ти виграв, а завтра програв. З гри не можна робити сенсу життя, треба підтримувати добру спортивну форму. Після цієї історії ми з Наталкою поїхали до Львова, де в липні й народилася наша донька. У вересні з Києва знову був телефонний дзвінок із пропозицією роботи. Дзвонили із "Всесвіту", з яким я співпрацював уже понад п'ять років.

Цю першу розмову зі мною провів не Коротич, а Філіпчук, який працював у відділі критики: "Миколо, Ви, напевно, знаєте, що помер Мар Пінчевський, який керував нашим відділом. Тепер цим відділом керуватиму я, і дуже хотів би, щоб Ви перейшли працювати до нас". Спочатку я сказав, що в мене немає київської прописки. Він сприйняв це як дрібницю, мовляв,"ми щось придумаємо". Я поїхав до Києва„ зустрівся з Коротичем, який поводився досить оригінально. Наприклад, він любив вигукувати: "Я люблю молодь, нам потрібна молодь, нам потрібні такі люди, як Ви, як Пахльовська, як Буценко... загалом молодь. Разом ми робитимемо добрий часопис, який мусить передусім подобатися нам самим". Він знав лише три наших прізвища й тому завжди на них посилався. Nota bene після того, як у 1978 році Дмитро Павличко перестав бути головним редактором, рівень "Всесвіту" істотно підупав.

Я не міг розпочати працю у "Всесвіті", не налагодивши певних формальностей. Мої документи мали пройти затвердження в партійній організації Спілки письменників, адже робота в редакції — це ідеологічна робота. Тож, сидячи в Києві й чекаючи, коли мене візьмуть на працю, я час від часу телефонував або й навідувався до редакції, щоб дізнатися, чи немає якихось новин у моїй справі (тоді я жив у маленькій кімнатці у Святошині у свого швагра). Минув тиждень, другий, а питання так і залишалося невирішеним. Я почав смикати Філіпчука: "Ви витягли мене до Києва, обіцяли роботу, і що? Я сиджу тут, як дурень". Філіпчук на це: "Знаєте, Миколо, мені здається, що Коротич боїться запитати, що там із Вашими документами". Коротич боявся запитати, що діється з моїми документами, бо це могли сприйняти, наче він прямо мене підтримує чи навіть декларує, що бере на себе відповідальність за мене. А Коротич був настільки обережним, щоб не сказати полохливим, що волів цього не робити. Тоді Філіпчук, досвідчений галичанин, підключив до справи ще досвідченішого Олега Микитенка, Коротичевого заступника. Не знаю, як, але справа таки зрушила з місця й усередині вересня я почав працювати в редакції "Всесвіту" у відділі критики. По суті, я переписував

чужі тексти, зрештою, я не був членом партії, тому нічого серйозного мені доручити було не можна — лише друкувати на машинці, редагувати й переробляти тексти, переважно кошмарні, з тим, щоб вони не опускалися нижче більш-менш прийнятного рівня. Моїм керівником був Філіпчук, який вів роботу у відділі критики в такому собі доброму селянському стилі. Тобто він приймав усі статті, які йому приносили, без розбору. Після цього він складав їх на купку в певному порядку, тобто тексти, принесені останніми, клав на самісінький спід купи. І все це так і лежало, а до друку брали те, що опинялося згори. Планування номера полягало в тому, що до даного номера потрапляли статті, які лежали на вершечку купи. Філіпчук брав текст зверху й дивився: “Ага, текст пролежав рік, отже, його можна друкувати. Миколо, переглянь його”. Я брав ці тексти й іноді казав, що якоїсь статті друкувати взагалі не можна, і така моя констатація була для Філіпчука найболючішою. Він завжди умовляв мене, щоб я за змогою той злощасний текст трохи підкоротив, поредагував, одне слово — роби, що хочеш, аби лише цей текст можна було надрукувати. Він розумів, що коли ми якийсь текст не надрукуємо, то цим образимо певного автора, тому завжди прохав мене, щоб я все-таки пускав статті до друку. Траплялися випадки, коли із двадцяти сторінок машинопису я робив усього декілька. Серед авторів, яких мені доводилося переробляти, були й наші академіки, доктори наук і т. д. Єдиним плюсом цих авторів було те, що вони не ображалися за виправлення. Тобто, хоч би що зробив, що скоротив або дописав, вони ніколи на мене не ображалися, усе це приймали. І завжди дякували за публікацію, завжди були дуже задоволені. Саме за це я й ціную совєтську номенклатуру — у неї не було жодних амбіцій. Вони чудово знали — те, що вони пишуть і друкують, не має жодного значення.

“Проблеми” виникли тоді, коли прийшли молоді — Пахльовська, Забужко, Стріха та інші, які знали собі ціну й готові були боротися за кожне слово. Простим редактором-переписувачем я пропрацював два роки. За цей час я встиг добре познайомитися з редакцією й пізнати самого Коротича. Якраз минали два роки, відколи я працював у редакції, як навесні 1986 року вибухнув Чорнобиль. Я перевіз дружину з дитиною до Львова. Тоді усі втікали з Києва. В цей самий час у “Всесвіті” відбулися зміни. Коротич отримав пропозицію з Москви стати головним редактором “Огонька” і пішов із “Всесвіту”. Головним редактором став його заступник Микитенко, а мій безпосередній начальник Філіпчук — відповідальним секретарем журналу.

Посада завідувача відділу критики виявилася вільною. Мені запропонували зайняти цю посаду, але за умови, що я вступлю до партії. Ну що ж, іще одна спокуса, серйозна спокуса. Якийсь час я вагався, що робити, але нарешті дійшов висновку, що я не гідний бути членом партії й чемно подякував. Перед переходом Філіпчука на посаду відповідального секретаря у нашому відділі, який називався відділом критики й мистецтва, працювали він, я і Сашко Буценко. Сашко був тямущий хлопець, вільно володів іспанською та англійською. У побуті спілкувався російською й був членом партії. За тогочасною логікою, звісно, він мав стати завідувачем відділу. Проте новий редактор “Всесвіту” Олег Микитенко, який протягом кільканадцяти років побував заступником кількох головних редакторів, знайшов воістину соломонове рішення. Він поділив наш відділ на два окремі: відділ критики й відділ мистецтва. Таким чином Сашко став керівником відділу мистецтва, а я — відділу критики. Ця ситуація була ще пікантнішою тому, що ставка керівника відділу була одна, звичайно, отримав її Сашко, бо він був членом партії, я ж виконував функції шефа відділу напівофіційно. Одначе з боку Микитенка це було мудре вирішення проблеми, він чудово розумів, що головне для мене не гроші, що для мене важливіша моя незалежність. Керівником відділу критики я працював з 1986 по 1990 рік. У 1990 році на хвилі перебудови в редакції відбулися чергові зміни. Дотеперішній заступник головного редактора Валерій Грузин пішов працювати у фонд Сороса, і Микитенко запропонував мені зайняти його місце. Коли він мені це пропонував, я не міг стриматися, щоб не сказати: “Олегу Івановичу, але ж я не є членом партії”. Він відразу ж зрозумів мій жарт і сказав: “Що ж, були такі часи”. Таким чином я й став заступником Олега Микитенка, з яким ми досить плідно співпрацювали протягом чотирьох років.

Тепер повернімося трохи назад, бо тобі все-таки вдалося закінчити Літературний інститут у Москві.

Було це так. Як я вже казав, починаючи з 1984 року я працював у “Всесвіті”, у 1985 році почалася перебудова. Того ж року змінився ректор Літературного інституту. На місце старого сталініста Пименова прийшов критик із покоління шістдесятників Євген Юрійович Сидоров. Із Сидоровим я познайомився ще раніше, і мав з ним цілком добрі стосунки. Тож, коли я вирішив повернутися до інституту, він

схвально поставився до мого наміру, незважаючи на те, що після такої довгої перерви (майже у сім років) мене, за правилами, не повинні були прийняти. Я закінчив інститут заочно й мушу сказати, що з великою приємністю їздив у Москву. В редакції я брав відпустку, мені надавали в Москві гуртожиток, і я мав безліч часу на театри, бібліотеки, музеї. Одне слово — райське життя.

Розкажи про те московське середовище, з яким ти стикався.

Це середовище мені відразу ж сподобалося, воно було дуже цікавим. Завдяки навчанню в інституті я познайомився з молодими людьми з України, Вірменії, Прибалтики, Татарстану. Фарида Расулова була з Татарстану. З України я там познайомився з Неонілою Стефурак з Коломиї, Володею Кашкою з Бахмача, з ними я дуже потоваришував. Володя був надзвичайно цікавою людиною, і, як пізніше з'ясувалося, незважаючи на те, що Бахмач був маленьким районним центром, у Володі там було своє інтелектуальне середовище. Учнем Володі є Костя Москалець, один із найкращих сьогоднішніх українських письменників. У Москві я також познайомився з Василем Ганущаком із Калуша. Через Москву намагався пробитися й Григорій Чубай, якого в Україні замовчували. Москва — це й наші вечірні зустрічі в гуртожитку, під час яких ми читали свої тексти. Коли я повернувся до інституту після семирічної перерви, то вже не жив у гуртожитку, а зупинявся на квартирі своєї землячки, перекладачки з мадярської (вона переклала зокрема Тібора Дері для "Всесвіту"), Марійки Кость із Закарпаття, яка вийшла заміж за москвича і там й оселилася. У Москві я познайомився з Ярославом Павуляком, Володею Назаренком, Ярославом Довганом. Усіх своїх знайомих і друзів тих років я дуже високо ціную. Я без проблем закінчив інститут, отримав диплом із відзнакою, і це був чи не перший випадок, коли студент-заочник закінчив інститут із відзнакою. Під час навчання я мав нагоду добре познайомитися з Москвою, і про Москву як культурний центр маю найкращу думку. Якби у той час я мав змогу поїхати до якогось іншого європейського міста, наприклад, до Лондона чи Парижа, то, напевне, поїхав би туди охочіше, ніж до Москви. Але в той час і за тих умов Москва була найкращим вибором, якщо людина хотіла інтелектуально розвиватися. Це були гарні роки. Користаючись нагодою, я друкував багато своїх текстів у московських часописах. Там перебудова пішла далі й була глибшою, тому написати можна було дуже

багато, значно більше, ніж в Україні. 1989 року в "Дружбі народів" з'явилася моя стаття "Українська література і малоросійський імідж", яка викликала чимало галасу. Завдяки цій статті мене помітив проф. Роман Шporлюк, який через рік, у 1990 році влаштував мені двомісячну стипендію в Мічиганському університеті.

Ми дійшли до дев'яностих років, але ти майже нічого не сказав про свою роль у популяризації молодих митців. Хоча тут твої заслуги є безперечними.

Про безперечність судити не беруся, але це мало такий вигляд. У 1987 році моя дружина знову почала працювати у видавництві "Молодь", яке спеціалізувалося на виданні книжок молодих авторів. У той час у видавництві зібралися дуже тямущі люди: Василь Герасим'юк, Ігор Римарук, Іван Малкович, Юрій Буряк, Люба Голота, яка як член партії очолювала відділ поезії. Заступником головного редактора у той час був Володимир Затуливітер. Як видно з цього переліку, там зібралися люди, які розумілися на літературі, особливо на поезії, були чутливі на неї й готові зробити все можливе, щоб з'явилися добрі книжки. Склалося так, що я заробляв у цьому видавництві рецензіями. Таким чином я мав можливість впливати на видавничі плани. Я намагався не пропустити нічого цікавого, що з'являлося у поезії. Йшлося про поезію, бо з прозою справи були гірші. Редакція прози була консервативнішою, я не мав до неї жодного доступу й не міг ніяк впливати на те, що там виходило. Натомість, якщо говорити про поезію, то завдяки різним чинникам нам вдалося видати у той час багато добрих книжок. Моя праця була непомітною. Єдиний слід, який лишався після неї, це моє прізвище рецензента, що з'являлося десь на останній сторінці. А фактично моя робота полягала в тому, щоб знайти цікаві рукописи і відповідно їх прорецензувати. Ці рецензії самі по собі були мистецтвом. Їх треба було сконструювати таким чином, щоб завідувач редакції міг ці рецензії показати директору й сказати, що тут, мовляв, усе обґрунтовано, тому ми й друкуємо цю, по суті, сумнівну книжку, бо переважна більшість цих книжок таки справді була підозрілою з ідеологічної точки зору. Без моєї участі вийшли поетичні збірки Римарука, Герасим'юка, Віктора Кордуна й Малковича. Але вже з моєю участю вийшла перша збірка поезій Юрія Андруховича (я вважаю, що тоді це був найбільший наш успіх) під назвою "Небо і площі", потім збірочки Олександра Гриценка, Петра

Мідянки, Віктора Шакули, Костянтина Москальця, Аттили Могильного, Ігоря Маленького. У 1990 році мені вдалося нарешті видати Олега Лишегу й Григорія Чубая. Тоді ж зрушила з місця й проза. Ми видали Володимира Діброву, Богдана Жолдака, Ярослава Павлюка, Юрія Винничука...

Мене вважали дуже суворим, навіть нещадним рецензентом. Деякі видавництва намагались це використовувати, даючи на рецензію небажаний для них рукопис. Іноді вони прораховувалися. Так було з львівським видавництвом "Каменяр". Одного разу з цього видавництва мені надіслали рукопис Ірванця, якого хотіли "зарізати". Виявляється, вони вже мали на той час одну позитивну рецензію, написану Іваном Гнатюком із Дрогобича, тож вони підкинули рукопис Ірванця мені, сподіваючись, що я його знищу. Тоді я Ірванця ще не знав, але після прочитання рукопису зрозумів, що це поет талановитий, і відразу ж написав чудову рецензію. Тож після двох позитивних рецензій видавництво не мало виходу — мусило Ірванця видати. Причому навіть у цій ситуації вони повелися підло й не видали його окремою збіркою, а включили до так званої "братерської могили", тобто до збірки творів трьох поетів. На щастя, лише один із тих трьох поетів був графоманом, третім був — Неборак теж один із моїх улюблених молодих поетів. Пригадую, я познайомився з ним на якомусь вечорі у львівській Спілці письменників. Я туди заходив досить рідко і вже не пам'ятаю, що мене тоді туди привело. Мабуть, те, що то був вечір молодих поетів, вони читали вірші, а старші давали їм поради: "Тут була добра метафора, там гарне порівняння, а тут погана рима" і т. д. Тоді я вперше почув вірші Неборака. Вони були дотепні — ексцентричні, екстравагантні, щось а la Галчинський* . В кожному разі, він дуже вирізнявся на тлі решти. Звичайно, це був не той Неборак, якого ми знаємо тепер, його вірші ще були трохи інфантильними, але так чи так, це було щось інше, несовєтське. Зібрання відразу ж накинулося на нього, критикуючи геть усе: "Що це за порівняння, що це за вірш "Добридень, пані Вороно", що це за підхід" і т. д. Я не мав найменшого бажання брати участь у тій дискусії, але після того, як зустріч закінчилася, я підійшов до Віктора й сказав, що він пише добре й хай не звертає уваги на цих дурнів, найкраще ж буде, якщо він взагалі не приходитиме до Спілки. І тоді ми дуже потоваришували.

* *Конастанти Ільдефонс Галчинський* (1905–1953) — видатний польський поет, який вдавався у своїй творчості до сатири, гротеску й самоіронії.

Тоді я ще працював у Музеї атеїзму, тож Віктор приходив до мене, ми разом ішли до скверу, сідали там і дискутували про фільми, книжки і т. п.

Мені приємно було протегувати молоді, я завжди симпатизував молодим поетам і, взагалі, молодим здібним людям, які вирізняються на тлі буденної сірятини. У той час, коли ця уніфікуюча сірість перла на нас звідусюди, надзвичайно радісно було усвідомлювати, що існує енергія спротиву, що з'являються нові люди, які не вписуються до обов'язкового канону. Мені просто зі спортивного інтересу хотілося цим людям допомогти й показати велику дулю тій системі, яка нас нищила. Тій системі, яка нас розінтелігенчує, як казав Шевельов.

Пригадую, як до нашого берега прибився Юрко Андрухович. Нас познайомив Богдан Турецький, із яким Андрухович навчався в Івано-Франківську. У цей час Турецький разом із батьками переїхав до Львова. Турецький був одним із тих молодих учнів Безпалківа, які відвідували мене на Кавалерійській. Одного вечора, коли у мене була якась чергова велика імпреза, Турецький привів Юрка Андруховича. І той читав свої вірші, дуже цікаві й дуже дивні, безсумнівно написані під впливом молодого Рільке й під відчутним впливом Антонича. Як на мій смак, ці вірші були трохи абстрактними, їм бракувало плоті, поетичної матерії. Але, водночас, у них було характерне для Рільке метафізичне відчуття Бога. Ці вірші відразу ж вразили мене. І ми відразу ж стали підтримувати ближчі стосунки, ми зустрічалися, писали один одному листи. Я переконував його, що треба відкинути абстрактність, більше уваги звертати на конкретні речі, явища, події. Може, я й відіграв якусь роль у його подальшому шляху, хоча, безсумнівно, значно більшу роль тут відіграв Ігор Калинець. Причому я першим дав Андруховичу поезії Калинця — і ті, які він встиг офіційно надрукувати в альманасі "Поезія" 1968 року, й ті, що вийшли у "самвидаві". Я думаю, що поезія Калинця мала великий вплив на формування поетики Андруховича, хоча він жодною мірою не був його епігоном. Найбільші проблеми у мене виникали тоді, коли я намагався переконати Юрка в тому, що він повинен друкуватися. Я намагався розхитати його тверде переконання, що немає сенсу цього робити. Він зовсім не вірив, що це взагалі можливо. Я переконував його: "Дивися, все-таки з'являються непогані книжки". В цей час у "Молоді" вийшли книжки Герасим'юка, Малковича, Буряка, Римарука. А якраз тоді Андрухович мав іти на рік в армію, і мені якось вдалося його

переконати, щоб перед тим, як іти в армію, він уклав рукопис своєї збірки. І коли через рік він повернувся з армії, то книжка вже була готова для коректури. Його "Небо і площі" 1985 року стали подією. Чогось подібного в українській поезії досі не було. На збірку з'явилися дуже гарні рецензії, а самого Андруховича відразу ж прийняли до Спілки письменників. Він відразу став автором, про якого заговорили.

Андрухович розповідав, що коли ти давав йому поезію Калинця, то водночас казав, що самого Калинця у Львові немає, намагаючись таким чином оберігати його від небезпечних зв'язків.

Я вже не пригадую, може, саме так і було. На різних етапах нашого знайомства я справді подавав дозовану інформацію, обмежував її. Тож, можливо, що на початку нашого знайомства я про певні речі йому й не казав. Зате я чудово пам'ятаю, що коли під час нашої першої зустрічі Андрухович закінчив читати свої вірші і йому почали робити різні закиди, до того ж у різкій формі, Андрухович дуже рішуче відстоював свою правоту. І я пам'ятаю, що тоді, коли Андрухович так твердо захищав свою правоту, Славко Шимін повернувся до мене, показав великого пальця на знак "люкс" і сказав: "Брила, скеля". Означало це приблизно те, що Юрко як митець є уже завершеною цілістю. Я був такої ж думки.

Усю мою роботу з молодими літераторами супроводили ці спортивні емоції першовідкриття. Для мене це був надзвичайно цікавий досвід — відкрити, наскільки багатою, попри все, є Україна. Уявіть собі, десь у Бахмачі з'являється група авторів, які пишуть дуже цікаві речі. Це був час, коли ми досить часто їздили один до одного в гості. Ми підтримували зв'язки з хлопцями на Закарпатті, ми їздили до них, були розваги, пиття вина, походеньки нічним Ужгородом, але були й серйозні дискусії про літературу, читання віршів, відвідування художніх майстерень. Якось мені довелося читати рукопис цікавого хлопця з Донбасу, Петра Біливоди (справжнє його прізвище було Шевченко, але оскільки в Україні безліч Шевченків, він писав під псевдонімом), і я був надзвичайно здивований, звідки десь у Луганську взявся такий гарний український поет. Так було і з Василем Старуном, спонтанним митцем, стихійним талантом зі Старобільська, і з багатьма іншими. Все це, безсумнівно, було альтернативною культурою. Дуже цікаво було б простежити взаємовпливи альтернативної й офіційної культур. Бо все-таки певна взаємодія існувала. Серед офіційного

істеблішменту були такі люди, як Павличко чи, скажімо, Мовчан, що якимось чином намагалися допомагати молодим. Коли було треба, вони писали й відповідні рецензії, передмови.

Яким був твій шлях на Захід? Які люди, які книги були для тебе важливими?

Річ у тому, що Захід був єдиною альтернативою. Мій перший літературний досвід був значною мірою західним. Починаючи від того впливу, який справила на мене й моїх друзів Ірина Калинець, — значною мірою це був західний вплив. Крім українських книжок, вона давала нам читати й західну літературу. Коли на ринку з'являлося щось зі світової літератури, вона відразу ж рекомендувала придбати собі цю книжку. А тоді саме з'являлися книжки Сент-Екзюпері, Гемінґвея, Фолкнера, Макса Фріша, Дюрренматта. Вже учнем старших класів середньої школи я зрозумів, що то була серйозна література. Причому значно раніше, ще підлітком, я зачитувався західною фантастикою. Це було моє улюблене читання. Після цього мені було легко сприймати і Кафку, і Борхеса, і Кортасара. Я потрапив у коло Чубая, котрий у принципі визнавав лише західну літературу. Я не знаю, добре це чи ні, але в колі Чубая російської літератури практично не існувало. Доки я не потрапив у 1977 році до Літературного інституту, я не мав найменшого уявлення, що існують якісь варті уваги російські письменники, звичайно, крім письменників зі шкільної програми. Мені було ясно, що справжня література є деінде. Я зачитувався чотиритомником Гемінґвея в українському перекладі. Нам вдавалося діставати Кафку чи Камю. У цьому нам дуже допомогли польські переклади цих письменників, бо їх дістати було легше. Їх без особливих клопотів можна було купити чи взяти в бібліотеці. До нас багато що прийшло за посередництвом польської мови, наприклад, Кафка був лише в польському перекладі, хоч російські переклади ми теж читали активно, зокрема "Иностранную литературу". Якраз у той час росіяни почали видавати популярну серію "Майстри сучасної прози". Чубай чудово орієнтувався у світовій літературі й відкривав нам творців, які тоді ще не були модними. Наприклад, у той час мало хто знав про існування Кавабати, щойно з'явився його перший переклад російською. А Чубай вже тоді порадив нам це ім'я. Так само було з Кобо Абе та Кендзабуро Ое, так було й з Кортасаром, книжка оповідань якого з'явилася по-російськи на початку сімдесятих, так було з Фуентесом, Варгасом Маріо Лйосою, Борхесом.

Зі сказаного тобою видно, що ти перебував у світі цілком альтернативному до офіційного.

Значною мірою так. Хоча, десь із кінця сімдесятих, я включався і в офіційний літературний процес. Навчаючись у Москві, я відкрив для себе не тільки російську літературу, а й солідну гуманітарну науку. Тоді я познайомився з працями Аверинцева, Лосєва, Бахтіна, Виготського, Лотмана.

Знаєш, ідеться не тільки про це. З твоєї розповіді виходить, що ваш світ майже не мав нічого спільного із суспільно-політичним контекстом, в якому вам довелося жити, що для вас соцреалістичний канон був абсолютно чужим, а єдиною мірою всіх речей була мистецька цінність.

Ми про це не думали. Ми просто відчували, що є істинним, що існують якісь, висловлюючись високим стилем, вічні цінності. Я думаю, що на мене особливий вплив справила концепція невизнаної богеми, яку запропонувала Юлія Гартвіґ у своїй книжці про Аполлінера. Ця книжка допомагала нам вистояти, давала надію. Ми мимовільно ототожнювали свою долю з долею паризької богеми. Вони бідували, як і ми, їх також не визнавали, ну і що? Адже це не має жодного значення. Був Ван Ґоґ, якого ніхто за його життя не помічав, він навіть не міг продати свої картини, ну і що? Ван Ґоґ є Ван Ґоґ. Таке розуміння літератури й мистецтва підтримувало наш дух. Крім книжки Юлії Гартвіґ "Аполлінер", у нашому середовищі дуже популярною була книжка англійського письменника Джойса Кері, назва якої по-російськи звучала "Из первых рук", але це ідіома, яка англійською звучить як "From the horse's mouth". ідеться про те, що перш ніж з'явиться посланець, чути дихання його коня. Це була вражаюча історія. Її сюжет був дуже простим. Героєм був старий митець, такий собі невизнаний геній; він товаришував із хлопцем, для якого був майстром. Цей старий митець стоїчно витримує усі свої поразки; його картиною затулили якусь дірку в курнику, ну й що? Таке життя. Ця повість насичена тонкою іронією... Якщо ж говорити про світ, який нас оточував, то ми відкидали його не так із політичних мотивів, як з естетичних. Світ довкола є таким, яким він є, і що нам до того!.. У нас є свої майстри, свої ікони. У нас є Лорка, Аполлінер, Ван Ґоґ.

Знаєте, був такий час, коли я купував геть усі перекладні західні книжки. Я купував їх саме тому, що вони були західними. Часто я

взагалі не знав, гарний це письменник чи ні, але я купував книжку тому, що її написав голландець, німець, американець. Тепер я просто не знаю, що з цими книжками робити, бо за такою системою я надбав чимало посередніх речей.

Ти сказав, що ви відкидали совєтську дійсність з естетичних мотивів. У такому разі, як це сталося, що Ти — любитель краси, літератури, тонкий літературний критик — пішов у політику?

Я думаю, що таким був дух часу. Причому, коли я дивлюся на це з теперішньої перспективи, то думаю, що елементи публіцистики були властиві мені, моїм літературно-критичним текстам від самого початку. Ясно, що я їх закамуфльовував, але вони все-таки були. Певною мірою на мене — мою політизацію — може, й негативно вплинула перебудова. Напевно, так трапляється завжди, коли тобі доводиться жити в часи великих змін, або навіть коли з'являється ілюзія, що те, що відбувається — це великі зміни; тоді в тобі виникає прагнення якось у ці зміни включитися. Ти хочеш зробити усе можливе, щоб ці зміни таки справді відбулися, бо якщо вони не відбудуться, то, може, іншої нагоди не буде. Таким чином цей публіцистичний елемент, який був характерним для мене з самого початку, повів мене у напрямку політичної публіцистики. Можливо, я навіть надто їй віддався. Мені здається, що тепер я від неї вже трохи відстороньюся. Завдяки моєму перебуванню в Америці я знайшов цікаві й несподівані розв'язання для мого роздвоєння між політикою і культурою; йдеться про постколоніальні дослідження. У цих дослідженнях органічно поєднується політологія з культурологією, тому що не можна пояснити одні проблеми відірвано від інших. Тепер мене найбільше цікавить постколоніальний аспект і політики, і культури. Сьогодні я переважно саме цим і займаюся в різний спосіб і в різних місцях. Після кількарічної перерви я знову почав писати рецензії.

Біографічні довідки

Андріяшик Роман (1933–2000), прозаїк, автор роману про Першу світову війну в Західній Україні "Люди зі страху" (1966), а також романів "Полтва" (1969), "Додому нема вороття" (1976). У 1988 р. за роман "Сторонець" йому присуджено найвищу літературну премію України ім. Тараса Шевченка. Роман "Полтва", виданий у 1969 р., було розкритиковано за антиісторизм. Після цієї критики письменник протягом багатьох років не міг друкувати свої твори.

Андрухович Юрій (1960), письменник і перекладач, член літературного угруповання "Бу-Ба-Бу". Центральна постать літературного покоління, що дебютувало у вісімдесяті роки. Автор трьох поетичних збірок ("Небо і площі", "Середмістя", "Екзотичні птахи і рослини"), трьох романів: "Рекреації" (1992, польський переклад — 1994), "Московіада" (1993, польський переклад — 1999), "Перверзія" (1995, польський переклад — 2003), "Дванадцять обручів" (2003) й есе, присвячених становищу української культури (вибрані "Ерц-герц-перц", видані польською у 1995 р., "Остання територія", видана 2002, та "Моя Європа", видана спільно з Анджеєм Стасюком 2000). 1999 р. вийшла друком збірка есе "Дезорієнтація на місцевості".

Антоненко-Давидович Борис (1899–1984), письменник і перекладач. Внаслідок сталінських репресій майже двадцять років (1935-1955) відбував у таборах. Дебютував у 1923 р. Був членом літературного угруповання "Ланка" і "Марс". Автор психологічної прози ("Смерть", 1928; "За ширмою", 1963, польське видання 1974), нарисів і репортажів ("Землею українською", 1930), які радянська преса засуджувала як ідеологічно шкідливі. У збірці "Сибірські новели" (видані лише в 1989 р.) описав роки перебування в таборі й на засланні. Автор посібника з мови "Як ми говоримо", спогадів про період визвольних змагань в Україні 1918–1919; також описав найвідоміший зі сфабрикованих процесів двадцятих років — процес над СВУ, що відбувся у Харкові у 1929 р.

Антонич Богдан Ігор (1909–1937), поет й есеїст, автор поетичних збірок "Привітання життя" (1931), "Три перстені" (1934); "Книга Лева" (1936), "Зелена євангелія" і "Ротації" (посмертне видання 1938 р.). У Польщі з'явилися його вибрані твори "Księga Lwa" (1981), у Львові видано двомовне видання "Знак Лева" (1998). Вважається найвидатнішим поетом Західної України міжвоєнного періоду. Його ранній творчості притаманні міфологічні мотиви й ремінісценції з лемківського фольклору, у творчості середини тридцятих років з'являються урбаністичні й катастрофічні мотиви.

Антонів Олена (1937–1986), лікар, учасниця опозиційного руху; дружина Вячеслава Чорновола.

Антонов Олег (1906–1984), авіаконструктор, член Академії наук. Лауреат багатьох державних премій. У 1965 р. підписав листа, в якому висловлювався протест проти арештів української інтелігенції.

Бадзьо Юрій (1936), історик літератури, дисидент, громадсько-політичний діяч. У першій половині 60-х був аспірантом Інституту літератури АН, звідки його звільнили за участь в дисидентському русі. У 1972 р. після масових арештів написав трактат "Право жити", в якому демаскував колоніальний статус України в межах СРСР. У 1979 році його засуджено за цю книжку до 7 років таборів і 5 заслання. Із заслання в Якутії повернувся лише на початку 1989 р. Включився до політичної діяльності; був співзасновником Демократичної партії України.

Бажан Микола (1904–1983), поет, перекладач і громадсько-політичний діяч. Спочатку перебував під впливом футуризму й експресіонізму ("Сімнадцятий патруль", 1926; "Різьблена тінь", 1927; "Будівлі", 1929; поема "Сліпці", 1930). Після 1932 р. (у цей час видає збірку з характерною назвою "Смерть Гамлета") у його творчості починає переважати революційна й воєнна тематика; поет намагався вписатися в обов'язковий на той час канон соцреалізму. У другій половині 30-х, в період посилених репресій, з'явилася поема про Кірова "Безсмертя" (1935–1937), завдяки цьому поета не ув'язнили. Перекладав поезію Міцкевича, Словацького й Норвіда, а також Гете. У 1943–1948 роках був заступником голови Ради Міністрів УРСР, а в 1953–1958 головою Спілки письменників України. У Польщі видано його збірки "Розмова сердець" (1967), "Вибрані поезії" (1986), а також цикл "Міцкевич в Одесі" (1962).

Бандера Степан (1909–1959), політик, ідеолог націоналізму. Був членом УВО, згодом ОУН. Організатор замаху на радянське консульство у Львові (1933), а також замаху на міністра внутрішніх справ міжвоєнної Польщі Броніслава Перацького (1934). Засуджений на смерть. Вирок було замінено довічним ув'язненням. На волю вийшов після поразки Польщі у війні з німцями 1939 року. У лютому ввійшов до Революційного проводу ОУН, а у 1941 став провідником фракції ОУН-бандерівців, що виникла внаслідок розколу ОУН. Заарештований німцями невдовзі після проголошення незалежності у Львові урядом Ярослава Стецька (30.06.1941). Його утримували у таборі в Загсенгаузені до 1945 р. Після арешту став беззаперечним лідером частини ОУН, зорієнтованої на боротьбу на два фронти — проти Радянського Союзу й проти німців. Убитий совєтським агентом у Мюнхені в 1959 р.

Бандура Олександр (1918), перекладач з російської. Упродовж багатьох років був директором видавництва "Дніпро" (1953–1963; 1966–1983).

Безніско Євген (1937), львівський графік, ілюстратор книжкових видань.

Безпалків Роман (1938), львівський художник, викладач Академії мистецтв.

Бердник Олесь (1927), автор фантастично-наукових романів, дисидент, один із засновників української Гельсінської групи. Ув'язнений за опозиційну діяльність, перебував у виправно-трудовій колонії (з 1979), звільнений у 1984 р. після самокритики. Дебютував у 1956 р. романом "Поза часом і простором". Роман "Кубок Амріти" (1968, польське видання 1971) критикували за "ідеологічні помилки".

Білецький Олександр (1886–1961), історик літератури, протягом багатьох років директор Інституту літератури АН, заступник президента Академії наук, автор багатьох праць про українську й російську літературу від періоду реалізму й до сучасності.

Білоцерківець Наталка (1954), поетка, есеїстка. Авторка численних ліричних і любовних поезій. Дебютувала у 1976 р. збіркою "Балада про нескорених" й відразу ж отримала визнання критики. Наступні збірки — "У країні мого серця" (1979), "Підземний вогонь" (1984), "Листопад" (1989), "Алергія" (2000).

Блакитний Еллан Василь, псевдонім Василя Елланського (1894–1925), поета й політичного діяча, боротьбиста, основоположника революційного угруповання “Гарт”. Дебютував у 1918 р., перша збірка з характерною назвою “Удари молота і серця” вийшла у 1920 р. У публіцистичних творах засуджував борців за незалежну Україну.

Богомолець Олександр (1881–1946), патофізіолог, автор численних праць з проблем імунітету, алергії, патології кровообігу, патогенезу шоку. Тривалий час був президентом Академії Наук (з 1930).

Братунь Ростислав (1927–1999), поет. У 1965–1966 головний редактор часопису “Жовтень”. Звільнений з роботи після протестів проти львівських арештів 1966 р. Був головою Львівської організації Спілки письменників (1966–1980). У 1971 р. увійшов до складу української делегації в ООН. У період перебудови був депутатом.

Бриж Теодозія (1929), львівська скульпторка, брала участь у створенні пам’ятника жертвам фашизму (Володимир-Волинський).

Бурдаш Олена (1946), художниця. Одна з найяскравіших постатей львівської богеми 70-х років. Займається примітивним живописом. Тепер живе у Луцьку.

Буценко Олександр (1954), поет, есеїст, перекладач з англійської й іспанської. Закінчив Київський педагогічний інститут. У 80-х роках працював у редакції київського часопису “Всесвіт”.

Ватченко Олексій, секретар обласного комітету КПУ в Дніпропетровську.

Винниченко Володимир (1880–1951), письменник і політик. У 1918–1919 був головою Центральної Ради і Директорії, у 1919 емігрував з України, у 1920 р. повернувся на батьківщину, але в тому ж році назавжди виїжджає до Франції. Рання творчість охоплює оповідання, написані на межі реалізму й модернізму (збірка “Краса і сила”). Згодом — у період першої еміграції, були написані типово модерністські романи “Хочу” (1917), “Записки кирпатого Мефістофеля” (1917), “Чесність з собою” (1919), а також драми “Memento” (1909), “Чорна пантера і білий ведмідь” (1911), “Закон” (вид. 1923). Видав утопічний роман “Сонячна машина” (1928) і твір, в якому автор підсумовує епоху сталінізму, “Слово за тобою, Сталіне!” (посмертне видання, 1971). У 1980 р. в еміграції вийшов його “Щоденник”.

Винничук Юрій (1952), письменник, перекладач. Автор скандальної прози ("Діви ночі", 1992; "Житіє гаремноє", 1996), редактор окремих рубрик в газеті "Пост-поступ". Підготував чимало спектаклів для естрадного театру "Не журись". Нині редагує український аналог "Playboy"-я.

Вільде Ірина, псевдонім Дарини Полотнюк (1907–1982). Письменниця, тривалий час очолювала Львівське відділення Спілки письменників України. Дебютувала у 1930 р., її оповідання й романи присвячені життю української інтелігенції. За роман "Сестри Річинські" (1958–1964) удостоєна премії ім. Тараса Шевченка (1965).

Вінграновський Микола (1936), письменник, режисер, сценарист. Автор ліричних, філософських, патріотичних віршів. Дебютував у 1957; на початку 60-х здобув популярність завдяки віршам, що руйнували соцреалістичний канон. Збірка "Атомні прелюди", видана у 1962 р., викликала жваву дискусію. Після промови Хрущова 1963 р., в якій генсек засуджував абстракціоністів, Вінграновський зазнав нищівної критики. Невдовзі відійшов від громадського життя, але продовжував писати поезію ("100 поезій", 1967). Автор ліричної прози "Первінка" (1977), "Сіроманець" (1977). Його оповідання зібрані у збірці "У глибині дощів" (1985). У Польщі переклади Вінграновського з'явилися в "Антології української поезії" (1977).

Вовк Віра, літературний псевдонім Віри Селянської (1926), поетки, перекладачки, історика літератури. З 1945 р. перебуває в еміграції в Бразилії. Пише філософську лірику ("Зоря провідна", 1955; "Чорні акації", 1961; "Мандри", 1979). Перекладала твори авторів української літератури португальською, українською переклала Рабіндраната Тагора, Пабло Неруду, Стефана Ґеорга. Член ПЕН-клубу.

Воробйов Микола (1941), поет, автор багатьох збірок поезії, в тому числі "Пригадай на дорогу мені" (1985); "Місяць шипшини" (1986); "Ожина обрію" (1988), "Прогулянка одинцем", "Верховний голос", "Іскри в слідах". Віддає перевагу рефлексійній ліриці, синтезуючи фольклорну традицію із сучасною поетичною мовою. У Польщі з'явилися переклади його поезій на сторінках "Літератури на сьвєцє".

Галан Ярослав (1902–1949), письменник, журналіст, комуністичний діяч. У міжвоєнний період видавав у Львові журнали комуністичних письменників "Вікна" і "Горно". Після приєднання Львова

до СРСР — головний редактор газети "Вільна Україна". Після вторгнення німців — в евакуації; працював воєнним кореспондентом й коментатором радянської радіостанції. Особливо активним був під час II світової війни, відразу ж після її закінчення став представником радянської влади в Західній Україні. Його політичні памфлети, спрямовані проти греко-католицької церкви, Ватикану й українського підпілля, сповнені фальсифікацій і ненависті. За офіційною версією, його вбивство організувало українське підпілля.

Геврич Ярослав (1937), учасник опозиційного руху. Під час арешту був студентом Київського університету.

Гель Іван (1937), дисидент, у 80-х роках діяч ініціативної групи із Захисту прав віруючих і церкви, львівський громадсько-політичний діяч. Двічі відбував покарання за опозиційну діяльність (1965 — засуджений на 3 роки, 1972 — на 15 років). Звільнений у 1987 р. Співредактор "Українського вісника". У 1990–1994 роках був заступником голови львівської обласної адміністрації. У таборах написав книжку "Грані культури", в якій полемізував з книжкою Івана Дзюби "Грані кристала".

Герасим'юк Василь (1956), поет, перекладач. Дебютував у 1982 р. збіркою "Смереки", наступні збірки — "Космацький узір" (1989), "Діти трепети" (1991), "Книга папороті" (1998), "З лірики вісімдесятих" (1999).

Герета Ігор (1938), історик, працівник тернопільського музею. Заарештований у 1965 р. і засуджений до 5 років (дія вироку була тимчасово припинена).

Гжицький Володимир (1895–1973), прозаїк, родом із Західної України. У 1918 р. пішов до Української Галицької Армії (УГА); у 1919 р. його частина перейшла Збруч й приєдналася до Червоної Армії. Здобув освіту у Харкові; працював чиновником. Належав до літературного угруповання "Плуг" і "Західна Україна". Як й інші вихідці з Західної України заарештований у 1933 р. Засуджений за приналежність до УВО. Висланий до табору в Комі. Реабілітований у 1956 р., повернувся до Львова.

Голобородько Василь (1945), поет, автор рефлексійної лірики в сюрреалістичному стилі. Після дебюту в літературних журналах

Дзюба назвав його найперспективнішим молодим поетом. Не зважаючи на позитивні рецензії, його збірку відхилили від друку. Вірші з циклу "Летюче віконце", "Золоті глечики груш" поширювалися у самвидаві. У 1970 р. на Заході вийшли вибрані поезії зі збірки "Летюче віконце". Це стало поштовхом до переслідувань письменника. Перша збірка в Україні з'явилася у 1988 р. ("Зелен день"). У 1992 р. вийшла збірка нових поезій "Калина об Різдві". Голобородько нагороджений літературною премією ім. Т. Шевченка (1994). Польський переклад вибраних поезій "Ikar na motylich skrzydlach" видано у 1995 році.

Голованівський Сава (1910), поет, автор понад 30 поетичних збірок, написаних у соцреалістичному дусі.

Головко Андрій (1897–1972), прозаїк. Вважається творцем української радянської прози. Дебютував як поет у 1919 р. У 1924 р. видав збірку оповідань про революцію ("Червона хустина", 1924). До найкращих його творів зараховують "Бур'ян" (1927), а також — після вимушених переробок — роман "Мати" (1932, II видання 1934).

Голота Любов (1949), поетка. Авторка інтимної лірики. Поетичні збірки: "Народжена в степах" (1976), "Горицвіт" (1980), "Дзеркала".

Гончар Іван (1911–1993), київський митець, творець першого недержавного музею в Радянській Україні.

Гончар Олесь (1918–1995), письменник. Перші його романи, написані у соцреалістичному дусі, вийшли після війни ("Прапороносці", 1946–1948; "Земля гуде", 1947; "Людина і зброя", 1960, польське видання 1963). У романі "Тронка" (1963, пол. вид. 1978) з'являються мотиви розрахунків зі сталінським минулим, за цей роман письменник отримав Ленінську премію. "Собор", виданий у 1968 р. (пол. вид. 1971), не виходив за межі соцреалістичного канону, проте став популярним завдяки новій тематиці. У ньому автор показав ті спустошення, що їх зазнала культура й саме життя внаслідок їхньої совєтизації. У наступних романах письменник повернувся до воєнної тематики й первинної манери письма ("Циклон", 1970, пол. вид. 1976; "Бригантина", 1973; "Берег любові", 1976, пол вид. 1978).

Горбач Анна-Галя (1924), еміграційний історик літератури, перекладач української літератури німецькою мовою. Брала участь в

організації міжнародної допомоги українським дисидентам. У 60–80 роках була діячкою Міжнародної амністії, розповсюджувала інформацію про репресії в Україні; провадила кореспонденцію з українськими політв'язнями та їхніми родинами, також надавала їм допомогу. Сприяла друкові в українському оригіналі та в перекладах багатьох творів тих авторів, які зазнавали переслідувань (серед інших Василя Стуса, Ігоря Калинця, Івана Світличного).

Горинь Богдан (1936), історик мистецтва, критик, громадсько-політичний діяч. Активний учасник опозиційного руху 60-х років. Заарештований у 1965 році й засуджений на 3 роки таборів. Під кінець 80-х один із львівських лідерів руху за національне відродження. Був депутатом Верховної Ради (1990–1998).

Горинь Михайло (1930), психолог, громадсько-політичний діяч. Одна з ключових постатей руху шістдесятників в Україні, організатор самвидаву. Заарештований у 1965 р. й засуджений на 6 років таборів за антирадянську пропаганду, у 1967 р. засуджений за поширення нелегальної літератури серед в'язнів табору, переведений до тюрми суворого режиму (Володимирська). Звільнений у кінці 1971 р. У другій половині 70-х видавав "Бюлетень" української Гельсінської групи. У 1981 р. знову заарештований і засуджений на 10 років таборів і 5 років заслання. З 1982 р. був членом української Гельсінської групи. Звільнений у 1987 р. Разом із Вячеславом Чорноволом відновив випуск "Українського вісника" (у 1988 р.). Один із засновників української Гельсінської спілки і Народного Руху України. У 1992–1995 роках був лідером Української республіканської партії.

Горська Алла (1929–1970), художниця, графік. Організовувала незалежне культурне життя Києва, особливо активну участь брала в діяльності київського Клубу творчої молоді. Була співавтором вітражу, встановленого в Київському університеті, на якому зображувався Тарас Шевченко. На доручення Київського обласного комітету КПУ вітраж був знищений ректором. Співорганізатор протестів, спрямованих проти арештів 1965 року. Убита.

Гофштейн Давид (1889–1952), єврейський радянський поет, співець соціалізму. Перекладав Шевченка, Франка і Лесю Українку.

Грінченко Борис (1863–1910), письменник, перекладач, мовознавець й етнограф, видавець першого великого словника україньс-

кої мови (1907–1909). Автор поетичних збірок й оповідань, присвячених селу. У "Листах з Наддніпрянської України" (1892–1893) критикував національну політику царату.

Гринів Євген (1936), журналіст, депутат Верховної Ради (1990–1994).

Гринь Микола (1928), геофізик, учасник відродження періоду 60-х років. У 1965 р. заарештований і засуджений (у 1966) на 3 роки таборів.

Гриценко Олександр (1957), есеїст, перекладач. Дебютував у 1987 р. поетичною збіркою "Карта буднів", пізніше на зламі 80-х і 90-х його твори друкувалися в літературній періодиці. Перекладає сучасну англосаксонську поезію, також переклав "Порнографію" Ґомбровича. Останні його публікації присвячені масовій культурі та культурній політиці.

Грушевський Михайло (1866–1934), видатний український історик і державний діяч. У 1917–1918 очолював Центральну Раду. Емігрував у 1919 р., повернувся в Україну у 1924 р. У 1931 р. був змушений виїхати до Москви, невдовзі після цього помер. Автор монументальної історії України "Історія України-Руси" (1898–1936). Займався також історією літератури (автор шеститомного підручника, який охоплював період до кінця XVII ст.) й фольклору, а також літературною критикою. Протягом багатьох років був головою Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові (1897–193?), редактором "Записок Наукового Товариства ім. Шевченка" й "Літературно-наукового вістника".

Гуцало Євген (1937–1995), прозаїк. Автор ліричних оповідань з історії повоєнного села: "Яблука з осіннього саду" (1964, пол. вид. 1971), "Скупана в любистку" (1965), "Хустина шовку зеленого" (1966), "Родинне вогнище" (1968, пол. вид. 1971), "Запах кропу" (1969), "Передчуття радості. Дівчата на виданні" (1971, пол. вид. 1977). Роман "Позичений чоловік" (1981), написаний у стилі магічного реалізму, приніс йому справжнє визнання читачів.

Ґеник-Березовська Зіна (1928–1991), чеська україністка, перекладач, викладач Празького Карлового університету. У шістдесяті роки була пов'язана з опозиційним рухом в Україні.

Ґінзбурґ Ілля (1859–1939), скульптор, автор пам'ятника Миколі Гоголю в його рідному селі Великі Сорочинці (1911), Айвазовському у Феодосії (1914–1930) і Михайлу Коцюбинському в Чернігові (1939).

Даніель Юлій, псевдонім Ніколай Аржак (1925–1988), російський прозаїк, поет. За публікацію в паризькій "Культурі" 1966 р. засуджений на 5 років таборів.

Данченко Олександр (1926–1993), графік; співавтор листа на захист Панаса Заливахи.

Дашкевич Ярослав (1926), історик-медієвіст. У 1949–1956 — політичний в'язень. Заарештований у 1972 р., проте його відпустили через брак доказів. Багаторазово був звільнений з роботи за інакодумство й політичне минуле батьків (його батько був генералом в армії Української Республіки, мати — офіцером в Українській Галицькій армії). Нині — заступник директора Інституту археографії у Львові.

Дзюба Іван (1931), провідний літературний критик 60-х років, натхненник незалежного культурного життя в Києві, автор відомого дослідження "Інтернаціоналізм чи русифікація?" (1966, еміграційне видання — 1968, численні переклади), в якому демаскується русифікаторська політика влади щодо союзних республік. У 1957–1962 очолював відділ критики журналу "Вітчизна", звідти його звільнили за "ідеологічні помилки". До часу протестів проти арештів серед інтелігенції (1965) працював консультантом відділу дебютів у видавництві "Молодь", згодом коректором (1966–1969); пізніше — до 1972 р. був редактором видавництва "Дніпро". Затриманий у січні 1972 р., виключений зі Спілки письменників України, після цього заарештований. Процес відбувся через рік, у травні 1973 р. У листопаді 1973 року після півторарічного перебування у в'язниці розкаявся. Був звільнений. На зламі 70-х і 80-х опублікував кілька книжок, присвячених літературі народів СРСР. У 1980 р. його поновлено у Спілці письменників. У часи перебудови почав публікувати важливі тексти, присвячені українській культурі. У 1992–1994 був міністром культури. Нині виконує обов'язки головного редактора журналу "Сучасність", також очолює редакцію "Енциклопедії сучасної України".

Діброва Володимир (1951), прозаїк і перекладач. Автор збірки оповідань "Тексти з назвами і без назв" (1990), "Пісні Бітлз" (1990), роману "Пентамерон" (1994) і "Бурдик" (1997), повісті "Збіговисько"

(1999), "Вибгане" (2002). Живе у США. У Польщі його прозу презентувала "Декада літерацька" (1998).

Дмитерко Любомир (1911–1985), письменник, публіцист, тривалий час був редактором журналу "Вітчизна". Дебютував у 1928 р. У соцреалістичній поезії і прозі ("Вітер зі Сходу", 1930) показував революцію й соціалістичні зміни в Україні. Пізніша його творчість присвячена передусім воєнній тематиці. У публіцистичних текстах засуджував будь-які прояви незалежної думки.

Довган Ярослав (1956), поет, редактор. Автор медитативної лірики, зібраної у збірках "Чисто-Бог" (1989) і "1999" (1998).

Довженко Олександр (1894–1956), кінорежисер і письменник; творець української кінематографії ("Земля", 1930). Для перших його фільмів, в яких змальовувалася громадянська війна й колективізація в Україні, була характерною експресіоністична манера. У 30-х був змушений змінити стиль й тематику фільмів. За фільм воєнного періоду "Україна в огні" зазнав репресій. У 1955 р. видав автобіографічну повість "Зачарована Десна", цей твір одним із перших звістував початок відлиги після смерті Сталіна. Фрагменти його "Щоденника", видані наприкінці 50-х, а згодом і друге видання 1966 р., справили великий вплив на письменників молодого покоління, які вважали Довженка своїм попередником. У Польщі було видано "Зачаровану Десну й інші кіноповісті" (1976), а також фрагменти "Щоденника".

Драгоманов Михайло (1841–1895), історик, публіцист і політик, прибічник федералізму й національно-культурної автономії України. У 60-х роках лідер київської "Нової Громади"; після репресій, пов'язаних з Емським указом, що забороняв видавати будь-які книжки українською мовою, опинився в еміграції. Спочатку жив у Женеві, де організував перше непідцензурне українське видавництво (1878–1882), потім у Софії. Справив значний вплив на молоде покоління політичних діячів і творців, зокрема на Івана Франка і Лесю Українку.

Драч Іван (1936), поет і громадсько-політичний діяч, депутат Верховної Ради, у 1989–1992 роках — голова Народного Руху України. Його дебют на початку 60-х років мав широкий резонанс ("Ніж у сонці", 1961), після цього він став найпопулярнішим поетом свого покоління. Невдовзі опублікував збірку "Соняшник" (1962), потім "Протубе-

ранці серця" (1965), "Поезії" (1967), "Балади буднів" (1967). У 70-х і на початку 80-х у його віршах дедалі більше місця займає політична публіцистика ("Київське небо", "Американський зошит", 1980). Пише рефлексійну філософську поезію, у новаторській формі переосмислює фольклор. У Польщі опубліковані його поетичні підбірки: "До джерел" (1968), а також "Сонце і слово" (1983).

Жиленко Ірина (1941), поетка, учасниця опозиційного руху 60-х років, член київського Клубу творчої молоді. Дебютувала у 1965 році збіркою "Соло на сольфі". Хоча її вірші й не були забороненими, проте друкувалися рідко. Найпомітніші твори: "Автопортрет у червоному" (1971), "Вікно у сад" (1978), "Дім під каштаном" (1981). Нещодавно опублікувала спогади про 60-ті роки ("Сучасність", 1998–1999). У Польщі її вірші надруковані в "Антології української поезії" (1977).

Жолдак Богдан (1948), письменник, сценарист. Автор оповідань "Спокуси" (1991), "Макабреска" (1991), "Як собака під танк" (1994), а також сценаріїв до фільмів "Відьма" (1991), "Козаки йдуть" (1991), "Дорога на Січ" (1994).

Жулинський Микола (1940), історик літератури і критик; політик. Директор Інституту літератури НАН України. В 2000–2001 рр. — віце-прем'єр-міністр в уряді Віктора Ющенка. Автор праць про літературу соцреалізму ("До питання про історичний оптимізм радянської літератури", 1972; "Юність моя — комсомолія", 1971; "Концепція людини в радянській літературі", 1983). У період перебудови опублікував на сторінках "Літературної України" й на сторінках інших газет багато статей, присвячених замовчуваним й репресованим творцям. Його антологія "Із забуття в безсмертя" (1990), побудована за аналогією з еміграційним "Розстріляним відродженням" Юрія Лавріненка, здобула справжнє визнання читачів. З 1999 р. — голова Міжнародної асоціації україністів.

Забужко Оксана (1960), поетка, есеїстка, критик. Дебютувала поетичною збіркою "Травневий іній" (1985). Видала збірки "Диригент останньої свічки" (1990), "Автостоп" (1994), а також повісті "Інопланетянка" (1992), "Польові дослідження з українського сексу" (1996). Авторка двох книжок з історії ідей: "Філософія української ідеї" (1992) й "Шевченків міф України" (1998). Авторка есе "Хроніки від Фортінбраса" (1999). Віце-президент українського ПЕН-клубу.

Загребельний Павло (1924), письменник, у 1981–1982 — головний редактор газети "Літературна Україна". Автор романів на воєнну тему ("Європа 45", 1959), побутових ("З погляду вічності", 1970, пол. вид. 1979), "Переходимо до любові" (1971, пол. вид. 1980), а також історичних романів (серед яких найвідоміші "Роксолана", 1980, а також "Я, Богдан", 1982).

Заливаха Панас (1925), художник. Учасник опозиційного руху 1960–1989 рр. У 1961 р. переїхав із Західного Сибіру в Україну до Івано-Франківська. Був одним із авторів вітража, на якому зображувався Тарас Шевченко, у Київському університеті. Вітраж був знищений ректором на доручення київського обласного комітету КПУ. У 1965 р. заарештований і засланий на 5 років, після виходу з табору попри все брав участь в опозиційному русі.

Заньковецька Марія (1854–1934), акторка. Грала в першій професійній театральній трупі Марка Кропивницького, пізніше — у Михайла Старицького і Миколи Садовського, а також у Руському театрі у Львові.

Зарецька Катерина (1914–1986), учасниця руху за незалежність. У 30-х роках вступила до ОУН. Заарештована у Львові в 1934 р., ув'язнена на 4 роки. У 1939 р. після поразки Польщі у війні з німцями вийшла на волю. Через рік її заарештувало НКВС так само, як і її чоловіка Михайла Сороку. Перебувала у слідчому ізоляторі на Бригідках аж до 1941 р. У тюрмі народила сина — Богдана Сороку. Під час II світової війни очолювала неформальний український Червоний Хрест, який надавав допомогу воякам УПА. Заарештована КГБ у 1945 р., спочатку відбувала термін покарання у Володимирській тюрмі, згодом — у мордовських таборах. Звільнена у 1972 р.

Зарецький Віктор (1925–1990), художник. Голова київського Клубу творчої молоді. Автор багатьох портретів. Лауреат (посмертно) Шевченківської премії (1994). Чоловік Алли Горської.

Затуливітер Володимир (1944), поет, працював редактором у видавництвах "Дніпро" та "Молодь". Автор збірок "Теорія крила" (1973), "Теперішній час" (1977), "Зоряна речовина" (1985).

Збанацький Юрій (1914), письменник, присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Під час війни керував партизанським загоном. У 1972–1981 очолював Спілку письменників України. Автор соцреалі-

стичних романів на воєнну тему й про сучасність. Польською мовою вийшла його повість "Єдина" (1959, пол. вид. 1962).

Зваричевська Мирослава (1936), філолог, учасниця львівського опозиційного руху 60-х років. Закінчила філологічний факультет Львівського університету. Працювала в обласному архіві. Заарештована у 1965 році й засуджена за поширення самвидаву на вісім місяців тюрми (час процесу) за "антирадянську пропаганду".

Зеров Микола (1890–1937), поет, критик, перекладач, історик літератури. Найвидатніший представник неокласицизму, обстоював орієнтацію української літератури на Захід. Автор ліричних віршів, написаних у стилі французького парнасизму, які видав у збірці "Камена" (1924); решта були видані вже після його смерті в еміграційних збірках "Sonnetarium" (1948), "Catalepton" (1952), "Corollarium" (1958). Видав антологію латинської поезії (1920), перекладав з російської, французької, польської й інших мов. З польської переклав драму Юліуша Словацького "Мазепа". Видав історію української літератури XIX ст. ("Нове українське письменство", 1924). Автор есе "Ad fontes. Літературно-критичні статті" (1926).

Зубченко Галина (1929), художниця, авторка мозаїк. Брала участь в діяльності київського Клубу творчої молоді.

Іванисенко Віктор (1927–1999), історик, критик і перекладач. Автор книжок, присвячених літературі: "Сучасна ліро-епічна поема", "Поезія, людина, сучасність", "Поезія і життя народу". З польської переклав роман Єжи Єнджеєвича про Тараса Шевченка "Українські ночі або родовід генія". У 1972 р. за зв'язки з дисидентами його виключили з партії і звільнили з роботи. До другої половини 80-х не міг друкуватися. Поновлений у Спілці письменників у 1987 р.

Іваничук Роман (1929), письменник, автор новел і романів про життя інтелігенції ("Край битого шляху", 1964), а також історичних романів, в яких ставиться проблема національної зради: "Мальви" (1968), "Журавлиний крик" (1968, вид. 1988), "Манускрипт з вулиці Руської" (1979), "Орда" (1992, пол. видання 1993). Також видав спогади ("Благослови, душе моя, Господа", 1991; "Дороги вольні і невольні", 1999). У 1963–1990 роках був редактором львівського щомісячного літературного журналу "Жовтень", згодом депутат Верховної Ради.

Іващенко Дмитро (1922), філолог. У момент арешту викладав історію літератури в Луцькому педагогічному інституті. Заарештований (1965) і засуджений разом із Валентином Морозом.

Іздрик Юрій (1962), письменник, художник і музикант. Редактор часопису "Четвер". Автор оповідань ("Остання війна", "Апокриф", "Біографія аутиста", "Подвійний Леон"), повісті "Острів КРК" (1994, пол. пер. 1996), роману "Воццек" (1996, пол. видання 1998). Також пише поезію ("Станіслав і 11 його визволителів", 1996) й есеїстику (тексти про мистецьке життя Станіслава).

Іллєнко Юрій (1936), кінорежисер і кінооператор. Один із творців українського поетичного кіно. Співавтор найважливіших фільмів 60-х і 70-х років: "Тіні забутих предків" (1965, оператор), "Криниця для спраглих" (1965, на екрани вийшов у 1987), "Білий птах з чорною ознакою" (1971). Співпрацював з Сергієм Параджановим, автор спогадів про видатного режисера.

Ілляшенко Василь (1935), режисер і письменник. Найважливіші фільми: "Перевірте свої годинники", "Увійди в кожен дім", "Притча".

Ільницький Микола (1934), критик, поет, історик літератури. Дослідник творчості українських модерністів, поетів і критиків міжвоєнного періоду, еміграційної поезії. Автор кількох монографій, наприклад, "Від "Молодої Музи" до Празької школи", про творчість Богдана Ігоря Антонича, Дмитра Павличка й Івана Драча.

Ірванець Олександр (1961), поет, драматург, прозаїк. Випускник Інституту літератури ім. Горького у Москві. Автор збірок "Вогнище на дощі" (1987), "Тінь великого класика та інші вірші" (1991) і драматичних творів: "Маленька п'єса про зраду для однієї акторки" (1992, пол. пер. 1997), "Прямий ефір". Разом з Андруховичем і Небораком належав до літературного угруповання "Бу-Ба-Бу". Автор різкої поетичної сатири. Найбільшого розголосу (іноді з присмаком скандалу) здобув завдяки літературним переробкам.

Єфремов Сергій (1876–1939), політичний діяч і публіцист, літературний критик й історик літератури. Був віце-президентом Української Академії наук (з 1922 й до початку переслідувань у 1928 р.). Автор багатьох монографій, присвячених творчості українських письменників XIX ст. (Шевченкові, Франку, Коцюбинському й ін.),

а також фундаментальної "Історії українського письменства" (1911, IV видання, 1924). Головний обвинувачуваний у сфабрикованому процесі СВУ. Нещодавно вийшов його щоденник ("Щоденник", 1998), який слугував доказом на процесі. Цей документ передає дух 20-х років, у ньому зафіксовано позицію, яку займали у цей час діячі української науки й культури. Щоденник фіксує ті тривожні зміни, які почалися в Україні після революції.

Кадирова Лариса (1943), акторка. У 1963–1993 рр. працювала у львівському театрі ім. Марії Заньковецької.

Калинець Ігор (1939), поет, член ПЕН-клубу. У 1966 році дебютував збіркою "Вогонь Купала"; ще донедавна це була єдина збірка поета, видана в Україні. В еміграції були видані такі його поетичні збірки: "Поезії з України" (1970), "Підсумовуючи мовчання" (1971), "Коронування опудала" (1972), "Спогад про світ" (1973). Поетичний доробок Калинця охоплює 17 збірок поезії, написаних у 1965–1981 роках, а також повість "Молімось зорям дальнім" (1972), яка була опублікована через двадцять років на сторінках "Сучасності". У 1968–1989 роках його поетичні збірки розповсюджувалися у "самвидаві". У 1991 р. їх було видано у двох томах: "Пробуджена муза" (поезії 1965–1972 років). У цей же час в Україні вийшла поетична збірка 1975–1981 років "Тринадцять алогій" (Київ, 1991). Лише у другій половині 90-х років видано повне зібрання творів поета ("Слово триваюче", 1997). Належить до літературного покоління шістдесятих. Був активним учасником дисидентського руху. Заарештований у 1972 році й засуджений на дев'ять років позбавлення волі. У 1981 році повернувся до Львова. Був натхненником руху за національне відродження кінця вісімдесятих, редагував нелегальний альманах "Євшанзілля". Поезію Калинця перекладено англійською, німецькою, французькою, португальською, чеською і польською мовами. Польські переклади з'явилися у "Powrotach nieobecnych" (1990), в антології "Rybo-wino-kur" (1994), "Po tamtej stronie deszczu" (1998). У 1995 р. вийшла його двомовна збірка "Podsumowując milczenie" (Сват Літерацкі, Тирса), у якій зібрано поезії 1967–1980-х років, а у 1999 р. збірка "Karpat albo książka z Poselja".

Калинець Ірина (1940), поетка, дисидентка. Заарештована у 1972 р. під час хвилі репресій проти інтелігенції. Засуджена на 6 років таборів і 3 заслання. Перебувала у мордовському жіночому таборі, зго-

дом (з 1978) — на Забайкаллі. З 1987 р. брала активну участь в організації незалежного громадсько-політичного життя (Клуб молодого науковця, студентське Товариство Лева, нелегальний альманах "Євшан-зілля", "Меморіал", Народний Рух України) й релігійного життя (легалізація греко-католицької церкви). Була депутатом Верховної Ради. Очолювала обласний відділ освіти (1990–1992). Авторка кількох поетичних збірок, романів і досліджень, присвячених культурі й історії середньовіччя.

Кандиба Іван (1930), громадсько-політичний діяч. Нині очолює ОУН в Україні. У 1959 р. разом із Левком Лук'яненком створив Український робітничо-селянський союз; мета партії полягала в тому, щоб використати закріплене в Конституції СРСР право республік на самовизначення аж до відокремлення. Організацію було дуже швидко викрито, а її лідерів заарештовано. За статею зрада вітчизни Кандибу засудили на 15 років таборів. У 1979–1980 роках намагався емігрувати, але не отримав дозволу. У 1981 р. його знову заарештовано за діяльність в українській Гельсінській групі й засуджено на 10 років таборів і 5 заслання. Звільнений у вересні 1988 р. У 1990 р. створив партію Державна незалежність України. У 1992 р. вступив до ОУН.

Караванський Святослав (1920), мовознавець, перекладач, діяч руху із захисту прав людини. У період війни зблизився з ОУН, у 1944 р. виїхав до Румунії, але невдовзі повернувся до рідної Одеси, де його заарештували, а згодом засудили на 25 років таборів. У 1960 р. амнестований. Перекладав Шекспіра, Байрона, укладав словник рим, почав писати публіцистику, спрямовану проти русифікації освіти. У 1965 р. його знову заарештовано й заслано до табору, де він мав відбути решту терміну (майже 9 років). У 1969 р. проти Караванського розпочали новий процес, цього разу за статею, що стосувалася злочинів у Катині. Після звільнення у 1979 р. виїхав до США. Автор "Словника синонімів", а також праць про українську мову.

Кауфман Володимир (1957), львівський художник, графік і художник-декоратор. Був членом незалежного мистецького угруповання "Шлях" (1988–1992).

Кашка Володимир (1954), поет, прозаїк. Дебютував у 1991 р. оповіданнями "Листи з-поза дзеркала"; у 1995 р. вийшла його повість "Житло".

Кендзьор Ярослав (1941), громадсько-політичний діяч, нині депутат Верховної Ради. У 1966 р. за зв'язки з опозицією виключений з Львівського університету, де навчався на факультеті журналістики. Був причетний до видання "Українського вісника" (1970–1971). У 1972 р. його звільнили з роботи і позбавили можливості закінчити заочне навчання. Був одним із натхненників руху за національне відродження у 1988–1991, членом Руху, товариства "Меморіал".

Кириченко Світлана (1935), філолог, діячка опозиційного руху. Розповсюджувала нелегальну літературу, передавала інформацію про учасників руху із захисту прав людини і про репресії, які застосовувалися проти них. Була засуджена, у 1980 р. перебувала на примусових роботах за відмову свідчити на процесі Василя Стуса. Разом зі своїм чоловіком Юрієм Бадзьо перебувала у засланні (1986–1989). Авторка спогадів.

Кисельов Леонід (1946–1968), київський російський і український поет. Дебютував у 1963 р. У його віршах середини 60-х з'являється українська тема, зокрема поету була близькою творчість Тараса Шевченка.

Кісь Роман (1950), етнолог, філософ і публіцист. Закінчив Львівський університет. Працював у Музеї етнографії, в Музеї народної архітектури. Уникаючи переслідувань, кілька років провів в етнографічних експедиціях на Чукотці. Одначе на початку 80-х років проти нього розпочали кримінальний процес й ув'язнили на кілька років. Автор книжки "Фінал Третього Риму" (1998).

Кобилянська Ольга (1863–1942), письменниця родом із Буковини, діячка жіночого руху. Її повісті й оповідання витримані в неоромантичному дусі. Переважно присвячені феміністичній тематиці (наприклад, "Царівна", "Некультурна"). Найвідоміша її повість "Земля" була видана у 1902 р. (польське видання 1965). Повість "Апостол черні", присвячена проблемі формування сучасної української інтелігенції в період національно-визвольної війни, була заборонена.

Коваль Юрій (1942), письменник і публіцист, редактор часопису "Жовтень".

Козаченко Василь (1913), письменник. З кінця 50-х років займав відповідальні посади у Спілці письменників України і СРСР. У

зв'язку зі змінами в ЦК й приходом до влади прибічників загострення політичного курсу й посилення ідеологічного контролю з 1973 р. був першим секретарем правління Спілки письменників України. Залишався на цій посаді до 1978 р. Був членом української делегації на засіданні ООН (1957), опублікував книжку "Нью-Йорк зблизька" (1958). Дебютував збіркою оповідань у 1939 р. ("Золота грамота"). Після 1945 р. друкував романи на воєнну тематику. У 1971 р. нагороджений Шевченківською премією. У 1969 р. разом з іншими письменниками-функціонерами — Юрієм Збанацьким й Іваном Ле — засуджував за "антисуспільну поведінку" Івана Дзюбу, своїми переслідуваннями довів Дзюбу до каяття.

Козак Богдан (1940), режисер і актор львівського театру ім. Марії Заньковецької.

Коломієць Володимир (1935), поет, автор кільканадцяти поетичних збірок. У 1978–1984 був головним редактором щомісячного літературного журналу "Дніпро", з 1986 р. — завідує редакцією поезії у найбільшому українському видавництві "Радянський письменник".

Кондуфор Юрій (1922–1998), історик. У 1958–1968 завідувач відділу науки і культури при ЦК КПУ. Ніс безпосередню відповідальність за події цього періоду, особливо за переслідування інтелігенції у Львові (1959). Саме він засудив Дмитра Павличка за відродження націоналістичних тенденцій (поетична збірка "Правда кличе"), контролював діяльність київського Клубу творчої молоді. Після роботи в ЦК був професором Київського університету (до 1978). До початку 90-х очолював Інститут історії АН України. Для вчителів історії видав книжку досліджень з найновішої історії ("Сторінки історії Української РСР", 1990).

Кордун Віктор (1946), поет. Дебютував у 1967 р., проте перша його збірка вийшла друком практично через 20 років. Належав до так званої київської школи поезії, до якої входили творці-нонконформісти, що писали метафоричну поезію, наприклад, "Земля натхненна" (1984), "Пісеньки з маминого наперстка" (1986), "Кущ в огні" (1990), "Сонцестояння" (1993). Пише філософську лірику.

Корнійчук Олександр (1905–1972), драматург, прозаїк і публіцист, партійний діяч, у 1953–1954 перший заступник Голови Ради Міністрів УРСР. У 1938–1941 і 1946–1953 рр. Голова правління Спілки

письменників України. Чільний представник соцреалізму в українській літературі. Автор драм "Загибель ескадри" (1934, польська версія 1952), "Богдан Хмельницький" (1938), п'єси про Леніна "Правда" (1937). Чоловік Ванди Василевської.

Корогодський Роман (1933), історик мистецтва, кінокритик. Автор книжки, присвяченої творчості Сергія Параджанова, книжки, в якій зібрано документи, що стосуються Павла Тичини, й кількох сценаріїв документальних фільмів. Був одним з організаторів незалежного культурного життя у Києві. Зазнав переслідувань за контакти з дисидентами й політичними в'язнями. У 1963–1968 працював у видавництвах, згодом протягом 5 років був безробітним. У 70-х працював чиновником, лише у 80-х отримав роботу в Головному архіві літератури і мистецтва. Один із видавців серії "Українська модерна література".

Коротич Віталій (1936), письменник і публіцист. У другій половині 60-х років був секретарем Спілки письменників; у 1978–1986 — головним редактором журналу "Всесвіт", згодом аж до 1991 р. — головним редактором московського тижневика "Огонек". Автор рефлексійної лірики й публіцистичної поезії ("Золоті руки", 1961; "Вогонь", 1968; "О, Канадо", 1966). Лауреат багатьох літературних премій, зокрема Державної премії СРСР (1985), Шевченківської премії (1981). У Польщі вийшли друком його вибрані поезії "Lustro i inne wiersze" (1974).

Косигін Олексій (1904–1981), радянський політик, у 1943–1946 — очолював Раду народних комісарів Російської Федерації, у 1960–1964 — І заступник, а у 1964–1980 — Голова Ради Міністрів СРСР.

Косинка Григорій, псевдонім Григорія Стрільця (1899–1934), прозаїк. На початку 20-х років належав до літературних угруповань "Ланка" і "Марс". Автор новел і оповідань на сільську тему: "На золотих богів" (1922), "Мати" (1925), "Політика" (1927). У його творчості виразно прослідковується традиція імпресіонізму й експресіонізму. Засуджений як куркуль. Розстріляний на початку періоду сталінського терору.

Косів Михайло (1934), історик літератури, громадсько-політичний діяч. Нині депутат Верховної Ради України. На початку 60-х очолював львівський Клуб творчої молоді "Пролісок". У 1965 р. заареш-

тований за участь у львівському дисидентському русі. Звільнений після процесу у 1966 р. (написав покаяння). Залишився без роботи. Брав участь у виданні відновленого нелегального "Українського вісника". Був одним з організаторів Народного Руху України, також розгорнув діяльність за легалізацію греко-католицької церкви в Україні.

Костенко Ліна (1930), поетка; дебютувала у 1957 році. Вважалася однією з найвизначніших поетичних особистостей 60-х. Незважаючи на це, в період між 1961 і 1977 роком не видала жодної поетичної збірки. Вісімдесяті роки були часом її тріумфального повернення на сцену літературного життя. Авторка любовної і патріотичної лірики. Збірки "Проміння землі" (1957), "Вітрила" (1958) критика сприйняла неприхильно. Її вірші критикували за те, начебто вони "незрозумілі", а "образи надто складні". Лише збірка "Мандрівки серця", опублікована на хвилі дебютів 60-х років, принесла їй справжнє визнання. Чергові збірки "Зоряний інтеграл" (1963) і "Княжа гора" (1972) були заборонені. Наступна збірка з'явилася лише у 1977 р. — "Над берегами вічної ріки". Величезну популярність у читачів мав роман у віршах Ліни Костенко "Маруся Чурай" (1979). Критика намагалася оминути цей твір мовчанням. Лише через 10 років Костенко отримала за нього літературну премію ім. Тараса Шевченка. У вісімдесяті роки вийшли її збірки "Неповторність" (1980), "Сад нетанучих скульптур" (1987), а також "Вибране" (1989), яке надрукували рекордним тиражем — шістдесят тисяч примірників. Книжка відразу ж розійшлася. У Польщі на зламі вісімдесятих і дев'яностих років поезії Ліни Костенко часто друкувалися на сторінках літературних журналів ("Вєнзь", "Декада літерацка", "Одра"). Вперше творчість поетки була репрезентована в "Антології української поезії" (1977), невдовзі після цього в "Літературі на сьвєцє". Польська поетична збірка "i dziec, i noc, i mgnienie" вийшла у 1997 р.

Кох Юрій (1958), львівський митець, художник і графік. Автор есе про мистецтво. Був членом незалежного мистецького угруповання "Шлях" (1988–1992).

Коцюбинська Михайлина (1931), історик літератури, критик, перекладач. Племінниця Михайла Коцюбинського. На початку 60-х видала кілька теоретично-літературних досліджень ("Образне слово в літературному творі", 1960; "Література як мистецтво слова", 1965). Була членом київського Клубу творчої молоді й учасницею опози-

ційного руху. Брала участь в протестах, спрямованих проти арештів 1965 р., за що їй винесли догану по партійній лінії. Співавтор листів, написаних на захист Валентина Мороза і Вячеслава Чорновола. У 1968 р. звільнена з Інституту літератури. До кінця сімдесятих її не друкували. Її теоретично-літературні праці (дослідження, присвячене поетиці Шевченка) й есе, присвячені літературним постатям 60-х років почали виходити після 1990 р. З кінця 80-х рр. займається виданням і популяризацією поезії Василя Стуса.

Коцюбинський Михайло (1864–1913), найвидатніший прозаїк періоду модернізму, автор імпресіоністичних новел "Цвіт яблуні", ліричної повісті про Гуцульщину "Тіні забутих предків", прозової поеми "Інтермеццо". У Польщі видано його "Вибрані твори" (т. 1–2, 1954).

Коцюбинський Юрій (1897–1937), син Михайла, діяч більшовицької партії, боровся проти Української Республіки. Без суду розстріляний НКВД начебто за керівництво "українським троцькістським центром".

Кочур Григорій (1908–1995), перекладав з кількох десятків мов, видавець багатьох антологій, поет. Людина — культурна інституція. У 1943–1953 ув'язнений, репресований; у 70-х роках його виключили зі Спілки письменників України й позбавили можливості друкуватися. Це була катастрофа для усього середовища, бо заборонені автори використовували його прізвище для друку.

Кошелівець Іван (1907–1999), критик і перекладач, тривалий час був головним редактором основного еміграційного часопису "Сучасність" (1961–1984, з перервами). У 1944 р. опинився в еміграції у Німеччині, де й жив до кінця життя. Видав антології: "Панорама найновішої літератури в УРСР" (1963, II вид. 1974), "Сучасна література в УРСР" (1964), монографії про Миколу Скрипника й Олександра Довженка, а також "Розмови в дорозі до себе" (1985, 1994).

Кравченко Ігор (1947), прозаїк, критик. Працював редактором газети "Літературна Україна", у видавництві "Радянський письменник", у Спілці письменників України. Очолював відділ критики у часописі "Вітчизна".

Крицький Микола (1956), львівський художник, учасник незалежного мистецького руху, член товариства "Шлях" (1988–1992).

Кропивницький Марко (1840–1910), драматург, режисер, актор і композитор. Один із творців українського театру. У 1882 р. організував першу в Україні професійну театральну трупу, автор майже 40 п'єс про сільське життя.

Крушельницька Лариса (1928), археолог. У 20-ті роки вся її родина виїхала в Радянську Україну. Невдовзі — у 30-х і 40-х була репресована. З 1991 р. — директор львівської Наукової бібліотеки ім. Стефаника.

Кузнецова Євгенія (1913–1968). За участь в опозиційному русі й за розповсюдження самвидаву у 1965 р. засуджена на 4 роки таборів. Померла у таборі.

Куліш Микола (1892–1937), драматург. Один із найвидатніших українських творців XX століття, автор п'єс "Патетична соната" (1931), "Народний Малахій" (1927; польський переклад — "Reformator"), "Маклена Граса" (1933). Заарештований у 1934 р., страчений на Соловках у 1937 р.

Кумановський Микола (1949), художник і графік. Одна з найцікавіших особистостей львівського андеґраунду 70-х років. Живе у Луцьку.

Куримський Андрій, українець із Чехословаччини. Перевозив нелегальну літературу з України. У вересні 1968 р. приїхав в Україну разом із Зіною Ґеник-Березовською; інформував учасників опозиційного руху про придушення "Празької весни" радянськими військами.

Кушнір Веніамін, художник.

Лавріненко Юрій (1905–1987), еміграційний історик літератури. У 1930 р. закінчив Харківський університет. Належав до літературного угруповання "Плуг". Заарештований у 1935 р., перебував на засланні до 1942 р. У 1944 р. емігрував спочатку до Австрії, згодом до Німеччини й США. Автор численних публікацій про літературу 20-х років. Найвідоміша його праця — антологія "Розстріляне відродження" (1959), видана "Інститутом літерацьким" в Парижі.

Лазаревський Гліб (1877–1949), історик літератури. У 1930–1939 рр. жив у Варшаві, був співробітником Українського наукового інституту,

пов'язаного з петлюрівською еміграцією. Упорядкував архів Драгоманова. У вересні 1939 р. повернувся в Україну, працював у Музеї Тараса Шевченка, а з 1946 р. — у Львівській бібліотеці.

Лебедь Микола (1909–1999), діяч ОУН, у 1934 р. брав участь в організації замаху на міністра внутрішніх справ Броніслава Пєрацького, у 1943 р. — після арешту німцями Степана Бандери — очолив ОУН; організатор УПА, один із засновників Української Головної Визвольної Ради. Частина істориків вважає його головним натхненником антипольських акцій на Волині 1943 р.

Левицький Леопольд (1906–1973), львівський художник. Навчався у Краківській академії мистецтв (1928–1933). Після війни писав соцреалістичні, виразно пропагандистські полотна (напр., "Переяславська Рада", 1948), ілюстрував книжки Ярослава Галана і Степана Тудора.

Лепкий Богдан (1872–1914), письменник, перекладач **й** історик літератури. Член львівського угруповання "Молода Муза". Автор ліричних віршів, відомих історичних романів (напр., "Мазепа" у 7 т., 1926–1929, пол. вид. т. 1–2, 1937). Займав посаду професора історії літератури у Ягеллонському університеті, видав підручник "Нарис історії української літератури" (1930). У 30-х роках співпрацював з Українським науковим інститутом у Варшаві. В радянський період його творчість була заборонена.

Литвин Юрій (1934–1984), письменник, в'язень сумління. Переважно писав російською, але в його доробку є й українські вірші. Кілька разів перебував в ув'язненні. Помер у таборі в Кучино.

Лишега Олег (1949), поет, перекладач. Вивчав філологію у Львові. У 1972 році за редагування літературного альманаху "Скриня" (1971), який поширювався у "самвидаві", його виключили з університету. Згодом викладав англійську мову в Бурятії, працював робітником на фабриці, був декоратором у київському кіноінституті. Нині живе у Києві. Якщо не брати до уваги віршів, вміщених у "Скрині", дебютував невеличкою поетичною збіркою "Великий міст", виданою у Києві в 1989 році. Окремі твори зрідка друкувалися у журналах і літературних альманахах. Перекладає з англійської і німецької (поезія Сильвії Плат, Давида Герберта Лоуренса й Езри Паунда, есе Томаса Стерн-

за Еліота). У Польщі творчість Лишеги репрезентував квартальник "Креси", а також антологія "Рибо-вино-кур" (1994).

Логвин Григорій (1910), історик мистецтва; займався давньоруським мистецтвом й українським бароко. Лауреат Шевченківської премії (1993).

Лубківський Роман (1941), поет і перекладач. Працював у львівському видавництві "Каменяр" й часописі "Жовтень". У 1980–1992 очолював Львівську організацію Спілки письменників України. У 1992–1995 посол України в Чехії. Автор інтимної лірики і громадської поезії часто звертається до фольклору (наприклад, "Зачудовані олені", 1965). У Польщі вийшли вибрані поезії "Majolika" (1985).

Лукаш Микола (1919–1988), перекладач. Переклав "Фауста" Гете, "Декамерона" Бокаччо, "Життя — це сон" Кальдерона, "Дон Кіхота" Сервантеса (незавершений переклад), поезію Рільке, Верлена, Рембо, Ґеорга Тракля. Поряд із Григорієм Кочуром — неперевершений перекладач. Публічно запропонував ув'язнити його замість тяжко хворого Івана Дзюби. Внаслідок цього зазнавав переслідувань.

Лук'яненко Левко (1927), громадсько-політичний діяч, дисидент. Був членом Української республіканської партії. У 1959 р. організував Український робітничо-селянський союз, який мав на меті використати статтю Конституції, за якою республіки СРСР мали право на самовизначення аж до відокремлення. Організацію було швидко викрито, а її лідерів заарештовано. У 1961 р. засуджений за статтею "зрада вітчизни" до смертної кари, через 3 місяці покарання замінили на 15 років таборів. Звільнений у 1976 р., цього ж року включився у діяльність української Гельсінської групи. Через рік знову заарештований і засуджений до 10 років таборі і 5 заслання. Із заслання повернувся у січні 1989 р. У 1990 утворив Українську республіканську партію. У 1992–1993 був послом України в Канаді.

Луцький Юрій (1919), еміграційний історик літератури, перекладач. Живе в Канаді. У 1937 р. виїхав на навчання до Німеччини, згодом до Англії. Після війни переїхав до Америки. У 1986–1988 був головним редактором найважливішого еміграційного часопису "Сучасність". Автор багатьох монографій, присвячених українському романтизму ("Between Gogol and Shevchenko", 1978), а також праці про літературне життя 20-х і 30-х років ("Literary Politics in the Soviet

Ukraine", 1956, II вид. 1990). Переклав прозу Хвильового (1960), "Патетичну сонату" Миколи Куліша, есе Євгена Сверстюка (1976). Останні його публікації — збірки спогадів "На перехресті" (1999) і "На сторожі" (2000).

Лучук Володимир (1934–1992), поет, перекладач. Дебютував у 1959 р., видав кілька поетичних збірок. Автор інтимної лірики; у 70-х роках переважно публікував вірші для дітей. Перекладав сербо-лужицьку поезію.

Маланчук Валентин (1928), у 60-х роках очолював відділ пропаганди Львівського обкому КПУ. У 1972 р. він як прибічник Суслова змінив на посаді голови відділу пропаганди ЦК КПУ "ліберального" Овчаренка. Головний ініціатор загострення ідеологічного курсу. Це призвело до масових звільнень з роботи в наукових інститутах, університетах й видавництвах всіх, на кого падала підозра у зв'язках з опозиційним рухом. Пішов зі своєї посади у 1979 р.

Маленький Ігор (1962), поет, перекладач. Автор поетичних збірок "Тернове поле" (1987) і "Цвіте терен" (1991).

Малишко Андрій (1912–1970), поет, автор віршів і поем на революційно-патріотичну й воєнну тему. Лауреат багатьох державних премій. У 60-ті роки опублікував збірки, що змінили обличчя його поезії (напр., "Віщий голос", 1961; "Прозорість", 1962). Також написав чимало пісень-балад ("Пісня про рушник", "Київський вальс").

Малкович Іван (1961), поет, перекладач і видавець. Дебютував у 1984 році збіркою "Білий камінь", згодом видав збірки "Ключ" (1988), "Вірші" (1992), "З янголом на плечі" (1997).

Мамонтов Яків (1880–1940), драматург і театрознавець, автор символічних драм ("Dies irae", 1922; "Ave Maria", 1924) і модерних драм ("Республіка на колесах", 1927). У 30-х його п'єси знято з репертуару театрів через народно-визвольну тематику.

Маринович Мирослав (1949), провадив діяльність із захисту прав людини. Член-засновник української Гельсінської групи (1976). Заарештований у 1977 р. й засуджений до 7 років таборів і 5 заслання. В Україну повернувся у 1987 р. Був співорганізатором української Міжнародної амністії. Член українсько-американської організації із захисту прав людини.

Марченко Валерій (1947–1984), історик літератури, публіцист, перекладач. Працював у редакції "Літературної України". Двічі засуджений (1973 і 1984); помер у тюремній в'язниці. У відкритих листах виступав проти порушення прав людини в СРСР.

Марчук Іван (1936), хуждодник, графік. У 1965 р. закінчив Львівський інститут мистецтва. Його метафоричний живопис виходив за межі соцреалістичного канону.

Маслов Сергій (1880–1957), історик давньої літератури. Ще студентом Київського університету св. Володимира брав участь у революційному русі, за що був виключений з університету. Навчання закінчив у період відносної свободи — у 1907 році. У 20-х роках працював головою відділу рукописів Центральної наукової бібліотеки. Його підручник з історії літератури, виданий у 1946 р. у співавторстві з Євгеном Кирилюком, критикували за "буржуазний націоналізм".

Масютко Михайло (1918), родом зі Східної України, вперше заарештований у 1937 році за "контрреволюційну пропаганду", знову ув'язнений у 1965 році й засуджений на 6 років таборів суворого режиму.

Матусевич Микола (1947), діяч із захисту прав людини. Член-засновник української Гельсінської групи (1976). За свою діяльність отримав максимальний вирок — 7 років таборів і 5 заслання. В Україну повернувся у 1989 р.

Мащенко Микола (1929), режисер. Разом із Борисом Тарасенком здійснював режисуру фільму "Комісари" (1969), який не вийшов на екрани. Після 1972 р. зняв фільм "Як гартувалася сталь" (1973); а в часи перебудови — "Зону" (1988).

Медвідь Любомир (1941), львівський художник. У 1965 р. закінчив Львівський інститут мистецтва. Учень Манастирського і Сельського.

Меженко Юрій (1892–1969), справжнє прізвище — Іванів-Меженко, український і російський бібліограф, історик літератури, чільний критик символістів 20-х років. Видавець вибраних творів класиків української літератури, автор кількох досліджень, серед яких й дослід-

ження про Тичину, Хвильового, Рильського. У 30-х, уникаючи репресій, переїхав до Ленінграда. До Києва повернувся після війни.

Меллер Вадим (1884–1962), художник-декоратор. У 20–30-их роках був сценографом харківського театру "Березіль". Після війни працював у Києві.

Мельник Андрій (1890–1964), громадсько-політичний діяч. У період І світової війни один із організаторів загонів Січових Стрільців, з 1939 р. очолював провід ОУН, виступав за співробітництво з німцями (у 1944 р. був в'язнем Заксенхаузена).

Менкуш Ярослава (1923), львівська учасниця опозиційного руху. Брала участь у розповсюдженні самвидаву. У 1965 р. засуджена на 2,5 року таборів.

Мешко Оксана (1905–1991), учасниця опозиційного руху. Спочатку засуджена на 10 років таборів за допомогу сестрі, син якої боровся в УПА (1947–1956). Після повернення до Києва приєдналася до дисидентського руху. Була одним із засновників української Гельсінської групи. За участь у русі із захисту прав людини її помістили в психіатричну лікарню. У 1980 р. 75-річну Мешко заслано на 5 років на побережжя Охотського моря. До Києва повернулася у 1985 р.

Микитенко Олег (1928), критик, перекладач, заступник головного редактора часопису "Всесвіт" (з 1971 р.), з 1986 р. — головний редактор. Його публікації переважно присвячені міжнародним зв'язкам літератур СРСР. Перекладав із чеської й словацької мов.

Миколайчук Іван (1941–1987), актор, режисер і сценарист. Один з головних представників українського поетичного кіно.

Мисько Еммануїл (1929–2000), скульптор, професор Львівської академії мистецтв.

Михайлишин-Д'Авінйон Тетяна (1942), художник-фотограф зі США.

Мідянка Петро (1959), поет, перекладач. Живе в Закарпатті. Автор збірок "Поріг" (1987), "Осередок" (1992), "Фараметлики" (1993). Продовжує традиції неокласиків.

Мовчан Павло (1939), поет, перекладач, сценарист, громадсько-політичний діяч. Дебютував у 1963 р. поетичною збіркою "Нате!", у 70-х і 80-х роках опублікував кілька збірок. Автор інтимної лірики в стилі необароко стилі. Голова товариства "Просвіта", депутат Верховної Ради.

Могильний Аттила (1963), поет. Автор збірок "Тумани над дахами" (1987) і "Обриси міста" (1991).

Мороз Валентин (1936), історик, журналіст. Заарештований у 1965 році й засуджений до 4 років таборів. У 1967 р. його привезли до слідчого ізолятора як свідка на процесі Вячеслава Чорновола, згодом за написання "Репортажу з заповідника ім. Берії" (невдовзі текст був опублікований на Заході, його переклад з'явився у виданні Івана Кошелівця "Україна 1956–1968" з бібліотеки "Культури") процес розпочали й проти нього. У 1969 р. звільнений через відсутність доказів, але вже у 1970 р. знову заарештований і засуджений до 9 років таборів і 5 заслання. У 80-х йому дозволили емігрувати.

Морозов Віктор (1950), пісняр і композитор, творець бардівської пісні в Україні. Лідер гурту "Арніка", "Ватра" і "Смерічка". Один з організаторів естрадного театру "Не журись" (1988). Випустив чимало платівок, касет і відеокасет. Вивчав іноземні мови у Львівському університеті (1967–1972); його виключили з п'ятого курсу університету за участь у виданні альманаху "Скриня".

Москалець Костянтин (1963), письменник, перекладач, есеїст. Дебютував у 1989 р. поетичною збіркою "Думи", згодом у 1994 р. видав "Songe de vieux Pelerin". У "Сучасності" надрукована його повість "Досвід коронації" (1993). Останні публікації — "Людина на крижині" (1999) і вибрані поезії "Рання осінь" (2000).

Мушинка Микола (1936), словацький україніст. Репресований за протест проти введення радянських військ до Чехословаччини 1968 р й за зв'язки з українськими дисидентами. Автор численних праць з етнографії й фольклору, передусім лемківського. Останнім часом опублікував спогади "Колеса крутяться" (1999).

Мушкетик Юрій (1929), прозаїк. Працював головним редактором літературного журналу "Дніпро". Був секретарем Спілки письменників України. Лауреат багатьох державних премій. Дебютував у середині

50-х років ("Семен Палій", 1954). Найвідоміший його роман "Яса" (1987). Очолював Спілку письменників України.

Неборак Віктор (1961), поет, есеїст, історик літератури. Вивчав українську філологію у Львівському університеті. Працював учителем у Донбасі. Був аспірантом Інституту літератури АН України. Дебютував поетичною збіркою "Бурштиновий час" (1987). Пізніше вийшли збірки: "Літаюча голова" (1990), "Alter ego" і "Розмова зі слугою" (обидві у 1993 р.), "Епос про тридцять п'яту хату" (1999). У книжці "Бу-ба-бу. Т.в.о. /.../ ри" 1995 р. вийшли вибрані тексти Неборака. Пише також прозу, есе ("Повернення в Леополіс", 1998), а також критичні статті. У Польщі твори Неборака були представлені на сторінках "Тиґодніка літерацкого", "Декади літерацкої", а також "Часу культури" (періодично там друкувалися його есе).

Негода Микола (1928), поет, драматург, журналіст. Був секретарем Черкаського відділення Спілки письменників України.

Некрасов Віктор (1911–1987), російський письменник і публіцист. Жив у Києві. У 1974 р. емігрував внаслідок репресій. Автор відомого роману про війну "В окопах Сталінграда" (1946, І польське видання 1948), а також романів, в яких автор зводить порахунки із системою: "У рідному місті" (1954, польське видання 1956), "Кіра" (1960, польське видання 1961). В еміграції видав "Маленьку печальну повість" (Лондон, 1986) й есе "По обидва боки стіни" (1978).

Нікітченко Віталій, шеф українського КГБ, головний організатор переслідувань українських митців наприкінці 60-х років; посилив контроль над культурою та її традиційними "опікунами" — відділом науки і культури при ЦК КПУ та творчими спілками і редакціями. Був ліберальнішим порівняно зі своїм наступником Федорчуком.

Новиченко Леонід (1914–1996), історик літератури, критик. У 1946–1967 роках очолював відділ літератури й мистецтва при ЦК Комуністичної партії України, з 50-х — член президії Спілки письменників України. Виконував обов'язки секретаря президії Спілки письменників СРСР (1959–1986). Значна частина його праць присвячена здобуткам соцреалізму в українській літературі (зокрема монографія про Тичину і Рильського). Після короткого періоду відлиги, вже у 1963 р., почав писати критичні статті про поетів, які не вміщалися у межах соцреалістичного канону.

Олійник Борис (1935), поет і партійний діяч. Пише публіцистичну поезію ("Б'ють у крицю ковалі", 1962). Автор численних віршів політично-пропагандистського характеру.

Осадчий Михайло (1936–1994), поет, літературний критик, журналіст, учасник дисидентського руху. За розповсюдження самвидавної літератури заарештований у 1965 році й засуджений на два роки таборів суворого режиму. Вдруге ув'язнений у 1972 р. за літературний репортаж про табори 60-х років (повість "Більмо", видана в США у 1971 р.). З 1987 р. після повернення до Львова видавав нелегальний альманах "Кафедра".

Осика Леонід (1940), режисер, один із творців українського поетичного кіно.

Озерний Михайло (1938), митець, який спеціалізується на художній кераміці.

Павличко Дмитро (1929), поет, перекладач, політичний діяч; у 90-х роках був послом у Словаччині, з 1999 до 2002 р. — в Польщі. Дебютував до відлиги публіцистичною поезією, витриманою у стилі соцреалізму ("Любов і ненависть", 1953). Вірші, опубліковані у першій половині 60-х років ("Гранослов", 1968), близькі до поезії шістдесятників. Однак згодом поет повернувся до публіцистичної поезії. З польської перекладав Міцкевича, Словацького, Конопницьку. У Польщі вийшли дві його поетичні збірки: "Istota rzeczy" (1980) і "Tajemnica twojej twarzy" (1989).

Павуляк Ярослав, поет, жив у Словаччині, тепер повернувся в Україну. Нещодавно видав вибрані переклади з польської поезії ("Дзвони зимою", 2000).

Панч Петро (1891–1978), прозаїк. Брав участь у лютневій революції, був солдатом Червоної армії (1919–1921). З 1923 р. включився до українського літературного життя в Харкові. Співпрацював із редакцією "Червоного шляху" (1923–1938). Належав до літературного угруповання "Плуг", згодом приєднався до легендарної групи Хвильового "Вапліте". З 1934 р. член Спілки письменників України. Після вступу радянських військ у Західну Україну його делегували до Львова з метою організувати Спілку радянських письменників (1939–1940). У часі німецької окупації працював на радіостанції "Ра-

дянська Україна". У 1949–1969 був функціонером Спілки письменників. Його творчість за незначним винятком ("Голубі ешелони", 1927) належить до соцреалістичної течії в українській прозі ("Слюсар із депо", 1931; "Товариш", 1954).

Параджанов Сергій (1924–1990), вірменський і український кінорежисер. Найвідоміший його фільм — "Тіні забутих предків" (1965). Під час демонстрації цього фільму у київському кінотеатрі Іван Дзюба виступив із протестом проти арештів української інтелігенції. Параджанов брав участь в акціях протесту, був співавтором листа до ЦК КПУ, в якому йшлося про арешти інтелігенції. Заарештований у 1973 р., звільнений у 1977. Помер у Єревані. У 1991 р. йому посмертно присуджено премію ім. Тараса Шевченка.

Пахльовська Оксана (1956), поетка, історик літератури. Донька Ліни Костенко. Пише інтимну лірику ("Долина храмів", 1988). Викладає українську літературу в Італії.

Перебийніс Петро (1937), поет. Працював журналістом, згодом став заступником головного редактора літературного журналу "Дніпро", був редактором газети "Літературна Україна", у 80-ті рр. — головним редактором журналу "Київ". Очолював відділ праці при ЦК Комсомолу України.

Перепадя Анатолій (1935), перекладач. У 60-х роках працював редактором відділу зарубіжної літератури (видавництво "Веселка", "Дніпро"). У 70-х і 80-х видавав і перекладав неофіційну літературу. Член ПЕН-клубу. Перекладає з романських мов (Сент-Екзюпері, Камю, Сервантес, Піранделло).

Плужник Євген (1898–1936), письменник. Один із найоригінальніших поетів 20-х років. Писав імпресіоністичну рефлексійно-філософську поезію ("Дні", 1926; "Рання осінь", 1927; "Рівновага", 1933). Автор роману з життя інтелігенції ("Недуга", 1928). Був далеким від політичного життя. Його критикували за аполітичність, за це й репресували. Помер на Соловках внаслідок туберкульозу.

Плющ Леонід (1939), математик, публіцист і критик, учасник руху із захисту прав людини. У 1968 р. звільнений з Інституту кібернетики за зв'язки з дисидентами. У 1972 р. заарештований, згодом ув'язнений у психіатричній лікарні. Завдяки втручанню Міжнародної амністії

у 1976 р. вийшов на свободу. Невдовзі після цього емігрував до Франції, де продовжував правозахисну діяльність (був закордонним представником української Гельсінської групи). Автор спогадів "У карнавалі історії", присвячених дисидентському рухові в СРСР, монографії про Тараса Шевченка й багатьох досліджень про письменників двадцятого століття.

Підгорний Микола (1903–1983), комуністичний діяч. З 50-х років займав високі партійні посади. У 1957–1963 був першим секретарем ЦК КП України, згодом членом Політбюро ЦК КПРС, а з 1965 по 1977 р. був головою Верховної Ради СРСР.

Полторацький Олексій (1905–1977), письменник, публіцист і критик. Один із чільних критиків літератури періоду "відлиги"; після відомого виступу Хрущова в Манежі 1963 р. ("Всупереч правді життя. Нотатки про абстракціонізм", 1963) особливо гостро засуджував абстракціонізм. Затято боровся проти "буржуазного націоналізму" ("Українські буржуазні націоналісти — найлютіші вороги українського народу", 1953). Був головним редактором тижневика "Україна" (1948–1952), літературного журналу "Вітчизна" (1952–1958), згодом часопису "Всесвіт" (1958–1971).

Пономарчук Дмитро (1962), журналіст, прес-секретар Вячеслава Чорновола.

Пронюк Євген (1936), філософ, діяч опозиційного руху 60-х років. Автор численних критичних щодо системи статей. Його ув'язнили за лист протесту (написаний разом із Василем Лісовим і Василем Овсієнком) проти арештів української інтелігенції у січні 1972 р. У 1972–1984 роках був в'язнем таборів. Тепер голова Товариства репресованих.

П'янов Володимир (1921), критик, перекладач. Працював редактором видавництва "Радянський письменник". Очолював відділ критики журналу "Вітчизна". У Спілці письменників України відповідав за роботу з молодими авторами. Саме йому належить метафоричне визначення "третє цвітіння", так називали період "відлиги" у творчості старшого покоління (Рильський, Первомайський).

Рильський Максим (1895–1964), поет і перекладач. Дебютував у 1918 р. збіркою символічних поезій — "Під осінніми зорями". У 20-х

роках був одним із представників неокласичної поезії. Вірші 1932–1956-х років не виходять за межі соцреалістичної традиції. Збірка "Голосіївська осінь" (1959) поклала початок відродженню української поезії. Переклад "Пана Тадеуша" Рильського вважається конгеніальним.

Римарук Ігор (1958), поет. Автор збірок "Висока вода" (1984), "Упродовж снігопаду" (1988), "Нічні голоси" (1991), "Діва обида" (1999). Видав антологію "Вісімдесятники" (1990), яка підсумовувала початок великих змін в українській поезії 80-х років. У 80-ті працював редактором у видавництві "Молодь"; завдяки йому вийшло чимало дебютних збірок молодого покоління. Нині — Головний редактор часопису "Сучасність".

Руденко Микола (1920), письменник, громадсько-політичний діяч. У 70-х був заангажований у рух із захисту прав людини, з 1975 р. — член Радянської групи Міжнародної амністії, згодом у 1976 р. очолив українську Гельсінську групу. У 1974 р. його виключили з партії і зі Спілки письменників України, у 1977 р. ув'язнили й засудили до 7 років таборів і 5 років заслання. У 1987 р. його звільнено; емігрував спочатку до Німеччини, згодом до США. У 1990 р. повернувся в Україну. Автор кількох романів і поетичних збірок. Нещодавно видав спогади ("Спогади", 1998).

Рудницький Михайло (1889–1975), письменник, теоретик й історик літератури. Найважливіші його праці вийшли у міжвоєнний період ("Між ідеєю і формою", 1932; "Від Мирного до Хвильового", 1936). Член львівського літературного угруповання "Молода Муза". Після II світової війни опублікував спогади "Письменники зблизька" (т. 1–3, 1958–1964).

Русин Іван (1937), учасник опозиційного руху 60-х років.

Рябчук Микола (1953), літературний критик, поет, прозаїк і публіцист. Редактор часопису "Критика". У 70-х був натхненником неформального мистецького життя Львова. Закінчив Львівську політехніку (1977) й Інститут літератури ім. Горького в Москві (1988). У 90-х викладав у США (1994–1996; 1999). Опублікував поетичну збірку "Зима у Львові" (1989). Нещодавно вийшло дві його книжки "Від Малоросії до України" й "Дилеми українського Фауста" (2000). У Польщі відомий передусім як есеїст із публікацій, вміщених у "Рибо-вино-

курі" (1994) й на сторінках громадсько-культурних часописів (наприклад, "Вєнзь", "Декада літерацка").

Садовська Ганна, діячка опозиційного руху 1960–1990 років. Заарештована у 1965 р. за розповсюдження "самвидаву". Звільнена у 1966 р. після процесу (вдалася до самокритики).

Самійленко Володимир (1864–1925), поет і перекладач. Автор інтимної й патріотичної лірики ("З поезії В. Самійленка", 1890; "Україні", 1909; "Вибрані твори"). Перекладав Гомера, Данте, Байрона, Анатоля Франса.

Сварник Іван (1921), письменник і перекладач. Працював головним редактором львівського видавництва "Каменяр", з 1973 р. очолював відділ поезії часопису "Жовтень". Автор байок і гуморесок.

Сверстюк Євген (1928), письменник, есеїст, опозиційний діяч. У 60-х був одним із натхненників руху за національне відродження, відіграв особливу роль у поширенні "самвидаву". Автор одного з найважливіших документів "самвидаву" початку 60-х років "З приводу процесу над Погружальським", в якому вперше прямо критикувалася антиукраїнська політика влади. Після 1965 р. у "самвидаві" кружляло чимало текстів Сверстюка, які були вже не анонімними. Серед них такі важливі для розуміння української культури й історії есе, як "Іван Котляревський сміється", "Собор у риштуванні" (1968, еміграційне видання — 1970) про роман Гончара "Собор", в якому автор діагностував становище української культури. Через політику його неодноразово звільняли з роботи. У 1965–1972 працював головним редактором "Біохімічного журналу", який редагував брат Миколи Зерова Дмитро. Заарештований у січні 1972 р. й засуджений до 7 років таборів і 5 заслання. У 1983 р. повернувся до Києва й аж до пенсії (1988) працював столяром. З 1987 р. брав участь у релігійному русі й у русі за культурне відродження України. Тоді були видані збірники його есе: "На землі благословенній апостолом", "Блудні сини України" (1993); "Шевченко і час" (1996). У 70-х роках вибрані есе вийшли на Заході (в оригіналі і в перекладі німецькою й англійською мовами). Через двадцять років більшість його есе увійшли до книжки "На святі надії" (1999). Євген Сверстюк є головою українського ПЕН-клубу.

Світлична Надія (1936), філолог, журналіст, діячка руху із захисту прав людини, сестра Івана Світличного. Заарештована у квітні 1972 р. й засуджена до 4 років таборів. Після повернення до Києва підтримувала зв'язки з членами української Гельсінської групи. У 1978 р. її депортували до США. Там була представником української Гельсінської групи, працювала на радіо "Свобода". Публікувала твори, які не могли вийти в СРСР.

Світличний Іван (1929–1993), поет, перекладач, чільний літературний критик покоління 60-х років. Один із головних натхненників незалежного культурного життя Києва. Його двічі заарештовували — у 1965 і 1972 рр. У таборі з ним стався інсульт (1981), після цього так і не повернувся до нормального життя. Автор патріотичної лірики, виданої у збірках "Гратовані сонети" (1977, видавництво "Сучасність"), "Серце для куль і для рим" (1991), "У мене тільки слово" (1994). Нещодавно вийшли спогади про Світличного ("Доброокий", 1998).

Севрук Галина (1929), художниця, учасниця незалежного мистецького руху 60-х років.

Семикіна Людмила (1924), художниця і дизайнер. Була членом київського Клубу творчої молоді.

Сергієнко Олесь (1932), син Оксани Мешко, заарештований у 1972 р. й засуджений до 7 років ув'язнення і 3 заслання. У 1989 р. був одним із засновників Руху.

Сивокінь Григорій (1931), історик літератури, критик. Працює в Інституті літератури. Займається соціологією літератури.

Симоненко Василь (1935–1963), поет, автор інтимної й патріотичної лірики, спрямованої проти тоталітаризму. Завдяки своїй безпосередності й безкомпромісності його дебютна збірка "Тиша і грім" (1962), посмертно видані поезії ("Земне тяжіння", 1964) й фрагменти щоденника справили величезний вплив на покоління шістдесятих.

Синявський Андрій (1925–1997), російський прозаїк, есеїст, історик літератури. За публікацію своїх творів у паризькій "Культурі" засланий до табору, у 1971 р. емігрував з СРСР.

Скаба Андрій (1905–1986), міністр вищої освіти і секретар ЦК КПУ з питань ідеології.

Слабошпицький Михайло (1946), критик і прозаїк. Працював редактором в газеті "Молода гвардія" й у тижневику "Літературна Україна". Видав монографії про сучасних українських прозаїків (Іваничук, Земляк); автор роману про Никифора Дровняка ("Никифор з Криниці").

Сліпий Йосип (1892–1984), архієпископ львівський, київсько-галицький митрополит греко-католицької церкви. Закінчив університет в Інсбруку, а також Грегоріанську академію в Римі. З 1925 р. був ректором львівської духовної семінарії (з 1928 р. — Академії). У 1944 р. після смерті митрополита Андрея Шептицького став митрополитом, головою греко-католицької церкви. Засланий до Сибіру у 1945 р., звільнений через 18 років, у 1963 р. виїхав до Риму, де й провадив інтенсивну діяльність, що мала на меті відродження греко-католицької церкви. Обраний кардиналом (1965).

Снєгірьов Ґелій (1927–1978), журналіст і письменник, кінорежисер документальних фільмів. Автор праці, в якій показав закулісну атмосферу сфабрикованого процесу Спілки визволення України у 1929 р. ("Набої для розстрілу", рукопис, 1976). Заарештований невдовзі після того, як рукопис було передано на Захід (1977). Помер через кілька місяців слідства, одначе до цього його — паралізованого, майже зовсім незрячого — змусили написати покаяння. Залишив свідчення про свої переживання під час слідства.

Собко Вадим (1912–1981), письменник, автор взірцевої соцреалістичної літератури. У Польщі видано його книжки "Rękojmia pokoju" (1951), "Czwarta kampania" (1967), "Stadion" (1977).

Сом Микола (1935), поет, автор численних посередніх поетичних збірок ("Йду на побачення", 1957; "Дума над вогнем", 1968; "Б'ю чолом", 1978).

Сорока Богдан (1940), львівський художник і графік. Син Михайла Сороки і Катерини Зарецької. У 60-ті роки був заангажований до "самвидаву".

Сорока Михайло (1911–1971), архітектор, член ОУН. Заарештований НКВД у 1940 р. У 1949 р. примусово виселений до Красно

ярського краю. Знову ув'язнений у 1952 р., засуджений до смертної кари, пізніше цей вирок замінили на 25 років ув'язнення. Помер у таборі в Мордовії. Загалом відбув у таборах 28 років.

Сосюра Володимир (1898–1965), поет. На початку двадцятих років оспівував революційні зміни в Україні. Автор поезії, присвяченої революції й громадянській війні ("Червона зима", 1921), соцреалістичних поем (напр., "Дніпрельстан", 1930). Одночасно писав інтимну лірику, за поетикою близькою до єсенінської. Мав чимало проблем після написання вірша "Любіть Україну", надрукованого в період Другої світової війни. У Польщі з'явилася його поетична збірка "Czerwona zima" (1977).

Старак Теодозій, дисидент, громадський діяч. Був першим представником charge d'affair незалежної України в Польщі.

Старун Василь (1953), поет. Автор поетичної збірки "Абетка світла" (1989).

Стельмах Михайло (1912–1983), поет і прозаїк. Початок його творчості припадає на сталінський період (цикл романів "Велика рідня", 1949–1951; польське видання 1954; "Кров людська — не водиця", 1957; польське видання 1960). У наступних творах відходить від соцреалістичного канону (романи "Правда і кривда", 1961, пол. пер. "Ziarno i plewa", 1967; "Чотири броди", 1979).

Стефурак Неоніла (1951), поетка, авторка інтимної лірики ("Мелодія краплин", 1978; "Голуби і леви", 1985).

Стецько Ярослав (1912–1986), громадсько-політичний діяч. Вчився в Ягеллонському й Львівському університетах Яна Казимира. З 1932 р. діяч ОУН. Кількаразово був ув'язнений. Після приходу німців до Львова 30 червня 1941 р. проголосив незалежність України. Ув'язнений німцями, перебував у таборі до осені 1944 р. З 1946 р. очолював Антибільшовицький блок народів (АБН). Помер у Мюнхені.

Стріха Максим (1961), поет, перекладач і критик. Автор збірки "Сонети та октави" (1991).

Строката-Караванська Ніна (1926), дружина багаторічного совєтського в'язня Святослава Караванського, її заарештували у 1971 р. й засудили до 4 років таборів. У 1976 р. була одним із організаторів української Гельсінської групи.

Ступка Богдан (1941), актор і режисер. У 60-х і 70-х роках працював у Львівському театрі ім. Марії Заньковецької, у 1978 р. перейшов до Київського театру ім. Івана Франка. Найвидатніший сучасний український драматичний актор; у Польщі відомий завдяки ролі Богдана Хмельницького у фільмі "Вогнем і мечем" Єжи Гоффмана (1999).

Стус Василь (1938–1985), поет, перекладач, дисидент. Двічі був в'язнем таборів (1972–1979 і 1980–1985). З 1979 р. — член української Гельсінської групи. Помер у 1985 р. у карцері в таборі особливого режиму в Кучино. Був почесним членом ПЕН-клубу. Автор 4 поетичних збірок, які розповсюджувалися у "самвидаві" і в еміграції: "Круговерть", "Зимові дерева", "Веселий цвинтар", "Палімпсести". Перша поетична збірка ("Дорога болю") надрукована в Україні у 1990 р. З рештою вцілілих віршів читачі змогли познайомитися лише в другій половині 90-х років. Останню збірку "Птах душі", що перебуває в архіві КГБ, ще й досі не знайдено. Також написав кілька есе, одне з них — "Феномен доби", присвячене Тичині, як і поезії, фігурували в слідстві проти поета. Нещодавно вийшло зібрання творів Стуса, в якому зібрано увесь літературний, перекладацький спадок митця і його щоденник ("Твори", 1994–1999). У Польщі вибрані поезії Стуса вийшли у 1996 р.

Танюк Лесь (1938), режисер, критик і перекладач. У 60-х роках був активним учасником руху за відродження української культури. Очолював Клуб творчої молоді у Києві (1960–1963). У 1965 р., уникаючи репресій, виїхав до Москви, де поставив чимало спектаклів у театрі ім. Станіславського, МХАТ-і й інших. До Києва повернувся лише в період перебудови у 1986 р. Нині очолює "Меморіал", Спілку театральних діячів, член Народного Руху України, депутат Верховної Ради.

Тихий Олекса (1927–1984), діяч руху із захисту прав людини, автор численних статей про порушення прав людини й про становище української мови. Вперше заарештований за протест проти інтервенції радянських військ в Угорщині; тоді його засудили до 7 років таборів і позбавили громадянських прав на 5 років. Був членом-засновником української Гельсінської групи. У 1977 р. знову заарештований. Його судили разом із Миколою Руденком. Винесено вирок — 10 років таборів і 5 заслання. Помер у тюремній лікарні.

Тичина Павло (1891–1967), один із найвизначніших українських поетів XX століття. Дебютував символістською збіркою "Сонячні кларнети" (1918). У 20-х роках відходить від символізму, пише вражаючі твори, наприклад, "Вітер з України" (1924), "Замість сонетів і октав" (1920). Після 1933 року став визначним представником соцреалістичної поезії. Польською його поетичні збірки виходили двічі — у 1941 р. (у Львові) й у 1969 р. з деякими змінами.

Ткач Дмитро (1912), прозаїк. Закінчив курси для працівників преси при ЦК КПУ (1932). Після війни працював заступником головного редактора літературного журналу "Дніпро", згодом головним редактором видавництв "Молодь" і "Веселка". Автор соцреалістичних романів: "Чергове завдання" (1951), "Господарі надр" (1953), "Учись жити", "Сашко Жуков" (1986). У Польщі вийшов лише один його роман — "Mocne plemi" (1951).

Трипачук Валерій (1942), прозаїк. Після закінчення Львівського університету (1968) працював у літературному журналі "Жовтень".

Трофимук Степан (1925–1979), львівський історик літератури, автор праць про творчість комуністичних поетів Західної України.

Труш Іван (1869–1941), художник, критик, громадський діяч. Закінчив краківську Академію мистецтв (1897). Був одним із організаторів мистецького життя в Галичині на зламі століть, тісно співпрацював із київськими художниками.

Турецький Іван (1956), львівський художник-графік.

Турчинська Агата (1903–1972), письменниця. Родом із Галичини. У 20-х роках переїхала в Радянську Україну. У 1926 р. закінчила навчання у Києві. Дебютувала в кінці 20-х. Після вступу радянських військ до Львова видала поетичну збірку "Привіт, Галичино!" (1940).

Тютюнник Григір (1931–1980), письменник, автор психологічних новел на сільську тему ("Зав'язь", 1966; "Деревій", 1969). Посмертно вийшли його вибрані твори (1984). Тютюнника засуджували за "внутрішню еміграцію". Покінчив життя самогубством.

Українка Леся, псевдонім Лариси Косач (1871–1913), поетки, драматурга й перекладача, однієї з найвидатніших постатей в ук-

раїнській літературі. Авторка насичених романтичним пафосом поетичних збірок "Думи і мрії" (1899), "Відгуки" (1902), психологічних драм ("Блакитна троянда", 1896), драм на біблійну тему ("В катакомбах", 1906), на фольклорні мотиви ("Лісова пісня", 1912, пол. вид. 1989).

Усенко Павло (1902–1975), поет. У 20-ті роки був організатором молодих пролетарських письменників, що гуртувалися в групі "Молодняк". Автор заангажованої поезії в соцреалістичному дусі (наприклад, "Лави ідуть КаеСеМові", "З походів юності").

Федорів Роман (1930–2001), прозаїк, головний редактор львівського журналу "Жовтень" (з 1991 — "Дзвін"). Автор численних історичних романів ["Жбан вина" (1968), "Отчий світильник" (1976)]. Був депутатом Верховної Ради СРСР (1985–1991). Лауреат премії ім. Т. Шевченка (1995).

Федорчук Віталій, у 70-х роках очолював українське КГБ, несе відповідальність за репресії 70-х років.

Франко Іван (1856–1918), один із найвидатніших українських письменників зламу століть, учений, громадський діяч, перекладач. Автор рефлексійної лірики й революційної поезії, драм, історичних романів й натуралістичних оповідань про життя робітників. Надзвичайно плідний критик, дослідник літератури, фольклору й мови. Був енциклопедично освіченою людиною. У Польщі вийшли його "Utwory wybrane" (1955), "Opowiadania" (1978) й поема "Mojzesz" (1993).

Франко Зіновія (1925–1991), мовознавець, онука Івана Франка. У 60-х роках брала участь в опозиційному русі. Після арештів у 1972 р. її змусили виступити із самокритикою.

Хвильовий Микола (1893–1933), літературний псевдонім Миколи Фітєльова, письменник й літературний критика. Один із чільних представників літературного руху 20-х років, обстоював окциденталізм української культури. Один із засновників угруповання ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури), що діяло у 1925–1927 роках й брало за взірець західноєвропейську літературу, відкидаючи масовізм, який проголошували письменники й критики, об'єднані в пролетарські літературні організації. Дебютував поетичною збіркою "Досвітні симфонії" (1922). Згодом перестав писати поезію й перейшов до прози. У 1927 р. видав роман "Вальдшнепи" про

політичні конфлікти пореволюційного періоду й національні проблеми. Цикл есе "Камо грядеші?" (1925), а також "Думки проти течії" (1926) дали поштовх широкій літературній дискусії, яка згодом перетворилася на політичну. Вимоги звільнити українську культуру й політичне життя від домінування російської, висунуті Хвильовим, викликали політичну бурю. Сталін поставив вимогу розправитися з "хвильовізмом". У 1927–1932 на Хвильового чинили різного роду тиск; він кілька разів виступав із самокритикою, також звинувачував інших у націоналізмі й фашизмі. Покінчив життя самогубством, протестуючи таким чином проти сталінського терору в Україні.

Холодний Микола (1939), поет, критик. Автор поетичних збірок: "Крик з могили" (еміграційне видання — 1969), "Сутеніє в душі", "Дорога до матері" (1993). У другій половині 60-х років вірші Холодного розповсюджувалися у самвидаві й були дуже популярними завдяки своєму сатиричному звучанню. Заарештований у 1972 р. Після самокритики в газеті "Літературна Україна" — звільнений.

Цюпа Іван (1911), прозаїк, публіцист. Був заступником головного редактора журналу "Вітчизна", головним редактором журналу "Україна".

Чендей Іван (1922), прозаїк. Автор оповідань і романів, серед яких: "Березневий сніг", "Птахи полишають гнізда". Співавтор сценарію до фільму "Тіні забутих предків" (1965). Лауреат премії ім. Т. Шевченка.

Череватенко Леонід (1938), поет, перекладач, критик і кіносценарист (напр., "Дорога на Січ", 1995). Створив документальні фільми про Юрія Коцюбинського (1965) й Олега Ольжича (1996). Написав чимало есе про творчість українських митців XX століття, наприклад, про монументалістів 20-х років зі школи Михайла Бойчука — Василя Седляра й Оксану Павленко, про Георгія Нарбута (митця, пов'язаного з Українською Республікою 1918 р., творця символіки цієї держави), а також про митців 60-х років, зокрема про Віктора Зарецького.

Чорновіл Вячеслав (1937–1999), журналіст, дисидент, автор самвидавної книжки про процеси 1966 р. ("Лихо з розуму"), за яку був засуджений у 1967 р. Невдовзі вийшов на волю, але не припинив діяльності — видав "Правосуддя чи рецидиви терору" (1967),

також був редактором першого незалежного журналу “Український вісник” (у 1970–1972 вийшло шість номерів). Знову ув’язнений у 1972 р., згодом іще раз — у 1980 р. Загалом провів у таборах 17 років. Після виходу на волю у 1987 р. відновив “Вісник” й розпочав політичну діяльність. Був першим демократом, що зайняв посаду голови обласної адміністрації (Львів, 1990). З 1992 р. аж до трагічної смерті очолював демократичну партію Народного руху України.

Чубай Григорій (1949–1982), поет. Випускник Літературного інституту ім. Горького у Москві. Працював у Львові робітником. Перші твори Чубая надруковані в літературній періодиці в середині шістдесятих років. Після 1972 р. вже не міг публікувати вірші. Наприкінці 70-х років йому вдалося опублікувати вірші для дітей і переклади. Єдина збірка Чубая — “Говорити, мовчати і говорити знову” (1990). До неї увійшло п’ять поем (включно з “Вертепом”), три поетичні цикли і юнацькі твори. Нове видання його поезій “Плач Єремії” з’явилося у 1999 р., до якого увійшли також спогади його друзів. У Польщі поезія Чубая друкувалася у “Твурчосці” (1991, № 3), а також в антології “Рибо-віно-кур” (1994).

Чубатий Мефодій (1938), вчитель музики. Заарештований у 1965 р.; умовно засуджений до 4 років позбавлення волі.

Шабатура Стефанія (1938), львівська художниця, авторка гобеленів. Учасниця відродження 60-х років. Заарештована у 1972 р., засуджена до 5 років таборів і 3 років заслання.

Шамота Микола (1916–1984), історик літератури. Випускник вищої партійної школи при ЦК КПУ й Академії суспільних наук при ЦК КПРС (1953). У 1961–1978 був директором Інституту літератури ім. Шевченка. Ініціатор нагінок на авторів історичної прози у 1969 р., боровся із найменшими проявами відступу від канону соцреалізму й марксистської ідеології.

Шевченко Тарас (1814–1861), український поет-романтик, автор “Кобзаря” (1840, польське видання 1863) — найвизначнішої книжки в українській літературі; художник. Був сином кріпака; після викупу навчався в Петербурзькій Академії мистецтв. Був заарештований у 1847 р. за належність до нелегального Кирило-Мефодіївського Братства, згодом засланий у солдати. Звільнений у 1857 р.

Невдовзі після цього помер. У Польщі вибрані твори Шевченка видавалися кілька разів (найповніше видання здійснило Оссолінеум у 1974 р.).

Шевчук Валерій (1939), прозаїк, есеїст і перекладач. Один із найвидатніших письменників другої половини XX століття, автор історичних і побутових романів. Дебютував оповіданнями на початку 60-х років. У середині 60-х його забрали до армії. Перші книжкові публікації з'явилися у 1968 р. ("Набережна 12"), їх відразу ж було піддано гострій критиці. Невдовзі після цього заборонений. Письменник мовчав багато років, але не перестав писати, одночасно багато перекладав (поезію стиля бароко й прозу), займався літературними дослідженнями. На початку 80-х років одна за одною почали з'являтися збірки оповідань ("Долина джерел", "Тепла осінь", "Мандрівка в гори", 1981) і романи: "На полі смиренному". "Дім на горі" (обидва у 1983 р.), "Три листки за вікном" (1986), "Барви осіннього саду" (1986), "Птахи з невидимого острова" (1989). Величезний резонанс мали його есе "Мисленне дерево" (1987) і "Дорога в тисячу років" (1990). У Польщі перекладено кілька його книжок: "Nabrzeżna 12", "Wieczor swiętej jesieni" (1989), "Dom na wzgorzu" (1989), "Oko otchłani" (2000).

Шелест Петро (1908–1996), радянський партійний і державний діяч, у 1963–1972 роках перший секретар ЦК КПУ.

Шимін Ярослав (1958), львівський художник. Був членом незалежного мистецького угруповання "Шлях"(1988–1992).

Шумук Данило (1914), вояк УПА, член ОУН, довголітній в'язень. Загалом провів у тюрмах і таборах 41 рік. Після звільнення виїхав у 1987 р. до Канади. У 1974 р. видав в еміграції спогади "За східним обрієм" (в Україні вийшли під назвою "Пережите і продумане").

Яворський Орест (1951), художник. Закінчив львівський Інститут прикладного мистецтва. Його твори початку 70-х витримані у сюрреалістичному стилі. Тепер переважно займається художньою керамікою.

Якутович Георгій (1930), графік. Здійснив художнє оформлення фільмів "Тіні забутих предків" (1965) й "Захар Беркут" (1971).

Яновський Юрій (1902–1954), письменник, автор неоромантичних оповідань і романів (“Майстер корабля”, 1928; “Вершники”, 1935; польське видання 1982). Член легендарного угруповання “ВАПЛІТЕ”.

Янченко Анатолій (1935), прозаїк і критик. Закінчив Вищу партійну школу при ЦК КПУ. Очолював відділ критики в газеті “Літературна Україна” й у журналі “Дніпро”.

Яцків Михайло (1873–1961), прозаїк, модерніст, представник літературного угруповання “Молода Муза”; перебував під впливом творчості Станіслава Пшибишевського. У Польщі на початку століття вийшло кілька збірок його оповідань.

Іменний покажчик

Боґуміла Бердиховська (1964 р. народження) – польський публіцист, спеціалізується на проблемах історії України XX ст. й на питаннях міжнаціональних стосунків у Східній Європі. Закінчила полоністику Католицького Люблінського університету. З кінця 80-их пов'язана з опозиційним рухом «Солідарність». У червні 1989 очолювала виборчий штаб Володимира Мокрого – першого українця, який балотувався у повоєнній Польщі до сейму за списком «Солідарності». Після створення першого некомуністичного уряду Тадеуша Мазовецького організувала й очолила Бюро з питань національних меншин при Міністерстві культури й мистецтва. У 1994–2002 була заступником директора програм для закордону на Польському радіо. Тепер координує стипендійну програму Gaude Polonia, експерт низки польських недержавних організацій, що реалізують польсько-українські програми. Лауреат премії ім. Даріуша Фікуса в галузі журналістики (2000), лауреат фундації «Polcul» за внесок у справу налагодження толерантних стосунків між Польщею та її сусідами. Свої статті публікувала в «Культурі» (Париж), «Тижневику Повшехному», «Вєнзі», «Історичних зошитах» (Париж), «Критиці» (Київ), «Нових книжках», «Політичному огляді», «Обозі».

Оля Гнатюк (1961 р. народження) – польський перекладач українського походження. Авторка монографій «Українська барокова духовна пісня» (1994), «Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність» (2003), упорядник і/або перекладач кільканадцяти перекладних книжок, які презентували українську літературу польському читачеві, зокрема: «Рибо-вино-кур. Антологія української літератури останніх двадцяти років» (1994), «Відьми, чорти та святі Гуцульщини. Міти і легенди» (1998), «Степова легенда. Антологія української малої прози (1890–1930 рр.)» (2000), «"Пролог, не епілог..." Укранська поезія у польських перекладах першої половини XX ст.» (2002).

БОҐУМІЛА БЕРДИХОВСЬКА
ОЛЯ ГНАТЮК

БУНТ ПОКОЛІННЯ

Розмови з українськими інтелектуалами

ДУХ І ЛІТЕРА